

65.9(446p)

І. Ф. Баланюк, П. Є. Матковський

**ФОРМУВАННЯ
ВЛАСНИКА ЗЕМЛІ
В АГРАРНОМУ СЕКТОРІ
ЕКОНОМІКИ**

ІВАНО-ФРАНКІВСЬК • 2010

І. Ф. Баланюк, П. Є. Матковський

**ФОРМУВАННЯ ВЛАСНИКА
ЗЕМЛІ
В АГРАРНОМУ СЕКТОРІ
ЕКОНОМІКИ**

Монографія

НБ ПНУС

761835

**Івано-Франківськ
2010**

I. F. Balanjuk, P. Y. Matkovskii

**FORMING OF THE LANDS
OWNER
IN AGRARIAN SECTOR
OF ECONOMICS**

Monography

**Ivano-Frankivsk
2010**

65.3(44кр)32

УДК 332.2:338.432:347.12

ББК 65.32 (4 Укр) 321

Б20

*Рекомендовано до друку
Вченою радою Прикарпатського національного університету
імені Василя Стефаника
(протокол № 6 від 29 червня 2010 р.)*

Рецензенти:

- Романюк М. Д.** – доктор економічних наук, професор, декан економічного факультету, завідувач кафедри менеджменту і маркетингу Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника;
- Васьківська К. В.** – доктор економічних наук, професор, завідувач кафедри фінансів суб'єктів господарювання Львівської державної фінансової академії;
- Дусановський С. Л.** – доктор економічних наук, професор, завідувач кафедри економіки, організації і планування АПК Тернопільського національного економічного університету.

Баланюк І. Ф.

Б20

Формування власника землі в аграрному секторі економіки : монографія / І. Ф. Баланюк, П. Є. Матковський. – Івано-Франківськ : Видавництво Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника, 2010. – 201 с.

ISBN 978-966-640-284-7

У монографії досліджено теоретико-методологічні аспекти, обґрунтовано шляхи покращення функціонування власників землі як суб'єктів господарювання в аграрному секторі економіки. Визначено сутність, функції та відмінності власників і господарів землі. Розвиток цих суб'єктів запропоновано розглядати з огляду на етапність їх формування: юридичне закріплення, становлення й утвердження.

Проведено класифікацію власників-господарів та господарів землі за різними ознаками. Виконано аналіз сучасного стану й тенденцій розвитку фізичних і юридичних осіб в аграрному секторі економіки. Визначено позитивні та негативні чинники впливу на розвиток землевласників та землекористувачів.

Розглянуто заходи, покликані підвищити ефективність функціонування власників, господарів, власників-господарів землі. Запропоновано й обґрунтовано складові механізми прискорення процесу становлення фізичних та юридичних осіб в аграрному секторі економіки.

УДК 332.2:338.432:347.12
ББК 65.32 (4 Укр) 321

Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника
код 02125280
НАУКОВА БІБЛІОТЕКА

761835

ISBN 978-966-640-284-7

Баланюк І. Ф., Матковський П. Є., 2010
© Видавництво Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника, 2010

ЗМІСТ

Вступ (укр., англ. мовами).....	9
Розділ 1. Наукові засади становлення та ефективного функціонування власників і господарів у сільськогосподарському виробництві.....	13
1.1. Власник і господар як наукові категорії.....	13
1.2. Методологічні основи формування власника й господаря землі в сільському господарстві.....	23
1.3. Трансформація відносин власності і форм господарювання в сільському господарстві як передумова становлення й утвердження власників та господарів землі.....	32
Розділ 2. Аналіз сучасного стану і розвитку власників-господарів землі	45
2.1. Класифікація власників та господарів землі.....	45
2.2. Порівняльний аналіз діяльності власників і господарів у сільському господарстві.....	66
2.3. Аналіз чинників впливу на формування власників і господарів землі.....	80
2.4. Економіко-екологічний аспект земельних відносин.	94
2.5. Тенденції розвитку сільського господарства.....	103
Розділ 3. Підвищення результативності формування власників і господарів землі.....	114
3.1. Чинники утвердження власника і господаря землі в сільському господарстві.....	114
3.2. Доходи від власності, підприємництва та особистого підсобного господарства як чинники диференціації доходів сільського населення.....	127

3.3. Механізм утвердження власника та господаря землі	135
3.4. Соціальні наслідки від утвердження власників та господарів землі у сільськогосподарському виробництві.....	153
Післямова (укр., англ. мовами).....	167
Список наукових та інформаційних джерел.....	172
Список таблиць.....	189
Список рисунків.....	192
Додатки.....	194

CONTENTS

Preface (Ukrainian, English).....	9
Selection 1. The Scientific Measures Of Formation And Effective Functioning Of The Owners And Masters In The Agricultural Production	13
1.1. Owners and masters as scientific categories.....	13
1.2. Methodological basis of the forming of owners and masters of the land in agriculture.....	23
1.3. Transformation of property's relations and the forms of running economies in agriculture as the precondition of the formation and asserting of the owners and masters of the land.....	32
Selection 2. The Analysis Of Modern State And Development Of The Owners And Masters Of The Land	45
2.1. Classification of the owners and masters of the land..	45
2.2. The comparative analysis of the owners and masters' activity in agriculture.....	66
2.3. The factors' analysis of the influence on the forming of the owners and masters of the land.....	80
2.4. Economic and ecological aspect of the land's relations.....	94
2.5. The tendencies of the agricultural development.....	103
Selection 3. The Increasing Of The Forming's Resultness Of The Land's Owners And Masters	114
3.1. The factors of asserting of the land's owner.....	114
3.2. The incomes from the property, entrepreneurship and private supporting economy as the factors of differentiation of income of the rural population.....	127
3.3. The mechanism of the asserting of the owners and masters of the land.....	135
3.4. The social consequences of the asserting of the owners and masters of the land in agricultural production	153

Concluding remarks (Ukrainian, English).....	167
The list of scientific and informational sources.....	172
List of Tables.....	189
List of Figures.....	192
Appendixes.....	194

ВСТУП

Аграрна й земельна реформи в Україні створили передумови для ведення сільського господарства в принципово нових, прогресивніших умовах соціально-економічного розвитку. До їх числа належать: реформування земельних і майнових відносин власності й безоплатна передача землі та майна колгоспів у власність сільських жителів; реструктуризація колективних сільськогосподарських підприємств і радгоспів в агроформування ринково-підприємницьких типів; розвиток фермерства й орендних відносин. Вони мають великий потенціал глибоких соціально-економічних перетворень на селі, що здійснюються на пореформеному етапі розвитку сільського господарства. Це засвідчують уже одержані позитивні результати. Створено нові сільськогосподарські підприємства, що базуються на поєднанні колективних форм господарювання і приватної власності на землю та майно.

Проте не всі означені процеси здійснюються успішно. Причини полягають у затягуванні аграрної і земельної реформ, у тому числі в частині юридичного закріплення й утвердження на селі реальних власників і господарів. Як наслідок, можна констатувати часткове виконання передбачених програм розвитку на державному й регіональному рівнях, а також нездатність частини сільських господарів реально скористатися тим, що вони одержали завдяки реформі.

Оскільки без зміцнення приватного сектора в аграрній сфері позитивні зрушення відбуватимуться повільно й недостатньо ефективно, одним з основних завдань її розвитку є якнайшвидше залучення до становлення господаря й власника здібних, активно й результативно діючих громадян.

Однак досі малодосліджені понятійний апарат суб'єктів господарювання у сфері сільськогосподарського виробництва, чинники впливу на формування власників-господарів землі, регіональний потенціал покращення соціально-економічної віддачі діяльності фізичних та юридичних осіб у цій сфері, механізм підвищення результативності їх функціонування. Подальша робота науковців у зазначеному напрямі сприятиме формуванню власників землі як суб'єктів господарювання в аграрному секторі економіки, уможливить практичне поліпшення результатів їх діяльності, зміцнення приватного сектора.

Написання монографії відбувається не тільки завдяки старанню авторів, а й мудрих порад науковців, підтримки рідних. З цього приводу висловлюємо щирю вдячність і повагу нашому науковому наста-

внику, вчителю, академіку Національної академії аграрних наук України – Юрчишину Володимиру Васильовичу. Саме йому було під силу надихнути нас на дослідження проблеми “утвердження власника землі в аграрному секторі”, а його мудрі поради, наукові та життєві принципи будуть передані нами учням.

Висловлюємо щиру вдячність науковим консультантам: Вишиванюку Михайлу Васильовичу, Брусу Василю Хомичу, Ленделу Михайлу Андрійовичу, Сахацькому Миколі Павловичу – за розумні рекомендації, настанови, наукові дискусії.

Також автори сердечно вдячні батькам, дружинам, дітям за допомогу, розуміння і підтримку.

PREFACE

Agrarian and land reforms in Ukraine have created the preconditions for the running of agriculture under new principle and progressive conditions of the socio – economic development. To their number belong: reforming the lends and property relations and fre and change transforming of the land and property of the collective forms into the ownership of rural inhabitants; restructure of the collective agricultural enterprises and state farms into agrafarmings of market and enterprising kinds; the development of farms and rent relations.

They have a great potential of deep socio – economics changes in the village which are fulfilling on the post reformed level of agricultural development. Some positive results have already been testified it. New agricultural enterprises which are based on the combining of the collective forms of forming and private ownership on the land and property.

But not all processes, mentioned above, are being fulfilled successfully. The reasons for this are in postponing of agrarian and land reforms and also in judicial fixing and asserting real owners and masters in the vilage. As a result we can say about partly fulfillment of the predicted programmers' of development on state and regional levels, and also non – ability of the half rural owners rearly use everything what they have had in the course of the reforms.

Without improving the private sector in agrarian sphere, the positive changes will be made slowly and not effectively and one of the main tasks of the development is the quickest involving the skillful, active and resultful citizens to the forming the owner and master of the land.

But the nation of the subject of economy in the sphere of agricultural production, the factors of influence on the forming of the owners and masters of the land, the regional potential of the improving of socio – economics activity of physical and judicial persons in this sphere, the mechanism of increasing the resultness of their functioning are little investigated.

The further work of scientist in the given above trend will be of assistance in forming the owners of the land as the subjects of running economics, will make possible the practical improvement the results of their activity and private sector.

The monograph is writing thanks not only to the dilligency of authors, but the clever advice of scientists, and relatives' supporting. We are very pleased to and give the best respect to our scientific supervisor, teacher and the academician of the National Ukrainian Academy of agrarian sci-

ences of V.V. Yurchyshyn. It was he who had inspired us to the investigation of the problem of the asserting of the land's owner in agrarian sector and his life wisdom and scientific principles will be given to our pupils.

We are very thankful to the scientific consultors V.M. Vyshyvanyuk, V.H. Brus, M.A. Lendel, M.P. Sahatskii for the clever recommendations, discussion and directives.

РОЗДІЛ 1

НАУКОВІ ЗАСАДИ СТАНОВЛЕННЯ ТА ЕФЕКТИВНОГО ФУНКЦІОНУВАННЯ ВЛАСНИКІВ І ГОСПОДАРІВ У СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОМУ ВИРОБНИЦТВІ

1.1. Власник і господар як наукові категорії

Формування власника й господаря на засадах приватної власності відносно нове явище для незалежної України, тому налагодження їхнього функціонування як ефективно діючих суб'єктів виявилось складним завданням. Відомо, що результат практичного застосування будь-якої економічної категорії значною мірою залежить від її наукового обґрунтування. Це стосується й ефективного формування основних суб'єктів агропромислового комплексу (АПК). Особливого значення набуває чітке окреслення тих ключових понять, що характеризують сутність власника й господаря.

Місце та роль власника й господаря в аграрному секторі економіки досліджують науковці Б. Кузник, який розглядає проблеми відродження господаря на землі [1], І. Михасюк, С. Сажинець та В. Пулім, які вивчають процес становлення приватного власника в аграрній сфері [2; 3], В. Збарський – автор праць, присвячених ефективності підприємницької діяльності й розвитку почуття господаря в селянина [4; 5], О. Онищенко та В. Юрчишин, які розкривають концептуальні основи становлення й утвердження зазначених суб'єктів на приватновласницьких засадах, [6; 7], Г. Запша, яка досліджує проблеми укріплення приватного сектора в сільському господарстві [8], та ін.

Незважаючи на те, що власник і господар є основними суб'єктами сільського господарства, деякі автори, оперуючи цими дефініціями, не розділяють зазначені категорії, притаманні кожній із них правомочності, функції, ознаки. Тому актуальне чітке розмежування рис, характерних для кожного із цих суб'єктів, й уточнення понять “власник” і “господар”.

Науковці по-різному тлумачать поняття “власник”. Так, наприклад, у “Новому тлумачному словнику” останнього визначено як господаря якихось речей, майна і т. ін. на правах приватного або суспільного володіння, посідача, володільника, властителя, володаря, а також як людину, котра прагне сама цілком володіти чим-небудь, не

ділячись з іншими [9, с. 494]. В “Економічній енциклопедії” під цю категорію підпадає фізична або юридична особа, яка володіє речами, майном, цінностями, благами, об’єктами інтелектуальної власності тощо, привласнює доходи, вступає в економічні зв’язки та відносини з іншими власниками [10, с. 237]. Ф.А. Крутикова звертає увагу на те, що власником товару є особа або організація, якій належить право власності на товар включно з правом володіння та розпорядження ним [11, с. 199]. Автори “Сучасного економічного словника” розглядають власника як суб’єкта власності, фізичну чи юридичну особу, котрій належить право власності і яка виступає в ролі володільця, розпорядника, користувача об’єкта власності [12, с. 367]. В.Г. Золотогоров у праці “Економіка: енциклопедичний словник” розкриває власника як фізичну або юридичну особу, котрій належать права володіння, користування й розпорядження своїм майном [13, с. 306].

На наш погляд, щодо цього означення можна зробити таке зауваження: характеризуючи власника лише як фізичну та юридичну особу, автор не бере до уваги державу, яка, згідно із статтею 14 Конституції України, також є суб’єктом власності [14]. Ця особливість безпосередньо стосується й аграрного сектора економіки, оскільки тут залишилися державні сільськогосподарські підприємства. У такому разі власника належить характеризувати не як фізичну та юридичну особу, а більш широко – як *суб’єкта*, до складу якого також входять фізичні та юридичні особи.

Дане поняття необхідно розглянути за ознаками, які виокремлюють його з-поміж інших категорій як усіх суб’єктів, належних до нього.

Враховуючи вищенаведені погляди, вважаємо за доцільне сформулювати означення власника в сільському господарстві таким чином: *власник – суб’єкт соціально-економічних відносин, який має право володіння, користування та розпорядження об’єктом сільськогосподарського призначення* [15, с. 827].

Зважаючи на роль землі як засобу виробництва в сільському господарстві, власника землі в ньому справедливо визначити як базового суб’єкта у сфері володіння й розпорядження засобами виробництва й результатами праці в АПК.

Актуальний також теоретичний аналіз категорії “господар”. Автори “Нового тлумачного словника української мови” акцентують багатозначність цього терміну: “1. Той, хто займається господарством,

хто веде господарство, газда, хазяїн, власник (землі). 2. Приватний наймач робочої сили. Заможний селянин, хлібороб. 3. Повновладний розпорядник, підприємець. 4. Глава сім'ї, господарства” [9, с. 649]. Схожої позиції дотримується й автор “Великого економічного словника” [16, с. 1205]. Така багатозначність даного поняття відповідає менталітету українського народу і при цьому не відмежовує його від власника. Гасла на кшталт “власником землі має бути той, хто на ній господарює”, зовсім не означають синонімічності термінів.

Якщо дослідити історичний ракурс цієї дефініції, то з'ясується, що, наприклад, в “Українській радянській енциклопедії” зазначене поняття розглядають так: “Господар – титул правителів Валахії і Молдавії в XIV – XIX ст. У XIV – XVI ст. господарем інколи називали Великого князя литовського” [17, с. 126]. Вважаємо, що таке визначення закладає в категорію господаря риси керівника: він не обов'язково має брати участь у виробничому процесі, але повинен безпосередньо впливати на кінцевий результат завдяки управлінським рішенням, внутрішнім (душевним) стимулам і переконанням тощо.

Аристотель дотримувався думки, що “... поняття “господар” не означає володіння рабами, а вміння користуватися ними” [18, с. 23]. При цьому важливо, що сутність господаря до певної міри віддзеркалює якість виконуваної роботи. У свою чергу, якість господарювання оцінюється з економічних позицій через прибуток. На протигагу суті власника, суть господаря відображає статус користувача й розпорядника. Не випадково, описуючи газду, його, як правило, характеризують прикметником підсилення: поганий господар, добрий господар тощо.

В. Збарський господарем вважає “лише того, хто фактично володіє засобами виробництва, розпоряджається виробничим процесом, вільно користується цими засобами і результатами своєї праці” [4, с. 13].

Прямо чи опосередковано сутність господаря пов'язана із внутрішнім змістом таких дефініцій, як *господарство*, *господарський механізм*, *господарський розрахунок*, *Господарський кодекс* та ін. Справедливо надати поняттю “господар” такого змісту, яким би вільно оперували при аналізі відносин не лише в аграрному, але й в інших секторах економіки.

З набуттям Україною незалежності для нас став близьким термін “підприємець”. Це – господар із притаманними ринковій економіці

ознаками функціонування [19, с. 42].

Важливо розрізнати сутність господаря і працівника. Виконуючи свою роботу, останній, як і господар, володіє об'єктом власності й використовує його. Проте винагородою для працівника є заробітна плата, а для господаря – кінцевий результат діяльності.

Погоджуючись із вищевикладеними тлумаченнями науковців, вважаємо за доцільне уточнити поняття “господар” (у тому числі й для галузі сільського господарства) наступним чином: *господар – це суб'єкт соціально-економічних відносин, який має право володіння, користування об'єктом сільськогосподарського призначення та право власності на результат праці* [15, с. 828].

Як уже зазначалося, частина селян стали власниками й господарями землі та майна в аграрному секторі економіки, проте не реальними суб'єктами господарювання. Належна їм власність та особистий “людський капітал” переважно не забезпечують дохід, гідний селянської праці. Якщо з великого загалу власників-господарів можна виокремити реальних власників і господарів, то дуже малий відсоток.

Глибина виявлення сутності “реального власника” та “реального господаря” залежить не стільки від набуття суб'єктами прав володіння, розпорядження та користування об'єктами права власності, можливості задіяти свій інтелектуальний і фізичний потенціал, скільки від уміння ефективно використати об'єкт права власності. Мусимо констатувати, що Україна, як держава технократичного суспільства, перебуває ще на тому рівні розвитку, де провідними є не соціальні, духовні чи екологічні, а економічні цінності (стратегічні людські орієнтири) [20, с. 26-27]. Тому для багатьох із нас і тепер чи не найважливішим критерієм благополуччя залишається фінансова стабільність. З огляду на це, ступінь “реальності” власника залежатиме від того, наскільки прибутковим буде суб'єкт господарювання. Відповідно, якщо встановити певну межу переходу селянина з рангу власника-господаря формального (а сьогодні це більшість) до реального, то це буде та умова, за якої використання приналежної власності забезпечує його та членів його сім'ї відповідними доходами, речами, благами, цінностями, формує відповідний тип мислення, практичних дій, спосіб життя. Із цього випливає, що статусу “реального власника-господаря” нині найбільше потребує саме селянин.

За теперішніх умов нестабільного законодавства, поширення злочинності, переважання викривлених ринкових відносин на селі, відсутності необхідної техніко-технологічної бази тощо він не здатен

забезпечити собі та своїй сім'ї гідний рівень життя. Тому всі заходи, спрямовані державою на покращення стану справ на селі, можна вважати визначальними елементами соціально-економічної політики.

Отож, *реальний власник* – це власник, який за рахунок належного йому майна, землі забезпечує (здатний забезпечити) власні та суспільні інтереси; *реальний господар* – це господар, який, за умови вмілого використання ресурсів (майнових, речових, інтелектуальних), забезпечує власні, сімейні та суспільні потреби.

Багатоплановість категорії власності орієнтує таких суб'єктів не лише на сільське господарство, але й інші можливі формуючі складові прибутковості. Тому до цієї категорії, окрім селян, які спеціалізуються на виробництві агропродукції, зараховуємо й тих, які займаються обслуговуванням, ремонтними, будівельними, транспортними, заготівельними та іншими роботами.

Диференціацію розглянутих понять можна пояснити наступним чином: якщо визначальною рисою власника є належність йому певного об'єкта, то господаря – використання цього об'єкта за призначенням.

Детальнішого дослідження потребують понятійний апарат, функції та цільове призначення основних суб'єктів сільського господарства.

Зазначена проблема охоплює широке коло невирішених питань. Проте наразі маємо на меті лише аналіз правомочностей володіння, користування й розпорядження, висвітлення функцій та цільового призначення власника й господаря на селі.

Вчені часто тлумачать категорії *власник* і *господар*, опираючись на право володіння, користування й розпорядження. "...Сам термін "володіння" у цивільному праві має два значення" [21, с. 385]. У першому – це фактична наявність об'єкта власності у складі майна володільця, яке він вважає своїм, у другому – право утримувати об'єкт [21, с. 385]. Можливо, через таку двозначність виникають труднощі у сприйнятті змісту цього поняття. Ототожнюючи володільця із власником [22, с. 156], вчені спираються на перше значення поняття, проте коли йдеться про сутність понять "власник" і "господар", доцільно зосередитися на другому значенні даного терміна – права.

В "Юридичній енциклопедії" право володіння розглядається як "юридично забезпечена можливість фактичного панування над річчю" [23, с. 6]. Інакше кажучи, така правомочність закріплює за суб'єктом лише законну можливість утримувати річ. Вона не надає

повноважень використовувати, обмінювати, продавати предмет тощо. Це регламентують інші складові права власності – право користування та право розпорядження. Правомочність володіння (як і користування та розпорядження) може належати не тільки власнику, але й іншим особам, котрим він передав об'єкт власності, згідно з укладеним договором (оренди, найму, застави, комісії, про право повного господарського відання, про право оперативного управління тощо). Сутність цього повноваження легко зрозуміти на прикладі передачі об'єкта на зберігання. Власник делегує охоронцеві тільки *право володіння* – можливість законно зберігати річ. Останній не може здійснювати будь-які дії відносно об'єкта, оскільки він не має права користування чи розпорядження ним.

У сільському господарстві поширена оренда землі та майна. Укладаючи відповідний договір, власник делегує орендарю (господарю) не тільки правомочність володіння, але й користування об'єктами права власності, розпорядження продукцією, результатами праці після розрахунків за оренду. В “Юридичній енциклопедії” остання розглядається як “юрідично забезпечена можливість власника одержувати з належного йому майна корисні властивості для задоволення своїх особистих і майнових потреб” [23, с. 14]. Реалізація цього повноваження нерозривно пов'язана з володінням, оскільки неможливо користуватися річчю, не утримуючи її.

В економічно розвинутих країнах поширена передача власником земель сільськогосподарського призначення іншому суб'єкту, господарю у довгострокове користування. Такий інститут має назву *емфітевзис*. “Емфітевзис – це довгострокове, відчужуване і таке, що успадковується, право користування чужою землею з метою сільськогосподарського виробництва” [21, с. 397]. Укладання емфітевзису в багатьох випадках вигідне для обох сторін. Тому законодавче закріплення цього договору в Україні покликане більш динамічно розвивати відносини в аграрному секторі економіки.

Щодо права розпорядження, то його в “Юридичній енциклопедії” витлумачено як надану законом можливість визначати юридичну чи фактичну долю речі (майна) [23, с. 31]. Іншими словами, наявність такого повноваження уможливорює будь-які дії відносно об'єкта власності: передачу об'єкта в оренду, заставу, його продаж тощо. Зазвичай така правомочність належить тільки власнику, хоча в окремих випадках він може її делегувати іншому суб'єкту. Наприклад, при укладанні договору комісії власник передає комісіонеру право розпо-

рядження й право володіння. Якщо власником є держава, то урядове підприємство має право повного господарського відання наданим йому майном або право оперативного управління. Згідно із цими договорами, державне підприємство (установа) *частково* володіє, користується й розпоряджається об'єктом власності [21, с. 253]. У такому випадку держава делегує всі три правомочності, але при цьому залишається власником. А.П. Гетьман стверджує, що власник, делегуючи право володіння, не втрачає його, а лише перестає здійснювати [24, с. 201]. Аналогічна ситуація з користуванням і розпорядженням. Отож, коли власник передає свої правомочності іншій особі (крім передачі права власності), то не втрачає їх, а лише робить для себе недійшовими. Відповідно, він завжди залишається суб'єктом, який має всі три правомочності. Комплекс правомочностей власника та їх передачу іншим суб'єктам зображено на рис. 1.1.

Сутність і призначення основних суб'єктів аграрного сектора (власника й господаря) повніше виражається певними функціями (рис. 1.2).

Соціальна функція власника полягає в забезпеченні прогресивних, енергійних, ініціативних, бажаючих працювати людей належними виробничими засобами; створенні конкурентного середовища на селі, яке можна вважати запорукою ефективного хазяйнування кожного учасника агроринку – селянина-господаря. Цільовим призначенням такої функції є задоволення інтересів суб'єктів господарювання.

Екологічна функція полягає в дбайливому ставленні до об'єкта власності. Інтереси приватника завжди спрямовані на його довготривалу експлуатацію. Така особливість, як правило, не притаманна господарю, оскільки його мета – максимізація результатів (протягом терміну оренди) і мінімізація затрат під час використання об'єкта. Отже, термін “дбайливий господар” радше притаманний особі, у якій одночасно поєднуються господар і власник. Цільове призначення екологічної функції – вигода від еволюційно сформованих у власника ознак дбайливого використання матеріально-технічної бази, земельного фонду та іншого сільськогосподарського майна.

Організаційна функція – це перехід належних власнику прав володіння, користування й розпорядження з пасивного стану в реальний (дійовий). Тобто найменші дії, що зумовлюють реалізацію певного об'єкта (продаж, здавання в оренду, заставу, його особисте використання тощо), є елементами процесу організації.

Відсутність організації спричинює нераціональне використання

належної селянину землі (майна).

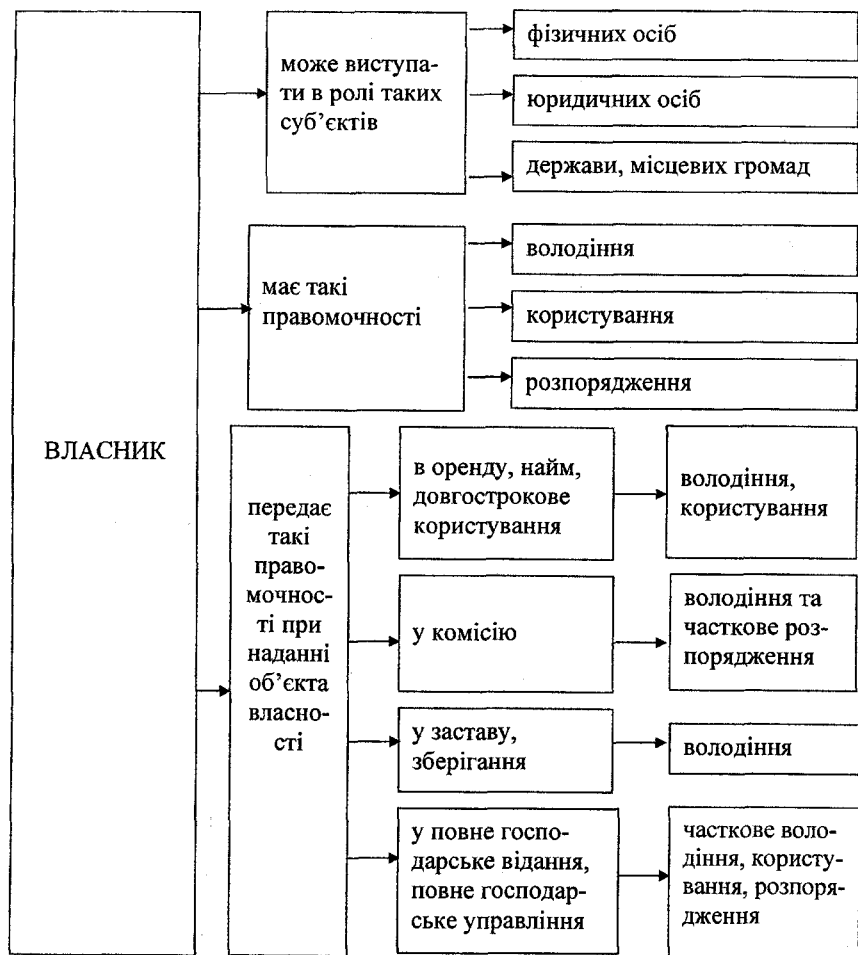

Рис. 1.1. Рух правомочностей власника при укладанні договорів
Джерело: змодельовано на підставі [21-24].

При цьому засоби виробництва не використовуються ні власником, ні іншими суб'єктами. Реальним прикладом такої ситуації в Україні є великі площі необроблюваних земель сільськогосподарського призначення, що стоять пустою, внаслідок чого селянин-приватник (формальний власник) не в змозі отримувати будь-який,

навіть мінімальний, зиск. Цільовим призначенням функції організації є ефективне використання об'єкта власності.

Функція *розпорядження* характеризує власника як суб'єкта, котрий має найбільше повноважень відносно об'єкта власності. По-перше, вона надає право визначення юридичної й фактичної долі власності (її продаж, передачу в оренду, заставу тощо). При цьому інтереси третіх осіб щодо належного їм майна (землі) залежатимуть від ініціативи власника, а не навпаки. По-друге, розпорядження забезпечує отримання прибутку (у формі орендної плати, роялті тощо) без особливих фізичних зусиль на утримання та використання речі. По-третє, будучи підкріпленим правом володіння та користування, розпорядження надає суб'єкту законну можливість використовувати предмет за призначенням. Цільовим призначенням такої функції є реальна можливість удосконалюватися, проявляти ініціативу, вільно розвиватися в різних аспектах селянського життя.

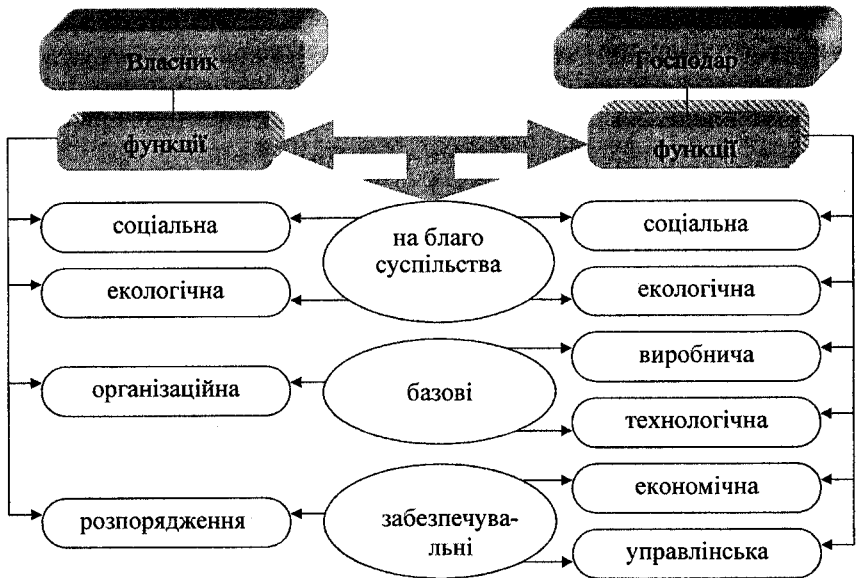

Рис. 1.2. Розподіл функцій між власником і господарем у сільському господарстві

Джерело: власна розробка авторів

Не менш значущу роль у розвитку аграрного сектора виконує

функціональний механізм прояву сутності господаря. До нього належать соціальна, екологічна, виробнича, економічна й управлінська функції.

Соціальна функція господаря в аграрному секторі полягає в забезпеченні населення продуктами харчування, в наданні громадянам можливості працювати, реалізації віковичного прагнення селян господарювати на своїй землі тощо.

Хоч *екологічна* функція – внесення необхідної кількості поживних речовин, підвищення родючості, бонітету ґрунту – властива у першу чергу власнику землі, проте дотримання раціональних умов екологічного використання цих угідь може реалізувати тільки господар. Тому високим рівнем розвитку характеризуються саме ті суб'єкти господарювання, діяльності котрих притаманні єдність використання та охорони природних ресурсів, визначення оптимальних умов природокористування, комплексний підхід до вивчення й використання природних ресурсів [25, с. 6]. Сьогоднішній рівень розвитку науково-технічного прогресу (в тому числі й генерування трансгенних рослин) передбачає наявність нових знань і вміння використовувати можливості “зеленої революції”. Творчий підхід до діяльності сучасного землекористувача повинен ґрунтуватися на збереженні екологічної стійкості довкілля й формуванні оптимального прибутку [26, с. 30].

Особливістю виробничої діяльності на селі є широка спеціалізація. Тому більшість господарів водночас працюють і в інших галузях. Отож доцільно виокремити *виробничу* функцію селянина-господаря. “У широкому значенні виробництво – процес діалектичної взаємодії безпосередньо виробництва, розподілу, обміну і споживання” [10, с. 191]. З огляду на це, зазначена функція охоплює діяльність і тих селян, які зайняті доведенням товару до споживача – перевезенням, заготівлею, переробкою тощо. Цільове призначення виробничої функції – безпосередня участь господаря у створенні товарів і наданні послуг.

Технологічна функція господаря відповідає за технологічний рівень виробництва. Важливими елементами її прояву є оптимізація структури виробництва, рівень спеціалізації, впровадження нових методів, спрямованих на покращення сільськогосподарського виробництва тощо.

Економічна функція – господарювання з метою одержання прибутку. Незважаючи на особливості діяльності у сфері АПК, господар орієнтується на максимізацію доходу. Це характерно для господаря

не тільки в аграрній, але й будь-якій іншій сфері [27, с. 63].

Управлінська функція формує в поведінці селянина риси керівника: він повинен бути ініціативною, новаторською, підприємливою особистістю. Наявність цих ознак сприяє в ефективному господарюванні в умовах обмежених ресурсів.

Як невід’ємний атрибут управління доцільно виокремити організацію самого механізму ведення господарства. Селянин повинен не лише досконало спланувати процес виробництва, але й одночасно націлювати кожну свою дію (дії співробітників, підлеглих) на заздалегідь визначений кінцевий результат. Цільове призначення цієї функції – утвердження в господаря ознак організатора.

Унаслідок того, що більшість селян нашої держави отримали право власності на землю та майно, у них з’явилася потенційна можливість стати одночасно й господарями. Такий синтез передбачає злиття в одній особі власника й господаря, їхніх функцій, що цілком імпонує селянському способу життя.

1.2. Методологічні основи формування власника й господаря землі в сільському господарстві

Однією з основних соціально-економічних трансформацій, що відбулися із часу проголошення незалежності України, вважаємо узаконення приватної власності на землю та майно і, як наслідок, відродження позицій власника й господаря на землі. Цей процес охопив кожну галузь економіки, де існує інститут приватної власності, а найбільше – аграрний сектор. Значущість і масштаби таких змін дають підстави вважати, що вони не виникли спонтанно, а побудовані на міцних підвалинах і зумовлені вагомими причинами. Оскільки моделі майбутнього логічно будувати через пізнання минулого, то пропонуємо заглибитись у витоки й передумови переходу господарювання на засади приватної власності:

- *руйнацію радянської політичної системи (політичний аспект);*
- *сформоване законодавче поле (правовий аспект);*
- *потреби в підвищенні доходів і рівня життя сільського населення (економічний аспект);*
- *тяжіння до господарювання на своїй землі (психологічний аспект).*

Руйнація радянської політичної системи (політичний аспект).

Як справедливо зазначили академіки О. Онищенко та В. Юрчишин, загальнодержавна політика Радянського Союзу далеко не в усьому узгоджувалася з реальними інтересами й потребами України [7, с. 5]. Політичне протистояння тодішній владі означало заперечення її системи господарювання, неприйнятність тотального державно-планового регулювання економіки. Проголошення 24 серпня 1991 року незалежності України дало можливість реалізувати діаметрально протилежні цілі й методи господарювання, які полягали в принципах демократизації суспільства, переході до ринкової економіки, узаконенні й подальшому утвердженні приватної власності. Тоді не поставало питання відмови від усього соціалістичного (поганого й доброго): йшлося про забезпечення аграрних відносин ефективнішими соціально-політичними й економіко-організаційними механізмами розвитку. Менталітету українського селянина більш близькі ознаки приватного господарювання, аніж колективного, і це засвідчують історичні факти. Окрім того, продуктивність праці в економічно розвинутих країнах була вищою. Ці та низка інших факторів сформували своєрідний історико-політичний блок витоків узаконення приватної власності.

Сформоване законодавче поле (правовий аспект). Першою спробою перевести відносини в аграрному секторі на досконаліші засади функціонування справедливо вважати документально засвідчене визнання депутатами Верховної Ради України потреб власника й господаря землі. Завдяки єдності їхніх поглядів у прагненні перетворити АПК на високоефективний сектор економіки держави, 18 грудня 1990 р. було прийнято Постанову “Про земельну реформу в Україні”. Прийнятий того ж року Земельний кодекс визначив правовий режим і порядок передачі земель у власність і надання їх у користування [28, с. 1]. Ці та інші нормативно-правові акти стали підґрунтям для прийняття в січні 1992 р. Закону України “Про форми власності на землю” – важливого для повномасштабного здійснення земельної реформи юридичного закріплення статусу приватного власника й господаря землі. Його зміст складається з двох речень, але на рівні з державною і комунальною гарантував приватну форму власності на землю. Наступним кроком до врегулювання відносин між власниками та користувачами земель виявилось прийняття у 2002 р. нового Земельного кодексу України.

Низку інших нормативно-правових актів було прийнято безпосередньо для вирішення організаційних і правових проблем станов-

лення приватної власності в АПК:

– юридичне закріплення власника та господаря землі: Указ Президента України “Про невідкладні заходи щодо прискорення земельної реформи у сфері сільськогосподарського виробництва” (10 листопада 1994 р.), Указ Президента України “Про порядок паювання земель, переданих у колективну власність сільськогосподарським підприємствам і організаціям” (8 березня 1995 р.), Закон України “Про порядок виділення в натурі (на місцевості) земельних ділянок власникам земельних часток (паїв)” (5 червня 2003 р.), Постанова Кабінету Міністрів України “Про організацію робіт та методик розподілу земельних ділянок між власниками земельних часток (паїв)” (4 лютого 2004 р.) тощо;

– становлення власника та господаря землі: Закони України “Про колективне сільськогосподарське підприємство” (14 лютого 1992 р.), “Про оренду землі” (6 жовтня 1998 р.), “Про особисте селянське господарство” (15 травня 2003 р.), “Про фермерське господарство” (19 червня 2003 р.), “Про сільськогосподарську кооперацію”, “Про дорадчу діяльність” та низка інших.

Попри велику кількість нормативно-правових актів дуже часто їх не дотримуються органи виконавчої влади, що, безумовно, гальмує як завершення процесу юридичного закріплення, так і розвиток і подальше становлення власника та господаря (селян та агроформувань) на українській землі. За такого розвитку подій можна лише додати, що набувати чинності повинні такі законодавчі документи, котрі б зміцнювали позиції функціонуючих суб’єктів в аграрному секторі, стимулювали їх розвиток.

Потреба в підвищенні доходів і рівня життя сільського населення (економічний аспект). Після того, як впала “залізна завіса” і перед радянським народом відкрилися двері інших країн світу (в тому числі капіталістичних), він побачив інший рівень соціальних послуг, розвитку ринкової інфраструктури, побутових умов тощо. Натомість на пострадянському просторі процеси урбанізації, зниження рівня життя на селі (порівняно з міським) давно давали підстави для занепокоєння. Їх наростаючі темпи вказували на потенційну кризу, з якою сьогодні й зіткнулося українське село.

В основі господарських відносин країн – приватна власність на засоби виробництва й результати праці. Це імпувало українському селянству, котре, завдяки своїм здібностям, працелюбності прагнуло власноруч підвищити рівень життя на селі.

Тяжіння до господарювання на своїй землі (психологічний аспект). Прагнення самостійного господарювання зумовлено низкою чинників:

– переконанням селянства (від часів панування Польщі й Австро-Угорщини на західноукраїнських землях), що більш соціально захищені, економічно стійкіші й розвинуті господарі, які обробляють власну землю – приватники;

– асоціюванням приватного володіння з реально належним суб'єктові, визначеним, конкретним капіталом, а не можливим, імовірним, потенційним, в окремих випадках оманливим для громадянина капіталом державної або комунальної власності;

– стереотипом мислення сільських жителів щодо приватної власності на землю як можливості обирати – кому бути на ній господарем. Раніше перебування землі у власності держави, церкви, поміщиків різко зменшувало шанси селянства у веденні господарки та змушувало їх найматися на роботу, а не діяти самостійно в ролі господаря;

– ностальгічними спогадами про особисте господарювання на землі, наявність власних відпочинкових осередків (пасіки, саду, лану) і бажання їх відродити. Багато жителів села (чи міста), окрім власної домівки, мріяли мати садибу, відпочинкову зону, де можна морально й фізично відпочити. На добре облаштованих дачних ділянках завжди знаходилося місце для вирощування екологічно чистих овочів, фруктів, ягід. Наявність такої садиби покликана покращувати здоров'я її власника, давати наснагу для нових професійних здобутків тощо.

Описані нами першопричини формування власника та господаря землі в сільському господарстві складають далеко не повний перелік, однак засвідчують різноплановий характер витоків, сукупність яких стала підґрунтям для господарювання на основі приватної власності. Вони дали імпульс перетворенню (“формуванню”) селянина на власника та господаря землі, його розвитку (“становленню”), зміцненню (“утвердженню”).

Якщо розглядати категорію “становлення” через призму її послідовної етапності, можливості та дійсності [29, с. 70], то весь приватний сектор, включно з основоположними суб'єктами сільського господарства – селянами, перебуває на початку другого етапу – “становлення”. Тому особливої актуальності набуває дослідження методологічних основ становлення приватних власників.

З усього різноманіття методологічних положень становлення

приватної власності в АПК фундаментальними можна вважати нижченаведені.

Урахування вітчизняного історичного досвіду розвитку аграрного сектора. Формування ефективного власника-господаря передбачає виважене дослідження історії сільського господарства на теренах нашої держави, зокрема тих засад, на яких воно функціонувало в минулому. Деякі з них збереглися якщо не в дійсності, то у свідомості людей з дорадянських часів. Досвід передачі землі селян у власність сягає часів правління Габсбургів (Австро-Угорської імперії) на теренах сучасного Прикарпаття. Як зазначає О. Субтельний, уже в 1780-х рр., за правління Йосифа II, у відносинах “землевласник–селянин” було проведено важливі зміни. Найсуттєвіша полягала в тому, що селяни отримували можливість обстоювати свої права в суді. Надалі революційні події 1848 р. створили умови для скасування кріпацтва. За аргументами Франца Стадіона, губернатора й захисника австрійських інтересів у Галичині, 23 квітня 1848 р. Фердинанд I видав історичний маніфест, що скасовував панщину в Галичині. Такий нормативно-правовий документ майже на п’ять місяців випереджав аналогічний указ, що забороняв панщину на решті території імперії. Поза всяким сумнівом 1948 р. мав важливе не тільки історичне, але й соціально-економічне значення для селян західноукраїнських земель. Він вважається переламним моментом в історії, найбільшими досягненнями якого є скасування панщини та впровадження конституційного правління [30, с. 220–221, 224].

Історичний досвід свідчить також і про добре налагоджений розвиток економіко-ринкових відносин у сфері сільського господарства. Особливо в Західному регіоні держави, де протягом десятиліть добре функціонували такі агроструктури ринкового типу, як кредитові сільськогосподарські, робітничі, загальні, міські та інші види кооперації, регіональні та місцеві дорадчі служби, іпотечні кредитні банки тощо [31]. Рушійною силою таких еволюційно сформованих організацій було тяжіння селян до приватної власності, до прибуткового, чесного й умілого господарювання, тобто в них відображені характерні особливості менталітету нації. Заслужують на увагу ті умови, що у свій час гальмували розвиток села [32, с. 50–63]. Оскільки історії властиво повторюватися, досвід наших попередників дає можливість проаналізувати зроблені помилки, щоб не допустити їх знову.

З-поміж усього різноманіття умов діяльності господарів-власників у минулому необхідно обирати та запозичувати ті, які

сприяли досягненню високого рівня прибутку. Нехай ці випадки й були радше винятком, аніж правилом, та все ж вони формували довіру між банком і селянином, заохочували до роботи, розвивали почуття господарливості, удосконалювали відносини учасників ринку, наповнювали його інфраструктуру тощо. Нехтування цього факту може спричинити штучне наслідування механізму діяльності аграрного сектора інших держав або впровадження принципово нового, не перевіреного часом, практикою, досвідом. Такі кроки можуть виявитися не лише помилковими, але й не виправними, що затягнуть критичний стан села на довгі роки.

Вихід на агроринок загальнодержавного чи навіть європейського рівня потребує ведення сільського господарства на основі етнічних традицій. Кращі набутки вітчизняного досвіду мають лягти в основу механізму формування реального власника та господаря землі.

Активна аграрна політика держави як запорука збереження соціальної справедливості на селі. Формування реального власника та господаря повинно відбутися одночасно зі змінами у самому способі господарювання. Такі трансформації – системні, й стосуються всіх селян. Значною мірою вони залежать від державного ініціювання прогресивних змін. Важливо, щоб домінуючим на перехідному етапі був ефект соціальної справедливості, а не економічної вигоди.

Щодо державної участі у формуванні та постійному вдосконаленні економіко-організаційних механізмів ефективного господарювання в умовах перехідної економіки, то її головними засадами мають стати:

- державні довгострокові кредити з пільговим відсотковим нарахуванням для суб'єктів АПК;
- іпотечна система кредитування, що враховує специфіку землі як особливого товару;
- державне дотування аграрного сектора;
- стимулюючі податки тощо.

Держава повинна мати не лише великі повноваження, а й не меншу відповідальність перед народом, у першу чергу – селянством. Тому гарантом соціальної справедливості має виступати саме державна влада. Йдеться не лише про пільгову підтримку приватного власника, але й про допомогу на старті господарювання. Наприклад, для фермерів-початківців особливо актуальні не стільки правові чи організаційно-економічні механізми, скільки наявність відповідних засобів виробництва. Без формування техніко-технологічної бази, що від-

повідас вимогам часу, селяни не в змозі не тільки формувати конкурентне середовище, а взагалі заробляти на хліб. З огляду на це, допомогу на етапі становлення реальних власників і господарів можна розглядати як ознаку соціально орієнтованої державної політики в інтересах селян.

Об'єктивна необхідність розвитку сільського людського капіталу. Людський капітал – це не живі люди й не знання як такі. Це – сукупність суспільно доцільних виробничих та загальнолюдських навиків, знань, спроможностей, якими володіє людина. Вони невіддільні від неї, тобто злиті з конкретною особистістю, і практично використовуються в повсякденному житті [33, с. 103]. Ця категорія привернула увагу українських науковців нещодавно. Саме людський капітал визначає розвиненість інших капіталів, формує їх, запускає в дію, зіставляє між собою чи відокремлює один від одного.

Кадровий потенціал як елемент людського капіталу є однією з рушійних сил усієї економіки аграрного сектора. Створювати умови для його належного кадрового забезпечення потрібно вже сьогодні. Негативна тенденція до скорочення трудових ресурсів села зумовлена багатьма факторами: демографічними (зростання смертності й зменшення народжуваності); соціально-мотиваційними (відсутність у працездатного населення бажання формувати свій добробут за рахунок сільськогосподарського виробництва); організаційно-економічними (обмежена можливість отримання реальних доходів в агросфері) та ін. Указаний блок проблем доповнюється низьким рівнем розвитку виробничих відносин і продуктивних сил загалом. Усе це зумовлює потребу в ефективних методах кадрового забезпечення на селі. Серед них чільне місце належить організації мережі сільськогосподарських дорадчих служб [34, с. 93–94]. Окрім того, зміна форм власності та низка інших трансформацій передбачають перебудову економічного мислення людей.

Правове забезпечення. Розвиток приватного сектора в АПК повинен опиратися перш за все на ресурси, якими він володіє, зокрема майно та земельний фонд, основну частину якого складають чорноземи. Водночас важливу роль відіграють набуті навички господарювання в сільській місцевості (хоч їх треба поновити, у зв'язку з переходом до ринкових відносин), бажання володіти землею та працювати на ній (за відсутності потрібної кількості техніки для обробітку землі) та ін. З огляду на всі ці особливості, очевидна нагальна потреба у внесенні змін до Земельного кодексу України, законів, указів тощо і

створенні нових, які б гарантували подолання збитковості приватних господарств. На часі – запровадження системи реєстрації землі, розвиток фондового ринку, налагодження цивілізованої системи ціноутворення та ін. [35, с. 141]. Такий механізм, вважає академік П.Т. Саблук, повинен ґрунтуватися на реалізації принципів Земельного кодексу.

Деякі науковці вбачають розв'язок багатьох проблем у створенні єдиного базового нормативно-правового акта регулювання галузі – Закону “Про сільське господарство України”: “Базовий закон про найважливішу народногосподарську галузь став би методологічною основою підвищення єдності, кількості і якості системи законодавчих актів щодо неї” [36, с. 6]. Як Конституція України є основою законодавства в державі, так і Закон України “Про сільське господарство України” повинен стати базисом правового забезпечення всіх інших (похідних) нормативно-правових актів аграрного сектора. Такі закони повинні визначати сутнісні засади та механізм регулювання діяльності всіх елементів приватного сектора й надавати їм цілісності, утворюючи стратегічно орієнтовану модель його становлення.

Створення ефективної системи управління сільськими територіями. Дана категорія відносно нова для нас і має соціальний характер. Йдеться про управління, що здійснюється всією сукупністю елементів (людських, земельних, матеріальних, ресурсних), котрі формують село як таке й селянський спосіб життя. Сьогодні, наприклад, агроформування розглядається радше як виробнича, аніж соціальна одиниця. Проте всі складові, що прямо й опосередковано впливають на життєдіяльність власника та господаря, мають бути зорієнтовані на формування добробуту теперішніх і майбутніх поколінь. За словами академіка В.В. Юрчишина, управління сільськими територіями – це регулювання цілеспрямованого розвитку даної території з орієнтацією на кінцевий результат [37, с. 12].

Отож робимо висновок, що управління сільськими територіями – це вплив на процеси господарювання в усіх сферах сільського життя з визначеною метою – досягненням стратегічно важливого соціального ефекту.

Науково-організаційне забезпечення. Його основою можна вважати досконалу теоретичну підготовленість соціально-правових та організаційно-економічних механізмів. Їх глибоке методологічне опрацювання може позитивно вплинути на практичну діяльність приватного сектора в АПК.

Важливу роль у аграрній реформі відіграють спеціалізовані заклади, зокрема Інститут економіки Національної академії наук України та Національний науковий центр “Інститут аграрної економіки” Української академії аграрних наук. На рівні Прикарпаття – це Інститут агропромислового виробництва, Прикарпатський національний університет ім. Василя Стефаника, Галицька Академія та низка інших. В їхньому штаті працюють спеціалісти з різних сфер АПК. Тому вони мають потужний науковий потенціал для розробки економічних засад становлення новітніх аграрних відносин на різних рівнях. Цей процес також передбачає єдність поглядів учених та представників державних органів влади.

Окресленість кінцевої мети та етапів її досягнення. Суттєвою складовою аналізу чи синтезу будь-якого явища, речі, процесу є постановка мети. При цьому ми свідомо виходимо із тих обмежених ресурсів, котрими володіємо: інакше мета стає недосяжною ілюзією. Надалі доцільно вибирати шляхи її досягнення, побудову етапів. Якщо завершенням кожного з етапів визначатиметься окремо поставлена ціль, то кінцевим результатом виступатиме стратегічно орієнтована мета. Її досягнення можливе тільки тоді, коли буде пройдено весь шлях. Кінцевим результатом становлення приватного сектора в сільському господарстві є така налагоджена система зв'язків, при якій кожен селянин (приватний власник), міг би стати реально діючим господарем.

Визначення шляхів досягнення кінцевої мети зазвичай зображають у вигляді “дерева цілей”. Ця модель у процесі теоретичної розробки – дійсно “деревоподібної” структури: першочергово визначається мета, тоді вишукуються різні логічні методи її досягнення. Водночас практичне впровадження цієї моделі набуває, радше, вигляду “річки”, аніж “дерева”, і ґрунтується на дедуктивному способі досягнення істини: розпорядження необхідними умовами, тактикою дає можливість досягти конкретно визначеної стратегічної мети.

Традиційно досягнення кінцевої мети здійснюється наступним чином: визначається стратегічно орієнтований результат; обирається нульова точка (та, з якої розпочинається динамічний рух); теоретично розробляється та реалізується на практиці поетапне досягнення мети. Формування тактики її досягнення – одна з найскладніших наукових розробок. Академіки О. Онищенко та В. Юрчишин пропонують такі етапи розвитку приватного сектора: становлення приватної власності в її найсучаснішому розумінні; укріплення приватної власності; дося-

гнення в усіх галузях АПК належних показників як результат остаточної перемоги приватної форми господарювання [37, с. 8]. Така методологічна поетапність стосується становлення реальних власників-господарів, оскільки сутнісною основою їхнього буття повинна бути і вже в певному (формальному) розумінні є приватна власність.

Реалізація теоретичних основ становлення приватного сектора повинна бути комплексною і мати системний характер. Приватно-власницька частка сільського господарства базується на великій кількості менших часток, тому досягнення будь-якого результату цілого приватного сектора повною мірою залежить від характеру взаємодії між його складовими – комплексного та системного. “Комплексність (лат. complexus – зв’язок) – повнота, системність, взаємозв’язок аналізу, планування управління” [10, с. 804]. “Система – комплекс елементів та їхніх властивостей, взаємодія між якими зумовлює появу якісно нової цілісності” [38, с. 361]. З огляду на це, умова комплексності повинна забезпечувати тісний взаємозв’язок між усіма методологічними положеннями, а системність – формувати їх як єдине ціле, зумовлюючи впорядкований рух до кінцевої мети.

Виведення аграрного виробництва на рівень, на якому селянин отримуватиме від своєї власності зиск, відповідний вкладеним у працю засобам виробництва, знанням і вмінням, є метою державної аграрної політики. Вона соціально-економічною основою створення власників і господарів, з одного боку, і умовою становлення на селі приватного сектора – з іншого.

Вищенаведене дає підстави стверджувати, що юридичне закріплення, становлення й утвердження реального власника та господаря – це складний еволюційний процес соціально-економічного зміцнення селянства, його виведення на якісно вищий рівень економічних відносин в аграрному секторі, за якого кожному селянину, який хоче й може працювати, була б надана можливість стати реально діючим власником-господарем.

1.3. Трансформація відносин власності і форм господарювання в сільському господарстві як передумова становлення й утвердження власників та господарів землі

Перетворення, що зачіпають інтереси всього народу, переважно породжують труднощі раціонального проведення таких реформуваль. Трансформації відносин власності на землю привернули увагу вітчиз-

зних учених-аграрників. Найбільше цікавляться цією проблемати-кою В.Г. Галанець, який досліджує реформування земельних відно-син і формування ринку землі [40]; М.А. Лендел – вивчає земельні відносини в Карпатському регіоні [41]; М.М. Павлишенко [42], кот-рий на професійно високому рівні розкриває закономірності розвитку форм власності здійснюваної аграрної реформи; О.О. Мороз – дослі-джує інституційну сутність вітчизняних аграрних реформ [43]; І.Б. Яців – обґрунтовує організацію землекористування у малих фор-мах господарювання [44] та ін. Про перебіг економічних реформ та їх вплив на формування власника землі в сільськогосподарському ви-робництві написали чимало праць не тільки вітчизняні, але й зарубіжні науковці. Академік О.О. Ніконов дослідив еволюцію аграрної політи-ки Росії, обґрунтував тезу про те, що формування власника й госпа-даря землі повинно ґрунтуватися на усталених національних традиці-ях господарювання [45]; І.Н. Буздалов вбачає основу ефективного сільського господарства в приватній власності [46]. Американські й англійські науковці також досліджують аналогічні проблеми. Роберт Маккан аналізує американське сільське господарство, що змінюється [47]; Річард і Паул Бамбрей доводять значимість для громадян влас-них присадибних ділянок [48]; Бенкет Роджер вивчає механізми ви-живання малого бізнесу [49]; Роберт Беккет і Бернанке Бенс розгля-дають сутність ефекту приватної власності [50] та ін.

Відродження селянина як приватного власника в Україні започ-атковано трансформацією відносин власності. Цей процес відбував-ся на *політичному, правовому, соціальному, економічному й організа-ційному* рівнях. Поетапний шлях реформування відносин власності зображено на рис. 1.3.

Політичний аспект. Трансформація відносин власності стала наслідком роздержавлення та приватизації. Ці зміни зачепили аграр-ний сектор економіки – реорганізували його майновий і земельний фонди. З одного боку, влада вирішила здійснити роздержавлення – ліквідувати монополію держави на власність АПК. З іншого боку, процес приватизації регламентував передачу колективним сільсько-господарським підприємствам (КСП) землі й майна. Їх паювання й безоплатна передача членам КСП у приватну власність відобразили політичний аспект трансформації відносин власності. Цей процес роз-винувся у створення нових господарських структур, що, у свою чер-гу, заклало підвалини формування приватних господарів.

Рис. 1.3. Схема поетапної трансформації відносин власності на землю

Джерело: змодельовано на підставі [51].

Правовий аспект. Правовими засадами реформування відносин власності стали Конституція України й низка інших законодавчих актів, що гарантували рівноправність приватної форми власності з державною та колективною; правове поле для вільного вибору нової організаційно-правової форми господарювання тощо. Проте наразі існуючі в галузі АПК нормативні документи не сприяють підвищенню ефективності сільського господарства, оскільки багато з них не реалізуються на практиці. Постає питання, чи взаємодія між такими законодавчими актами мала системний характер і чи була націленою на середньо- й довгострокову перспективу соціально-економічного розвитку селянства? Відповідь на нього потребує опрацювання законодавчої бази захисту прав власності, побудови на їх основі ефективних виробничих відносин у сільськогосподарських підприємствах.

Економічний аспект. Будь-яке реформування, у тому числі й аграрного сектора, має на меті економічний зиск для тих суб'єктів, в інтересах яких воно здійснювалось. Оскільки проведена трансформація зумовила поділ суб'єктів сільського господарства на власників, господарів і власників-господарів в одній особі, то, відповідно, кожен із них мав отримати вигоду. Фінансову вигоду селянина-власника зумовлює перш за все отримання орендної плати. З початком функціонування іпотечного банку та ринку землі для таких суб'єктів відкриваються нові можливості іпотечного кредитування, купівлі-продажу землі тощо [52, с. 75]. Для селянина-господаря зиск полягає насамперед у тому, що за свою роботу він отримує не заробітну плату (як це було в минулому), а прибуток (за винятком орендної плати власникові землі чи майна). Така зміна означає для господарів ще й можливість реалізувати свій потенціал. Особа, яка має статус власника й господаря (в умовах малої форми господарювання – ферми, особистого селянського господарства та ін.), отримує економічну вигоду власника й господаря.

Організаційний аспект. Як показує світовий досвід, для АПК визначальні структурні зміни – це виробничі, організаційні й управлінські [53, с. 69]. Кожна із цих складових аграрного сектора української економіки зазнала відчутних змін у період проведення аграрної реформи. У результаті сучасний стан АПК Івано-Франківської області позначився:

– новими організаційно-правовими структурами (товариства з обмеженою відповідальністю, приватні (приватно-орендні) підприємства, акціонерні товариства, сільськогосподарські кооперативи, фер-

мерські господарства, інші агроформування);

- утратою планового забезпечення матеріально-технічними ресурсами та планового збуту готової продукції тощо;

- неспроможністю держави матеріально підтримувати реорганізаційні процеси в аграрній сфері [51, с. 16];

- психологічною невідповідністю селян до господарювання на засадах підприємництва [51, с. 16];

- потребою налагодження нових взаємин ринкового типу з виробниками, переробниками, продавцями та ін.

Соціальний аспект. Узаконення приватної форми власності відкрило нові можливості для суб'єктів сільського господарства: статус найманого працівника змінився на статус господаря [54, с. 58]; здійснилася давня мрія багатьох селян – стати одноосібними власниками землі; з'явилося право власності на кінцевий результат трудової діяльності; запроваджено вільний вибір методів і форм господарювання, шляхів поставки сировини й збуту продукції.

З метою оптимального використання позитивів і зменшення негативних наслідків такого реформування для функціонування власника й господаря пропонуємо розглянути загальні риси етапів їхнього розвитку.

Вважаємо за доцільне назвати початковий ступінь функціонування селян як власників і господарів *“етапом юридичного закріплення”*. У “Новому тлумачному словнику української мови” сутність дії “формування” тлумачиться наступним чином: надавати чому-небудь певної форми, вигляду тощо; виробляти в кому-небудь певні якості, риси характеру; давати існування чому-небудь [55, с. 666]. Тому можна сказати, що *юридичне закріплення приватного власника землі в аграрному секторі економіки – це процес надання селянину статусу власника, кінцева стадія якого – отримання державного акта на право приватної власності на землю.*

Етап юридичного закріплення селянина як власника є початковим на шляху його розвитку. Цей новітній процес став переломним як для селянства, так і для держави. Для селян – з огляду на психологічну невідповідність, а для держави – через відсутність практики подібного реформування, належних теоретичних розробок тощо. Незважаючи на такі перепони, формування власника землі в Україні можна аналізувати за такими фазами:

- наділення громадян присадибними ділянками;

- розширення площ особистих підсобних господарств;

- ліквідація монополії держави на володіння, користування й розпорядження землею [52, с. 72];
- грошова оцінка й паювання сільськогосподарських угідь, переданих у колективну власність [52, с. 72];
- виникнення права власності на земельну частку (пай);
- паювання земель колективних сільськогосподарських підприємств;
- одержання сертифікатів на право на земельну частку (пай);
- отримання державного акта на право власності на земельну ділянку.

Етап *юридичного закріплення власника землі* в особах селян в Івано-Франківській області станом на 25.12.2006 р. не завершений повністю, оскільки фактично оформлено та видано лише 71,5 % державних актів на право на земельну частку (пай) [56, с. 17].

На нашу думку, таке повільне формування селян-власників зумовлене низкою факторів:

- відсутністю в громадян бажання отримати державний акт: старше покоління прагне набути статус власника, але вже не в змозі працювати, а молодь віддає перевагу ефективнішим галузям народного господарства. Це пояснюється й тим, що: виготовлення державного акта не є обов'язковим, а виготовивши його, селянин отримує право продажу чи застави своєї земельної ділянки, яке сьогодні все одно ще не діє;
- браком техніки для обробітку землі;
- недостатніми соціальними й економічними стимулами для селянина як власника землі;
- відсутністю у фізичних осіб стартового капіталу для реалізації себе як ефективних власників чи господарів;
- недосконалістю механізму оформлення державних актів: відсутністю організацій, інститутів, які розробляють проект відведення земельної ділянки чи топографо-геодезичних робіт тощо.

Усунення вищеперелічених перешкод має прискорити активність формування повноправних власників землі.

Наступний етап розвитку селянина-власника полягає у виборі подальшої сфери зайнятості, налагодженні контактів із клієнтами, збільшенні рентабельності виробництва та зменшенні ризику діяльності. Хоча й не всі селяни отримали державні акти на право власності на землю, проте 99,4 % мають сертифікати на земельну частку (пай), що дає їм можливість здійснювати з нею певні операції – дару-

вання, передачі в спадщину, внесення до статутних фондів господарських товариств (обміну на корпоративні права) [57, с. 26]. Таким чином, власник переходить на “етап становлення”.

Становлення – категорія для позначення процесу зародження й перетворення на дійсність; у матеріалістичній діалектиці становлення – один із моментів об’єктивно-реального розвитку, коли нове явище вже почало існувати, але ще не набуло завершеної форми [58, с. 500]. Враховуючи таке визначення, *становлення власника та господаря землі в аграрному секторі економіки можна охарактеризувати як процес набуття цими суб’єктами організаційно-правової форми та намагання реалізувати себе. Мета їхньої діяльності на цьому етапі зводиться до пошуку нових зв’язків, налагодження взаємовигідних торговельно-економічних відносин тощо.*

У той час, коли у власника відбувається етап становлення, господар проходить ще й юридичне закріплення. Якщо перший із них обирає тип діяльності, налагоджує зв’язки з постачальниками чи покупцями, то другому ще належить утворити організаційно-правову структуру. Розглядаючи процес юридичного закріплення господарів, ми водночас описуємо становлення власників.

Безоплатна передача земель сільськогосподарського призначення у власність селянам мала на меті задоволення їх одвічного прагнення – працювати на своїй землі. Проте фізичні особи самостійно господарюють тільки на 78 % власних сільськогосподарських угідь. Це зумовлено низкою причин: небажанням або неможливістю господарювати на них самостійно; перевагами орендних відносин; недостатньою площею для функціонування фермерського господарства чи іншого агроформування; неможливістю ефективно господарювати, працюючи на основній роботі; браком наявних засобів виробництва (коштів, техніки, оборотних засобів, будівель, споруд тощо) [59, с. 46].

Аналізуючи сучасний нестабільний економічний стан селянина, усвідомлюємо, що ця ситуація не є кінцевою, а радше первинною ланкою етапу становлення власника та господаря землі. Для енергійнішого руху вперед потрібно, щоб кожен власник-господар мав добре налагоджені зв’язки для поставки й збуту продукції – від етапу її виробництва до реалізації (рис. 1.4). Труднощі сільськогосподарських товаровиробників в отриманні гідних прибутків спонукатимуть селян до створення спільних організацій. Дотримуючись наведених принципів господарювання, господарства матимуть змогу досягти заклю-

чних фаз етапу становлення, оскільки набудуть завершеної форми.

Рис. 1.4. Модель етапу становлення власників-господарів
Джерело: власна розробка авторів.

Наступною сходинкою в розвитку власників і господарів землі є етап їх “утвердження” у цьому статусі.

У “Новому тлумачному словнику української мови” категорію “утверджувати” витлумачено так: робити що-небудь міцним, непорушним, остаточно зміцнювати, усталювати [55, с. 632]. На думку Л.О. Кустріч, категорію “утвердження” в аграрному секторі економіки слід розуміти як остаточне закріплення приватної власності на селі з такими її соціально-економічними результатами, які сприятимуть виведенню сільського господарства країни на той рівень розвитку, на

якому позитивні процеси збагачуватимуться, примножуватимуться і ставатимуть незворотними [60, с. 7].

На наш погляд, *етапом утвердження власника та господаря землі доцільно вважати той рівень функціонування селянства, який гарантує йому соціально-економічну стабільність, відповідну вигоду для суспільства й майбутніх поколінь* [61, с. 629].

Оскільки більшість власників і господарів землі в аграрному секторі економіки перебувають на етапі становлення, то доцільно розкрити радше передумови їх утвердження, аніж цей процес загалом [62, с. 91]. Логічно, на наш погляд, обґрунтувати чинники, які наближають селянство до його ефективного функціонування через розкриття критеріїв визначення реального власника та господаря в сільському господарстві.

Автори “Економічної енциклопедії” критерієм вважають ознаку, на основі якої формується оцінка якості економічного об’єкта, процесу, мірило цієї оцінки [63]. З огляду на це, запропонуємо такі критерії визначення реального власника-господаря в сільському господарстві:

- спеціальна (аграрна) освіта;
- наявність належних умов господарювання;
- приватна власність на землю та майно;
- використання переваг кооперування, послуг дорадчої служби;
- державна підтримка;
- соціальний характер господарювання.

Спеціальна (аграрна) освіта. Законодавством України визначено, що однією з вимог заснування фермерського господарства є наявність у громадянина достатнього досвіду роботи в сільському господарстві [60]. Отже, кожен селянин може набути статус фермера. Такий критерій не буде запорукою ефективної діяльності й не є підставою для будь-яких позитивних прогнозів на користь селянина-господаря. З досвіду Польщі, як учасниці Європейського Союзу (ЄС), однією з вимог до майбутнього фермера є спеціальна (аграрна) освіта [65]. Зрештою, не лише практика економічно розвинених країн змушує нас поставити фахову кваліфікацію на перше місце, але й ретроспективний аналіз історії власного сільського господарства. У 1889 р. у м. Олесько Галицького намісництва Австро-Угорської імперії священиками, вчителями й селянами була заснована агрономічна організація “Сільський господар” [66, с. 13–14]. Діяльність товариства була настільки ефективною, що в 1920–30-х рр. вона найбільше впливала на розвиток сільського господарства західноукраїнських земель.

Зміст і завдання агрономічної допомоги визначали її метод – вплив на свідомість, розум і волю селян через теоретичне й практичне навчання, змагання, заохочення та створення умов для самостійної праці з реорганізації господарства. Товариство допомагало самореалізації селян як ефективних господарів. Головною метою було наукове й професійно-освітнє забезпечення українського селянського господарства. У такий спосіб виховувався науковий агрономічний світогляд і формувалася інтелектуальний потенціал села [67, с. 34, 168].

Синтез світового та вітчизняного досвіду дає підстави для висновку, що обов'язковим критерієм визначення реального власника та господаря є їхній інтелектуальний потенціал – фахова обізнаність.

Наявність належних умов господарювання. Важко уявити позитивний результат праці селянина, якщо він до цього не готовий. Ідеться, перш за все, про наявність відповідних споруд, приміщень, обладнання, техніко-технологічного оснащення. Професійна комісія з питань створення фермерських господарств в Україні не вимагає присутності згаданих вище майнових цінностей [64]. Звернувшись знову ж таки до досвіду країн ЄС, дізнаємося, що їхня нормативно-правова база передбачає наявність необхідних споруд для гноєсховища (ізольованих від навколишнього середовища), для проживання тварин та ін. [65]. Заздалегідь обумовлені вимоги щодо охорони довкілля й низка умов ефективної господарської діяльності, що наближає зарубіжних фермерів до рентабельного господарювання. Завдяки цьому, вони стають реальними власниками-господарями одразу чи невдовзі після набуття необхідних навичок функціонування в аграрному секторі. Українці ж виходять на такий рівень через 5–10–15 років господарювання.

Щодо рівня техніко-технологічної оснащеності, то позитивний результат передбачає повне забезпечення сільськогосподарським реманентом, а також використання якісних виробничих технологій (не має значення, чи одноосібним власником набору агротехніки є селянин, чи її набуття стало результатом лізингових операцій, кооперативного обміну, отриманих пільг на довгострокове цільове кредитування).

Такі високі вимоги, з одного боку, дають підстави для занепокоєння з приводу того, що сьогоdnішній рівень життя пересічного селянина унеможливує їх досягнення. Однак якщо відмовитися від них, господарства залишаться на рівні натурального виробництва, при якому діяльність в аграрному секторі не має перспектив.

Приватна власність на землю та майно. Обґрунтування цього критерію передбачає розмежування власника й господаря. Останній не обов'язково повинен бути власником усіх використовуваних ресурсів: його суттєві ознаки – економічна самостійність у виробничій і комерційній діяльності та власність на результати праці [68, с. 81]. Для реального господаря приватна власність є рівноцінною іншим критеріям, тоді як для реального власника вона ключова, а всі інші – допоміжні.

У плані раціонального використання землі, збереження й підвищення родючості ґрунту найбільш ефективна приватна власність виробника-підприємця, коли землевласник і землекористувач є однією особою [68, с. 82]. Досвід вітчизняного сільського господарства за свідчує конструктивність позиції науковців відносно запровадження в Україні нарівні з державною і колективною приватної форми власності на землю [69]. Ця форма персоніфікації колись була основою господарської діяльності [70, с. 35].

Використання переваг кооперування, послуг дорадчої служби. Одним із негативних наслідків реорганізації колективних сільськогосподарських підприємств стала втрата ефекту “економії на масштабах”. Окремі науковці дискутують відносно його переваг і високої мотивації до праці. Логічний пошук компромісного варіанта, що поєднував би позитивні риси кожного з них – об'єднання приватних господарств у кооперативи, інтеграції з великими агроформуваннями й підприємствами третьої сфери АПК. Ще за часів функціонування товариства “Сільський господар” у Західній Україні успішно застосовувалося кооперування дрібних селянських дворів. Приватні власники мали вигоду від обопільної підтримки й під час весняно-польових робіт, і гуртового збуту сільськогосподарської продукції [67, с. 115].

Проблема інформаційного вакууму, у якому функціонують приватники, повинна вирішуватися через надання послуг сільськогосподарського дорадника. Завдяки їм власник-господар на будь-якому етапі свого розвитку матиме можливість підвищити рівень знань і вдосконалити практичні навички прибуткової діяльності в умовах ринкової економіки; отримати інформацію з питань економіки, управління, маркетингу, обліку, податків, права, екології; упроваджувати у виробництво сучасні технології, новітні досягнення науки й техніки; дізнатись, як розвивати несільськогосподарське підприємництво в сільській місцевості, у тому числі сільський зелений туризм [70, с. 44–45].

Державна підтримка: механізм, дотації. Перешкоди розвитку й становленню господаря і власника землі в аграрному секторі економіки можна подолати тільки на державному рівні. Як зазначає О.С. Московченко, “сьогодні на базі нової власності неможливо сформувати ефективного власника-господаря, неможливо створити ефективні структури через те, що ні економічних, ні правових, ні законодавчих підстав для нормального функціонування підприємств немає” [71]. Значною мірою саме через це наші реформи в агропромисловому комплексі мають “половинчастий” характер, а село (в економічному аспекті) дуже далеко від міста.

Ще одна нереалізована державою місія – належне дотування АПК. Функціонування аграрного сектора на засадах приватної власності потребує більшого субсидування фермера, ніж колективних господарств. Ця істина була відома ще до того, як Україна здобула незалежність. Проте в результаті трансформаційних перетворень і узаконення приватної власності державою було взято курс на самостійне виживання власника-господаря на селі. Це в той час, коли в країнах ЄС державні асигнування на потреби сільського господарства становлять близько чверті доходу галузі [68, с. 64]. Тому порятунок села й становлення реального власника-господаря неможливі без зміни ставлення до них держави [72, с. 44; 73, с. 8; 74, с. 135; 75, с. 108].

Соціальний характер господарювання. Реальний власник-господар повинен виконувати соціальну функцію (тобто дбати про забезпечення добробуту інших людей) незалежно від того, чи йдеться про фермерське господарство, господарство громадян, приватне підприємство або іншу організаційно-правову форму.

Соціальна сфера села в депресивному стані. Наслідок – великі економічні втрати сільськогосподарських підприємств за останні роки, у тому числі й звуження їх соціальної функції. До цього часу агроформування відігравали велику роль у побудові соціальної сфери села. Мова не тільки про підтримання рівня трудової зайнятості працівників, поступове підвищення зарплати, підготовку необхідних спеціалістів, утримання сільської соціальної інфраструктури [76, с. 99]. Сьогодні необхідно відроджувати ці функції, але їх можуть виконувати тільки ефективно господарюючі (реальні) власники.

Реальному власникові-господарю повинні бути притаманні такі ознаки, як творчість, ініціативність, організованість, самодіяльність, методичність, відповідальність і т. п., оскільки вони розвивають в особистості підприємливий характер. Виявлено, що гальмування

утвердження реальних власників-господарів зумовлено об'єктивною причиною – самоусуненням держави від розвитку аграрного сектора на засадах приватної власності [77, с. 110–113].

У результаті проведеного дослідження маємо підстави для певних узагальнень. Трансформація відносин власності й форм господарювання кардинально змінила сільський побут, вплинула безпосередньо на економічний та соціальний статус кожного селянина. Хоча плюралізм відносин власності й окреслив можливі напрями господарювання на ринкових засадах, очевидна криза всього аграрного сектора економіки.

Аналіз етапів юридичного закріплення й становлення власника та господаря землі довів, що жоден із них в Івано-Франківській області не є логічно завершеним. Подолати обставини, які сьогодні гальмують процес їх становлення, допоможе обмін сертифікатів на земельну частку (пай) державними актами на власність на землю. Надалі необхідно заохочувати селян до ефективного господарювання, результати якого стимулювали б їх і були корисними для суспільства (гарантували продовольчу безпеку держави, призупинили й повністю ліквідували відтік кадрів із сіл до міст).

РОЗДІЛ 2

АНАЛІЗ СУЧАСНОГО СТАНУ І РОЗВИТКУ ВЛАСНИКІВ-ГОСПОДАРІВ ЗЕМЛІ

2.1. Класифікація власників та господарів землі

Різноманіття природно-кліматичних зон Прикарпаття, його природних ресурсів і прикордонне місце розташування засвідчують високий потенціал аграрного сектора в розвитку економіки регіону. Важлива роль у цьому процесі належить власникам і господарям землі. Виявлення переваг і недоліків функціонування останніх потребує детального аналізу й низки досліджень щодо їх кількісних та якісних ознак. Найбільш доречним, на наш погляд, підходом до з'ясування кількості власників і господарів землі є їх класифікація, що дає можливість застосувати статистичні дані, визначити основні групи власників і господарів, виявити кількісні зміни в їх середовищі протягом періоду реформ.

Формування нових організаційно-правових структур на основі приватної власності на землю присвячено низку праць вітчизняних науковців, зокрема, П.С. Березівського [78], М.П. Сахацького [79], Д.І. Шеленко [76] та ін. Однак надто широкий предмет дослідження зумовив поверхове обґрунтування класифікації власників і господарів землі на сучасному етапі.

У “Великому тлумачному словнику сучасної української мови” поняття “структура” розкрито як взаєморозміщення та взаємозв’язок частин цілого [22, с. 1208]. Поєднуючи цю категорію із власниками й господарями землі, останніх можна вважати цілісностями, які складаються з менших частин (підгруп), що, у свою чергу, взаємопов’язані між собою. Чим тіснішим буде такий взаємозв’язок, взаємовплив вищезгаданих складових і самого власника та господаря землі в сільському господарстві, тим якіснішим буде процес їх становлення й утвердження.

Класифікація власників – складний процес. З метою її аналізу здійснено групування власників сільськогосподарських угідь і визначено їх класифікаційні ознаки на рис. 2.1.

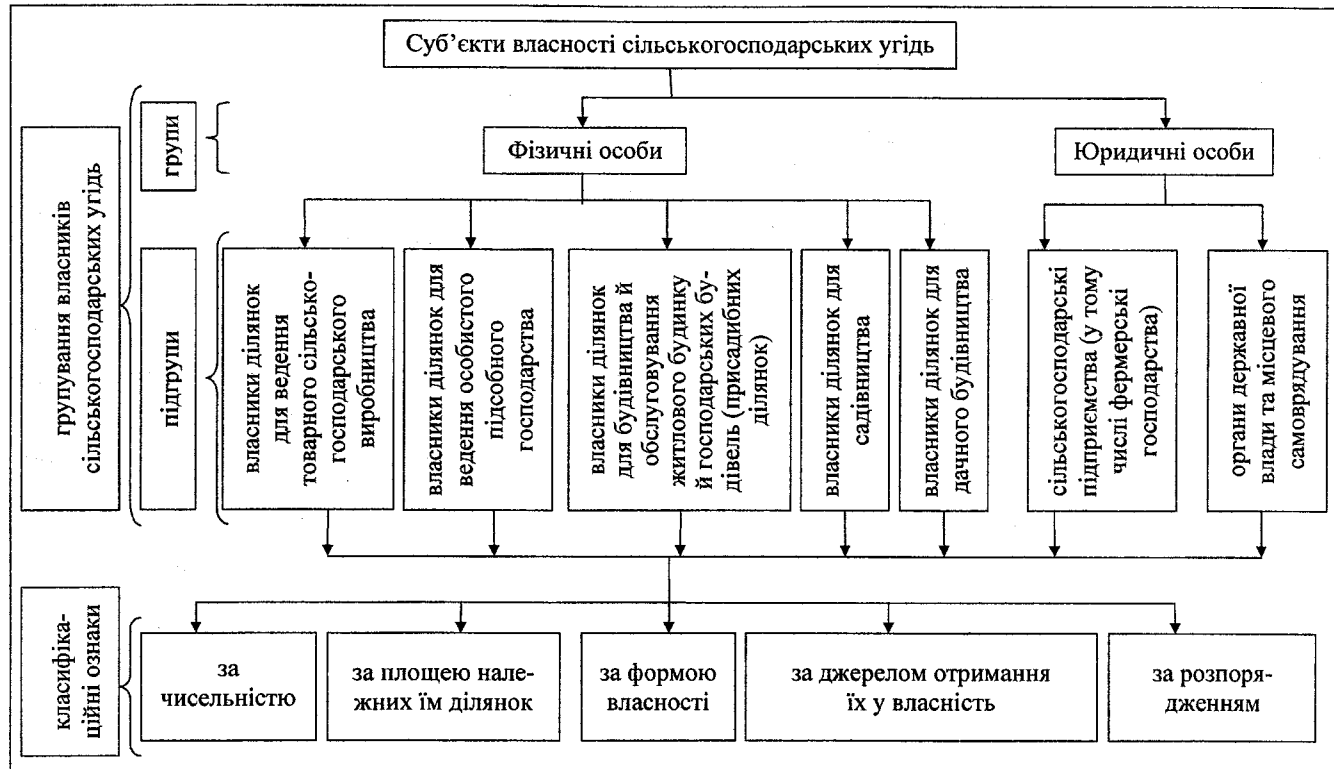

Рис. 2.1. Класифікація власників сільськогосподарських угідь

Джерело: державна статистична звітність з кількісного обліку земель форми 2-зем Головного обласного управління земельних ресурсів.

Групування проведено так, що всіх власників поділено на дві групи – фізичні особи та юридичні особи. Його доцільність зумовлена тим, що перша група за своїм складом близька до особистих селянських господарств, а друга охоплює сільськогосподарські підприємства, фермерські господарства й органи державної влади й місцевого самоврядування. У порівнянні загальних груп (фізичних та юридичних осіб) між собою зіставлятимуться також показники особистих селянських господарств, з одного боку, та агроформувань і фермерів, з іншого.

Оскільки дані для характеристики власників взято з “Державної статистичної звітності з кількісного обліку земель форми 2-зем” [80], то детальніший поділ власників на *підгрупи* здійснено на основі цієї форми. До категорії фізичних осіб належать такі підгрупи:

- власники ділянок для ведення товарного сільськогосподарського виробництва;
- власники ділянок для ведення особистого підсобного господарства;
- власники ділянок для будівництва й обслуговування житлового будинку і господарських будівель (присадибних ділянок);
- власники ділянок для садівництва;
- власники ділянок для дачного будівництва.

До категорії юридичних осіб належать такі підгрупи:

- сільськогосподарські підприємства (в тому числі фермерські господарства);
- органи державної влади та місцевого самоврядування.

Окремі види власників, зазначених у вищевказаній формі, не згруповано за вищезначеними категоріями, оскільки вони не є власниками сільськогосподарських угідь. До них належать: фізичні особи – власники ділянок для гаражного будівництва, городництва, здійснення несільськогосподарської підприємницької діяльності, сінокошіння та випасання худоби; юридичні особи – усі, крім сільськогосподарських підприємств, фермерських господарств та органів державної влади й місцевого самоврядування.

Згрупованих власників сільськогосподарських угідь (фізичних та юридичних осіб) характеризують за класифікаційними ознаками: чисельністю, площею належних їм ділянок, формою власності, джерелом отримання їх у власність, розпорядженням. Цю класифікацію можна відобразити статистичними показниками й оцінити за ними структуру власників землі в аграрному секторі. Відповідно до цих

ознак характеристика не виходить, з одного боку, за межі власника як суб'єкта АПК, а з іншого, – сільськогосподарських угідь як об'єкта приналежності. Класифікація власників землі в сільському господарстві здійснюватиметься за цими ознаками.

Класифікація власників сільськогосподарських угідь за чисельністю. Критерієм, що характеризує наявність власників землі, є їхня чисельність, кількісний склад. Відомості із цього приводу наведено в табл. 2.1. Узагальнюючи її показники, можна зробити такі висновки:

– *за чисельністю домінують власники сільськогосподарських угідь як фізичні особи.* Станом на 01.01.2008 р. власники землі як фізичні особи за кількістю складають у загальній структурі власників землі 99,9 %. Перевага фізичних осіб над юридичними становить кілька тисяч разів (залежно від періоду), що зумовлює потребу акцентувати зусилля владних структур та органів місцевого самоврядування на соціально-економічному розвитку перших;

– *серед населення області третина є власниками сільськогосподарських угідь, а сільського населення – близько половини.* На тлі із загальної чисельності населення області (1388,9 тис. осіб [89]) частка власників сільськогосподарських угідь у ній станом на 01.01.2009 р. складає 28 %, а серед сільських жителів – 49 %, що зумовлює актуальність проблеми становлення власника землі в сільському господарстві;

– *найбільш динамічно серед фізичних осіб зросла чисельність власників ділянок для ведення товарного сільськогосподарського виробництва.* В результаті земельної реформи сформувалася нова підгрупа – власники ділянок для ведення товарного сільськогосподарського виробництва. Серед усіх підгруп фізичних осіб найбільших змін зазнали власники цієї підгрупи. З 1999 до 2008 рр. вона збільшилась у 161 раз. Найбільший приріст за цей період спостерігався у 2000 р., унаслідок виконання Указу Президента України від 3 грудня 1999 р. “Про невідкладні заходи щодо прискорення реформування аграрного сектора економіки”.

Однак після 2003 р. відбувається зменшення чисельності власників, що зумовлено, на наш погляд, низкою причин: складністю ведення господарства, відсутністю техніки для обробітку земель, низькою рентабельністю сільського господарства, незадовільними умовами для орендарів тощо;

**Класифікація власників сільськогосподарських угідь
за чисельністю, од. (станом на початок року)**

Роки	Фізичні особи						Юридичні особи			
	усього	у тому числі					всього	в тому числі		
		власники ділянок для ведення товарного сільськогосподарського виробництва	власники ділянок для ведення особистого підсобного господарства	власники ділянок для будівництва та обслуговування житлового будинку й господарських будівель (присадибних ділянок)	власники ділянок для садівництва	власники ділянок для дачного будівництва		сільськогосподарські підприємства	з них фермерські господарства	органи державної влади та місцевого самоврядування*
1999	725835	1145	338145	354691	28286	...	791	791
2000	723392	6450	333597	354937	28408	...	785	785
2001	940460	223510	333597	354937	28416	8	812	24	24	788
2002	977144	227265	350174	371289	28416	8	805	19	19	786
2003	986315	221510	363367	373022	28408	8	802	19	19	783
2004	975024	202265	364849	378437	30072	24	801	26	26	775
2005	985868	194176	366644	391883	33994	51	795	23	23	772
2006	989443	193582	370219	392360	34353	55	805	33	33	772
2007	970347	189292	371620	372231	30780	84	800	34	34	766
2008	982194	184885	383218	382719	30378	107	812	49	49	763

*Згідно із Земельним кодексом України право державної власності на землю набувається та реалізується державою в особі (у межах Івано-Франківської області) обласної та районних державних адміністрацій (ст. 84); на землі комунальної власності мають право територіальні громади, які його безпосередньо або через відповідні органи місцевого самоврядування (ст. 80) [28]. Тобто це – сума площ земель обласної, районних державних адміністрацій;

– явищ не було; ... відомості відсутні.

Джерело: опрацьовано на підставі [80-90].

– агроформування в групі юридичних осіб складають незначну частку. У групі юридичних осіб як власників сільськогосподарських

угідь найбільш питома вага в органів державної влади та місцевого самоврядування – 96–100 %. У середньому на один район, яких в області 14 [32, с. 6], припадає одне-два фермерських господарства власників угідь, а на село – 0,04 (станом на 01.01.2008 р.). Хоча кількість фермерів-власників і зростає, однак не такими темпами, яких потребують ринкові відносини й зональні особливості Прикарпаття.

Крім чисельності, важливим показником, що характеризує власників земель, є належність угідь тій чи іншій групі. Ця ознака більш достовірно інформує про питому вагу конкретних суб'єктів власності в сільському господарстві регіону.

Класифікація власників землі за площею належних сільськогосподарських угідь. Детальну інформацію із цього приводу наведено в табл. 2.2. Аналіз її даних зумовлює наступні висновки:

– в області переважає зосередження сільськогосподарських угідь у власності фізичних осіб. Однак середня площа земель однієї фізичної особи складає менше половини гектара (0,42 га), а юридичної особи – близько 300 гектарів. Площа сільськогосподарських угідь упродовж десяти років (1999–2008 рр.) у фізичних осіб збільшилася, а в юридичних осіб зменшилася вдвічі. Станом на початок 2008 р. у розпорядженні громадян знаходиться 65 % сільськогосподарських земель області, а в державній і комунальній власності – близько 35 %. Цей факт засвідчує формування власника землі здебільшого в особі селянина. В основному це зумовлено двома обставинами: приватизацією громадянами ділянок, що були в їх користуванні до реформи, а також передачею у приватну власність ділянок із земель запасу і угідь, одержаних в результаті реорганізації колективних сільськогосподарських підприємств для збільшення присадибних ділянок, ділянок для ведення особистого підсобного господарства та товарного сільськогосподарського виробництва.

Перетворення, що відбувалися в період з 1999 р. до 2008 р., майже не зачепили власників присадибних ділянок, адже вони практично не змінили площі належних угідь. Водночас реформування торкнулося власників особистих селянських господарств (ОСГ), котрі збільшили свої площі загалом на 16 % і безпосередньо були націлені на отримання статусу власників ділянок для товарного сільськогосподарського виробництва, які за площею приватних угідь зросли за аналізований період в 160 раз. Скорочення площ юридичних осіб удвічі означає, що землі КСП, передані до резервного фонду, становили половину угідь державної та комунальної власності.

Класифікація власників землі за площею належних їм ділянок
(станом на початок року)*

Роки	Фізичні особи						Юридичні особи			
	всього	в тому числі власники ділянок для:					всього	в тому числі		
		ведення товарного сільськогосподарського виробництва	ведення особистого підсобного господарства	будівництва та обслуговування житлового будинку й господарських будівель	садівництва	дачного будівництва		сільськогосподарські підприємства	з них фермерські господарства	органи державної влади та місцевого самоврядування
1999	192,5	1,2	143,4	46,1	1,8	–	445,1	0,0	0,0	443,5
	0,27	1,05	0,42	0,13	0,06	0,01	562,71	0,0	0,0	560,68
2000	197,0	2,6	145,7	46,7	1,9	–	439,8	0,0	0,0	439,8
	0,27	0,40	0,44	0,13	0,07	0,01	560,25	0,0	0,0	560,25
2001	406,1	185,7	171,7	46,8	1,9	0,0	230,2	0,0	0,0	230,2
	0,43	0,83	0,51	0,13	0,07	0,01	283,50	0,0	0,0	292,13
2002	410,9	187,0	175,5	46,5	1,9	0,0	224,5	0,0	0,0	224,5
	0,42	0,82	0,50	0,13	0,07	0,01	278,88	0,0	0,0	285,62
2003	412,3	195,0	169,0	46,4	1,9	0,0	222,5	0,0	0,0	222,5
	0,42	0,88	0,47	0,12	0,07	0,01	277,43	0,0	0,0	284,16
2004	407,8	190,3	169,1	46,5	1,9	0,0	226,2	0,0	0,0	226,2
	0,42	0,94	0,46	0,12	0,06	0,01	282,40	0,0	0,0	291,87
2005	407,5	189,4	169,6	46,6	1,9	0,0	226,2	0,0	0,0	226,1
	0,41	0,98	0,46	0,12	0,06	0,01	284,53	0,0	0,0	292,88
2006	407,8	189,2	170,7	46,0	1,9	0,0	225,7	0,0	0,0	225,6
	0,41	0,98	0,46	0,12	0,06	0,01	280,37	0,0	0,0	292,23
2007	410,3	190,5	171,6	46,2	2,0	0,0	223,0	0,0	0,0	222,9
	0,42	1,01	0,46	0,12	0,06	0,01	278,75	0,0	0,0	291,75
2008	411,5	191,5	171,6	46,4	1,9	0,01	224,7	0,0	0,0	224,6
	0,42	1,04	0,45	0,12	0,06	0,09	276,72	0,00	0,00	294,36

*Чисельник – тис. га, знаменник – на одного власника, га;

– явищ не було;

0,0 – явища відбувалися, але у вимірах, менших за ті, що можуть бути виражені використаними у таблиці розрядами.

Джерело: опрацьовано на підставі [80–90].

В динаміці за дев'ять років площа, що припадає на одну фізичну особу як власника, зростає в 1,5 рази і становить 0,42 га. Це спричинено здебільшого розширенням середніх площ власників особистих підсобних господарств (з 0,42 га в 1999 р. до 0,45 га в 2008 р.) та ділянок для ведення товарного сільськогосподарського виробництва (з 0,40 га в 2000 р. до 1,04 га в 2008 р.);

– серед п'яти підгруп фізичних осіб (за площею належних їм сільськогосподарських угідь) двом належить 88 % загальної площі: власникам ділянок для ведення товарного сільськогосподарського виробництва – 46 %, та власникам ділянок для ведення особистого підсобного господарства – 42 %. Підгрупи власників ділянок для садівництва та дачного будівництва володіють тільки 1 % угідь. Розміри їх частки зумовлені тим, що цільове призначення цих ділянок не пов'язане з виробництвом сільськогосподарської продукції або власність на них не поширена (широкомасштабна) в даному регіоні;

– майже однакові площі власників ділянок для ведення товарного сільськогосподарського виробництва й особистого підсобного господарства свідчать про їх рівнозначне використання з метою виробництва продукції як для власного споживання, так і на продаж. Із назви “ділянки для ведення товарного сільськогосподарського виробництва” зрозуміло, що основне їхнє призначення – виробництво аграрної продукції для реалізації (продажу). Аналогічно ділянки для ведення ОСГ призначені радше для задоволення потреб сім'ї у продуктах харчування, аніж її збуту (хоча останній варіант імовірний). Майже однакові площі ділянок для ведення товарного сільськогосподарського виробництва й ОСГ зумовили ситуацію, коли використовувані ділянки кожним із них сприяють однаково валовому виробництву продукції для самозабезпечення і для продажу;

– з передачею селянину у власність сільськогосподарських угідь, в т. ч. реформованих агроформувань, постає проблема їх дальшого використання. Трансформаційні процеси, що відбуваються в сільському господарстві, породжують низку непрогнозованих ситуацій. Склалося так, що реорганізовані підприємства, на відміну від колишніх колгоспів, змінили своє призначення й ставлення до надання послуг громадянам. Це зумовлено низкою чинників. Юридичні особи, засновані на приватній власності, не зобов'язані надавати селянам послуги з обробітку ґрунту, виконувати інші сільськогосподарські роботи. А на окремих сільських територіях громадяни взагалі не мають можливості звернутися по такі послуги. В результаті, отримавши

сільськогосподарські угіддя у власність, фізичні особи в більшості випадків повинні обробляють їх самостійно.

Оскільки кількість землі, необхідна для забезпечення власних потреб селянина та його сім'ї, була в нього й раніше (це, в основному, ділянки, призначені для ОСГ, і присадибні ділянки), то отримання у власність додаткових ділянок для ведення товарного сільськогосподарського виробництва ставить селянина перед вибором: господарювати на цій землі самостійно, передавати її в оренду іншому господарю чи не використовувати взагалі. Від того, як власник розпорядиться угіддями, залежить інтенсивність і результативність їх використання;

– *сільськогосподарські підприємства й фермерські господарства майже не мають у власності угідь, а функціонують на орендованих землях.* Багато засновників агроформувань (у т. ч. фермерських господарств) не внесли належні їм земельні частки до статутних фондів очолюваних ними юридичних осіб. Вони, як і інші власники, передали свої ділянки новоствореним підприємствам на умовах оренди. В результаті більшість агроформувань та фермерських господарств як юридичні особи не мають у власності сільськогосподарських угідь. Це зумовлено радше низькою зацікавленістю власників (юридичних осіб) у придбанні земель, аніж об'єктивними труднощами. Виходом із даної ситуації може стати пошук і донесення до цих суб'єктів інформації про переваги й сильні сторони господаря-власника порівняно з господарем-орендарем.

Важливу роль у юридичному закріпленні й становленні селянина-власника землі в сільському господарстві відіграло узаконення приватної форми власності.

Класифікація власників сільськогосподарських угідь за формою власності. Проведення земельної реформи й узаконення приватної форми власності в аграрному секторі зумовили утворення нових підгруп власників. Вищезгадані трансформації призвели до збільшення площ земель, які знаходяться у приватній власності й відповідного їх скорочення в державній та комунальній власності. Дані з цього приводу наведено в табл. 2.3. Вони дають підстави для висновків:

– *домінування фізичних осіб серед суб'єктів приватної форми власності.* Кожна підгрупа фізичних осіб – суб'єктів приватної форми власності володіє сільськогосподарськими угіддями, а підгрупи юридичних осіб, які потенційно можуть бути суб'єктами цієї форми власності, не обліковуються як власники сільськогосподарських угідь. Тому слід вважати, що більшість земель, які перебувають у

приватній формі власності Івано-Франківської області, належать фізичним особам;

Таблиця 2.3

Класифікація власників землі за формами власності на сільськогосподарські угіддя (станом на початок року), тис. га

Роки	Суб'єкти приватної форми власності								Суб'єкти державної та комунальної форми власності, органи державної влади та місцевого самоврядування
	всього	в тому числі							
		фізичні особи						юридичні особи	
		власники ділянок для ведення товарного сільськогосподарського виробництва	власники ділянок для ведення особистого підсобного господарства	власники присадібних ділянок	власники ділянок для садівництва	власники ділянок для дачного будівництва	сільськогосподарські підприємства	з них фермерські господарства	
1999	192,5	1,2	143,4	46,1	1,8	—	0,0	0,0	443,5
2000	197,0	2,6	145,7	46,7	1,9	—	0,0	0,0	439,8
2001	406,1	185,7	171,7	46,8	1,9	0,0	0,0	0,0	230,2
2002	410,9	187,0	175,5	46,5	1,9	0,0	0,0	0,0	224,5
2003	412,3	195,0	169,0	46,4	1,9	0,0	0,0	0,0	222,5
2004	407,8	190,3	169,1	46,5	1,9	0,0	0,0	0,0	226,2
2005	407,4	189,4	169,6	46,6	1,9	0,0	0,0	0,0	226,1
2006	407,7	189,2	170,7	46,0	1,9	0,0	0,0	0,0	225,6
2007	410,3	190,5	171,6	46,2	2,0	0,0	0,0	0,0	223,0
2008	411,6	191,5	171,6	46,4	1,9	0,0	0,0	0,0	224,7

– явищ не було;

0,0 – явища відбувалися, але у вимірах, менших за ті, що можуть бути виражені використаними у таблиці розрядами.

Джерело: опрацьовано на підставі [80–90].

– зосередження 2/3 площі сільськогосподарських угідь у приватних власників потребує від них пошуку результативних методів функціонування. Серед наявних сільськогосподарських угідь станом на 01.01.2008 р. (632,4 тис. га) [88] у приватній власності знаходиться 411,6 га, що складає 65 % загальної площі.

Оскільки угіддя, які належать громадянам, виключно приватної форми власності, то висновки, зроблені з даних табл. 2.2 відносно за-

гальних площ, належних підгрупам фізичних осіб, залишаються тожними й актуальними для аналізу цих суб'єктів як приватних власників.

Класифікація власників сільськогосподарських угідь за джерелом отримання їх у власність. Перехід земель із державної власності в приватну відбувався в період аграрної реформи 1990–2008 рр., у результаті набуття громадянами у власність сільськогосподарських угідь з різних джерел. У власності фізичних осіб до 1999 р. знаходилося 30 % сільськогосподарських угідь. Є підстави вважати, що це були ті землі, які ними використовувались і раніше й не передавалися в оренду. До них, головним чином, належали ОСГ і присадибні ділянки (табл. 2.2), відповідно до, Законів України “Про форми власності на землю”, “Про власність”, Конституції України, тобто тих законодавчих актів, котрі найбільшою мірою сприяли зародженню приватного власника землі в сільському господарстві до 1999 р.

До кінця 2000 р. громадяни України стали власниками ще 34 % сільськогосподарських угідь у результаті прийняття та виконання Указу Президента “Про невідкладні заходи щодо прискорення реформування аграрного сектора економіки”, що обумовив паювання земель колгоспів, перетворення їх на ділянки для ведення товарного сільськогосподарського виробництва і приватизацію громадянами, а також розширення площ ОПГ.

Надалі набуття громадянами земель у приватну власність здійснювалося радше еволюційним, аніж революційним (реформаційним) шляхом. Це були в основному процеси, пов'язані з довершенням приватизації земельних паїв – виокремленням їх у натурі й одержанням державного акта на право приватної власності на землю. Водночас існують й інші джерела набуття громадянами у власність сільськогосподарських угідь: надання територіальною громадою або органами місцевого самоврядування ділянки для ведення ОПГ, купівля-продаж землі, обмін, дарування, отримання у спадщину, внаслідок виконання інших цивільно-правових угод. Є підстави вважати, що остання група способів надання у власність землі (здійснювана еволюційним шляхом і притаманна ринковій економіці) буде найбільш поширеною.

Класифікація власників сільськогосподарських угідь за розпорядженням. Завершальною ознакою, яка характеризує власника землі, вказаною на рис. 2.1, є напрямок розпорядження землею.

Специфіка джерел одержання землі у власність зумовила відповідне прийняття рішень громадянами щодо розпорядження належними ділянками. Дані з цього приводу відображені в додатку А [80–88].

Аналізуючи дані, представлені в додатку, можна зробити наступні висновки:

– *більшість громадян самі господарюють на власній землі.* Фізичні особи 79 % власних угідь використовують самостійно, тобто господарюють на них особисто; 21 % – здають в оренду, в основному юридичним особам. Починаючи з 2002 р., у структурі використовуваних земель громадяни щороку збільшують частку власних угідь. Це зумовлено низкою обставин: найважливішою слід вважати відсутність орендаря, якому можна було б здати угіддя в користування; потребою окремих селян в обробітку більших площ сільськогосподарських угідь; невдоволенням селянина-власника щодо розміру орендної плати за використання його земельної частки (паю) тощо;

– *в оренду передається переважна частка сільськогосподарських угідь, одержаних у власність, зокрема земельні ділянки розпайованих колективних господарств.* Серед усіх фізичних осіб тільки власники ділянок для ведення товарного сільськогосподарського виробництва здають землю в тимчасове користування, у т. ч. на умовах оренди. Близько 21 % власних земель здаються в оренду, а на інших – 79 % селяни господарюють самі. Така велика частина переданих в оренду земель зумовлена кількома чинниками. Передусім психологічним: у результаті отримання у власність земельних ділянок (паїв) від тих чи інших агроформувань громадяни вирішили передати свої землі в оренду цим самим господарствам, не змінюючи при цьому суб'єкта господарювання. Інші селяни передають угіддя в оренду через неможливість їх самостійного обробітку (здебільшого особи похилого віку);

– *згідно з “Державною статистичною звітністю з кількісного обліку земель форми 2-зем”, присадибні ділянки та ділянки для ведення особистого підсобного господарства переважно обробляються їх власниками самостійно.* Можна вважати, що це зумовлено цільовим призначенням таких ділянок і джерелом їх отримання. Більшість із них були приватизовані після того, як уже використовувалися громадянами, тобто особисте зацікавлення у господарюванні існувало ще до приватизації. Після неї в громадян не виникало потреби міняти господаря цих ділянок: вони досі господарюють на них самостійно;

– *землі державної та комунальної власності здаються органа-*

ми влади в постійне або тимчасове користування. Серед юридичних осіб – власників сільськогосподарських угідь – виокремлюються органи державної влади та місцевого самоврядування. У постійне користування вони здають 80 % власних земель, 20 % угідь передаються в тимчасове користування фізичним та юридичним особам.

Провівши класифікацію власників землі в динаміці, логічно класифікувати господарів землі. У результаті становлення орендних відносин значно урізноманітнилися джерела отримання господарями земель у використання. Якщо колись таким джерелом для колгоспів була виключно земля державної власності, то сьогодні основу використовуваних сільськогосподарськими підприємствами угідь складають уже землі, орендовані в громадян. А фізичні особи, крім власних угідь, часто користуються землями державної власності й орендованими в інших громадян. У зв'язку із значною диверсифікацією джерел отримання суб'єктами земель у використання, їх доцільно називати так: *“власник-господар”* і *“господар-орендар”*. *Власник-господар* – той, хто обробляє власні угіддя самостійно. Сьогодні до таких суб'єктів належать фізичні особи, рідше – юридичні особи. *Господар-орендар* – суб'єкт, який використовує орендовані землі. Здебільшого в його ролі виступають сільськогосподарські підприємства та фермерські господарства, зрідка – фізичні особи. У майбутньому ці суб'єкти будуть трактуватися як господарі.

Надалі класифікація господарів землі досліджуватиметься за ознаками, переліченими в класифікації господарів сільськогосподарських угідь Івано-Франківської області на рис. 2.2.

Її формування здійснювалося відповідно до “Державної статистичної звітності з кількісного обліку земель форми 2-зем”. Згідно з нею господарів об'єднано у дві групи: фізичних та юридичних осіб. Фізичних осіб, у свою чергу, поділено на такі підгрупи:

- господарі ділянок для ведення товарного сільськогосподарського виробництва;
- господарі ділянок для ведення особистого підсобного господарства;
- господарі ділянок для будівництва та обслуговування житлового будинку й господарських будівель (присадибних ділянок);
- господарі ділянок для садівництва;
- господарі ділянок для дачного будівництва;
- господарі ділянок для городництва;
- господарі ділянок для сінокосіння та випасання худоби.

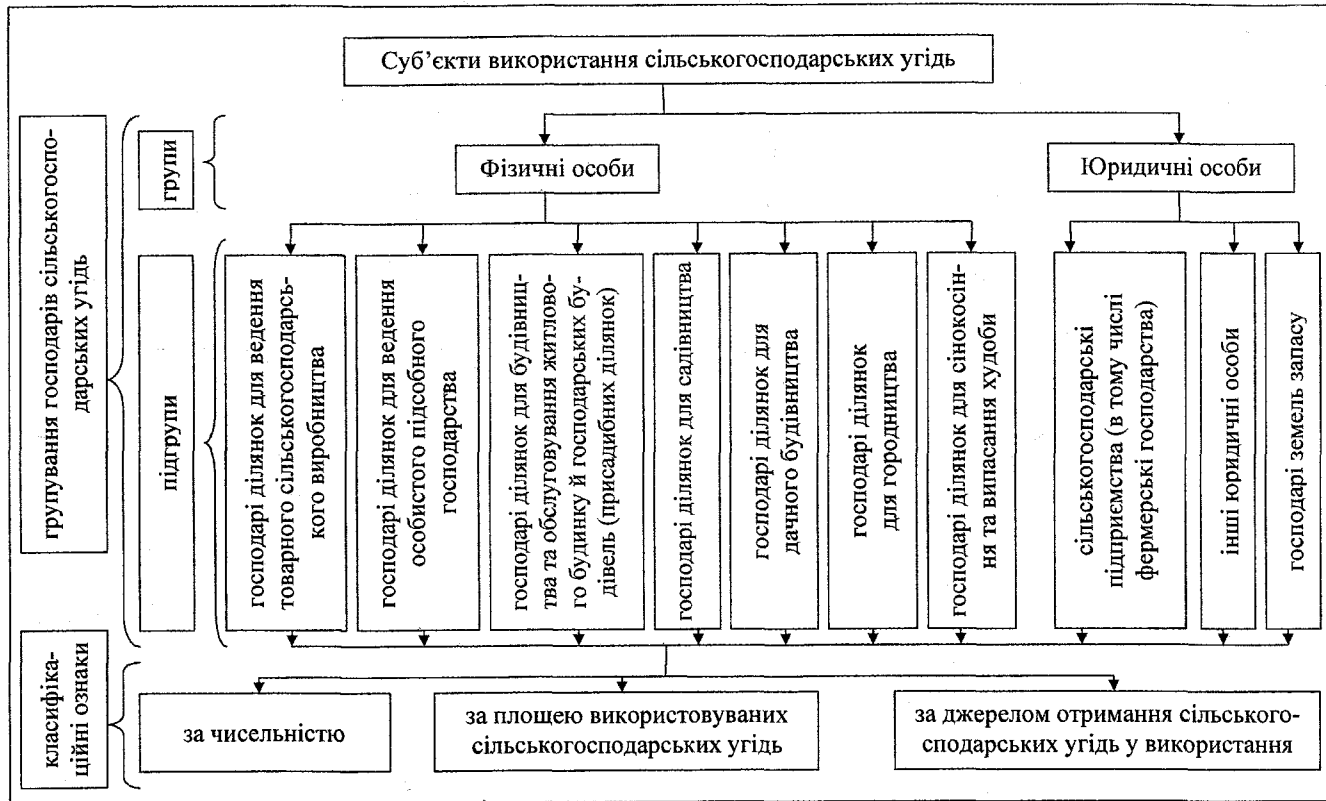

Рис. 2.2. Класифікація господарів сільськогосподарських угідь

Джерело: державна статистична звітність з кількісного обліку земель форми 2-зем Головного обласного управління земельних ресурсів.

До числа юридичних осіб належать такі підгрупи:

- сільськогосподарські підприємства (у тому числі фермерські господарства);
- інші юридичні особи;
- господарі земель запасу.

До господарів – фізичних осіб, не включаються групи суб'єктів, котрі не використовують сільськогосподарські угіддя, господарі ділянок для гаражного будівництва та господарі ділянок для здійснення несільськогосподарської підприємницької діяльності. До юридичних осіб не включаються спільні підприємства, міжнародні об'єднання й організації з участю українських й іноземних юридичних і фізичних осіб.

Характеристика господарів сільськогосподарських угідь здійснюється за трьома класифікаційними ознаками: чисельністю, розміром використовуваних угідь і джерелом їх отримання.

Класифікація господарів сільськогосподарських угідь за чисельністю. Показниками, які інформують про наявність господарів землі, є дані про їх чисельність. Класифікацію господарів за цим критерієм наведено в табл. 2.4. Аналіз її показників дає підстави для таких узагальнень:

– *більшу частку господарів землі в Івано-Франківській області становлять фізичні особи.* Частка фізичних осіб у структурі господарів сільськогосподарських угідь складає 99 %. Це пов'язано з великою кількістю підгруп користувачів ділянок для ведення особистого підсобного господарства та присадибних ділянок і малою кількістю господарів у підгрупах юридичних осіб;

– *у групі фізичних осіб переважають господарі ділянок для ведення ОПГ і присадибних ділянок.* Серед п'яти підгруп фізичних осіб, що використовують сільськогосподарські угіддя, найбільша питома вага належить двом підгрупам господарям ділянок для ведення ОПГ і присадиб. Вони, відповідно, складають 40,9 % та 39,9 % в загальній групі;

– *кожен третій житель області – господар земель у сільському господарстві.* Актуальність класифікації господарів угідь сільськогосподарського призначення зумовлена тим, що в порівнянні із загальною чисельністю населення області 1388,9 тис. осіб [90] частка господарів станом на 01.01.2008 р. складає 30 %, а серед сільських жителів – 50 %. Це означає, що кожен третій житель Івано-Франківщини безпосередньо чи опосередковано пов'язаний із сільсь-

**Класифікація господарів землі за чисельністю, од.
(станом на початок року)**

Роки	Фізичні особи					Юридичні особи				
	всього	в тому числі господарі ділянок для				всього	в тому числі			
		ведення товарного сільськогосподарського виробництва	господарі ділянок для ведення особистого підсобного господарства	господарі ділянок для будівництва та обслуговування житлового будинку і господарських будівель (присадибних ділянок)	господарі ділянок для садівництва, дачного будівництва, городництва		сільськогосподарські підприємства	з них фермерські господарства	інші юридичні особи	господарі земель запасу
1999	790755	2817	373035	381892	33011	11694	1323	718	9580	791
2000	799751	10388	374262	382082	33019	12720	1299	688	10636	785
2001	885529	96124	374282	382102	33021	12740	1324	737	10628	788
2002	914721	104327	391646	385727	33021	11770	1324	771	9660	786
2003	914696	100826	392760	388089	33021	9862	1250	734	7829	783
2004	923750	101206	395875	392604	34065	9417	1155	681	7487	775
2005	918989	97320	395643	391674	34352	9137	1205	756	7160	772
2006	929557	102876	399521	392650	34510	9023	1031	619	7220	772
2007	972269	109492	401541	394080	67156	9078	993	606	7319	766
2008	1011124	111156	413446	403066	67157	9095	990	610	7342	763

Джерело: опрацьовано на підставі [80–88].

– серед господарів значно зросла кількість суб'єктів, що використовують ділянки для ведення товарного сільськогосподарського виробництва. Незважаючи на стабільне збільшення чисельності господарів у підгрупах фізичних осіб, за останні дев'ять років помітно збільшилася кількість господарів ділянок для ведення товарного сільськогосподарського виробництва – у 39 разів, у т. ч. за 2000 р. – у 9 разів. Це зумовлено щонайменше двома факторами – передачею у власність селянам земель реорганізованих колективних господарств, а також щорічним збільшенням використовуваних ними земель;

– чисельність фізичних осіб – користувачів сільськогосподарських угідь періодично зростає, а юридичних – спадає. Сьогоднішні

умови господарювання в аграрному секторі склалися таким чином, що громадяни змушені належні їм землі використовувати в ОСГ, а не передавати в оренду сільськогосподарським підприємствам чи фермерським господарствам. Тож якщо в динаміці чисельність фізичних осіб зростає, то юридичних – спадає, і така динаміка спостерігається в більшості підгруп.

Глибше оцінити класи господарів землі можна за використовуваними площами земель.

Класифікація власників сільськогосподарських угідь за площею використовуваних ділянок. Дані із цього приводу наведено в табл. 2.5. Їхній аналіз дає підстави зробити такі висновки:

– *фізичні особи нарощують використання землі, а юридичні – скорочують.* З 1999 р. до 2008 р. сільськогосподарські підприємства зменшили обробіток угідь утричі, тоді як фізичні особи – збільшили в 1,5 раза. Цьому сприяло розширення площ у господарів ОСГ і ділянок для ведення товарного сільськогосподарського виробництва, оскільки суб'єкти інших підгруп, що належать до числа фізичних осіб, за досліджуваній період значних змін не зазнали. Тобто відбувся перерозподіл більшості земель сільськогосподарського призначення від юридичних осіб до фізичних, до дрібнотоварного господаря.

Якщо в 1999 р. фізичні особи використовували таку ж площу сільськогосподарських угідь як агроформування разом узяті, то сьогодні – у 3,9 раза більшу. Причому протягом досліджуваного періоду фізичні особи з року в рік зберігали тенденцію до збільшення земель, що перебувають у їх використанні. Якщо подібна тенденція зберігатиметься й надалі, то все більше сільськогосподарських угідь оброблятиметься фізичними особами, а не агроформуваннями чи фермерськими господарствами.

Фізичні особи збільшили землі в користуванні, що припадають на одного суб'єкта, з 0,34 га в 1999 р. до 0,38 га у 2008 р. Таке зростання зумовлене щонайменше двома обставинами – паюванням сільськогосподарських угідь та їх передачею у власність громадян, розширенням середніх площ ділянок для ведення ОСГ;

– *серед фізичних осіб основна питома вага використовуваних площ належить двом підгрупам.* У структурі використовуваних фізичними особами угідь серед п'яти підгруп господарів двом з них належить 77 % площ: господарям ділянок для ведення товарного сільськогосподарського виробництва 26 % – і господарям ділянок для ОСГ 51 %. Це означає, що результатом аналізу діяльності цих підгруп

користувачів буде результат, близький до загальної характеристики функціонування всіх фізичних осіб сільського господарства.

Таблиця 2.5

Класифікація господарів землі за розміром використовуваних ділянок (станом на початок року)*

Роки	Фізичні особи, тис. га						Юридичні особи, тис. га					
	усього	в тому числі господарі ділянок для					усього	в тому числі				
		ведення товарного сільськогосподарського виробництва	ведення особистого підсобного господарства	будівництва та обслуговування житлового будинку й господарських будівель	садівництва, дачного будівництва, городництва	сінокошіня та випасання худоби		сільськогосподарські підприємства	з них фермерські господарства	інші юридичні особи приватної форми власності	господарі земель запасу***	
1999	267,5	3,1	171,4	49,7	3,5	37,2	370,1	267,3	9,2	9,6	93,2	
	0,34	1,10	0,46	0,13	0,11	X**	31,65	202,0	12,81	1,00	117,83	
2000	276,9	7,8	171,2	49,9	3,2	42,4	359,9	258,8	10,3	9,7	91,4	
	0,35	0,75	0,46	0,13	0,10	X	28,29	199,2	14,97	0,91	116,43	
2001	326,7	28,2	198,6	49,9	3,3	44,3	309,6	197,7	24,9	11,1	100,8	
	0,36	0,27	0,51	0,13	0,10	X	26,30	149,3	32,30	1,15	128,24	
2002	333,9	36,7	202,3	49,5	2,9	40,1	301,5	183,2	23,7	10,7	107,6	
	0,37	0,35	0,52	0,13	0,09	X	25,62	138,4	30,74	1,11	136,90	
2003	360,9	70,7	194,8	49,4	2,9	40,7	273,9	151,8	21,2	10,7	111,4	
	0,39	0,70	0,50	0,13	0,09	X	27,77	121,4	28,88	1,37	142,27	
2004	379,3	89,8	194,6	49,4	2,9	40,2	254,7	125,3	21	10,8	118,6	
	0,41	0,89	0,49	0,13	0,09	X	27,05	108,5	30,84	1,44	153,03	
2005	382,8	95,0	194,5	49,5	2,9	38,5	250,9	118,4	21,7	10,2	122,3	
	0,42	0,98	0,49	0,13	0,08	X	27,46	98,3	28,70	1,42	158,42	
2006	390,5	102,4	195,3	48,9	3	38,5	243	108,4	20,1	10,2	124,3	
	0,42	1,00	0,49	0,12	0,09	X	26,93	105,1	32,47	1,41	161,01	
2007	395,5	108,7	195,1	48,9	5,5	37,3	237,8	101,7	21,4	10,3	125,8	
	0,41	0,99	0,49	0,12	0,08	X	26,20	102,4	35,31	1,41	164,23	
2008	383,5	100,9	194,9	48,9	5,2	33,6	248,9	107	24,2	12,8	129,1	
	0,38	0,91	0,47	0,12	0,08	X	27,37	108,08	39,67	1,74	169,20	

*Чисельник – тис. га, знаменник – на одного власника, га;

**X заповнення рубрики за характером побудови таблиці не має сенсу або недоцільне, оскільки дана величина є відносною.

***Господарі сільськогосподарських угідь державної чи комунальної власності, землі яких не надані в постійне чи тимчасове користування, тобто не використовуються.

Джерело: Опрацьовано на підставі [80–88].

– Збільшується площа земель запасу, які тимчасово не використовуються. Якщо в 1999 р. до цієї підгрупи належало 93,2 тис. га сільськогосподарських угідь, то у 2008 р. показник зріс до 129,1 тис. га;

– агроформування зменшують як загальні обсяги використовуваних площ, так і середні їх розміри. З 1999 р. до 2008 р. сільськогосподарські підприємства скоротили використання угідь у 2,5 рази, при цьому зменшили площу оброблюваних земель, що припадає на одне господарство, удвічі. Це дає підстави констатувати, що поле діяльності агроформувань знаходиться в кризовому стані: фізичні особи не бажають передавати свої паї в оренду на збиткових для них умовах і здебільшого взагалі не залишилось агроформувань як потенційних орендарів.

Класифікація господарів землі за джерелом отримання ділянок у використання. З огляду на вищевикладені узагальнення стосовно господарів землі, доцільно визначити джерела отримання фізичними та юридичними особами угідь у використання (ореновані чи власні землі) й причини, які це зумовлюють. Більш глибокі висновки із цього приводу уможливають додатку Б [80–88]:

– розширення площ сільськогосподарських угідь, використовуваних фізичними особами, спричинене збільшенням обробітку власних земель. Як видно з додатку А, після 2001 р. сільськогосподарських угідь у власності фізичних осіб не побільшало, водночас не відбулося розширення площ, орендованих ними земель. Тому можна стверджувати, що фізичні особи – власники, дедалі менше сільськогосподарських угідь здають в оренду й обробляють їх самостійно.

Скорочення площ використовуваних земель серед загальної групи юридичних осіб в основному залежить від того, наскільки їх поменшало у використанні сільськогосподарських підприємств. Останні ж скорочують свої угіддя, оскільки господарюють на площах, орендованих у фізичних осіб, яких щороку менше передається в оренду;

– серед використовуваних фізичними особами земель в основному збільшуються ділянки для ведення товарного сільськогосподарського виробництва. Починаючи з 2001 року, крім власників ділянок для ведення товарного сільськогосподарського виробництва, жодна інша група не збільшила помітно використовуваних угідь.

Тобто розширення використовуваних фізичними особами площ

відбувається за рахунок збільшення обробітку власних угідь – з 1,2 тис. га в 1999 р. до 98,2 тис. га у 2008 р.

Як бачимо, з року в рік фізичні особи все більше змушені особисто використовувати власні землі, а не передавати їх в оренду. Тож якщо у 2001 р. (одразу після передачі земель реорганізованих колективних господарств у власність громадян) серед оброблюваних ними сільськогосподарських угідь власні землі займали 75 %, то на початок 2008 р. цей показник становив 83 %.

Утвердження відносин власності набуло сьогодні такого ступеня, що функціонування власника без господаря чи навпаки не має сенсу.

Тому доцільно не тільки детально їх обґрунтувати, але розглянути одночасно й розтлумачити більш загальну структуру єдиного цілого, де двома взаємодоповнюючими половинами є власник і господар. Таким чином, відслідковується взаємозв'язок між ними, адже, як зазначалося вище, поняття “структура” означає взаємозв'язок частин цілого. Дослідимо його, аналізуючи статистичні показники площ сільськогосподарських угідь, які перебувають у власності, користуванні, передані й отримані в оренду чи оброблювані селянами самотійно. Дані із цього приводу наведено в табл. 2.6.

Зіставляючи власників і господарів сільськогосподарських угідь, можна зробити висновки про:

– *зближення між власником і господарем за площею угідь.* Майже за всіма підгрупами фізичних і юридичних осіб спостерігається вирівнювання площ сільськогосподарських угідь, що перебувають у власності й користуванні конкретної групи.

Якщо в 1999 р. чи 2001 р. площа власних і використовуваних ділянок значно відрізнялася, то у 2008 р. їхні показники зблизилися. Тобто міцні зв'язок між власником і господарем та відбувається їх поєднання в одній особі, яку ми називаємо власником-господарем;

– *підгрупи суб'єктів сільського господарства, які не є власниками, з кожним роком усе менше проявляють себе як господарі.* Серед фізичних та юридичних осіб деякі господарі не мають у власності сільськогосподарських угідь. Це один із факторів (можливо, психологічних), що стимулюють їх надалі зменшувати площі використовуваних земель. До таких суб'єктів належать, зокрема, сільськогосподарські підприємства.

Площі належних та використовуваних власниками й господарями сільськогосподарських угідь, тис. га (на початок року)

Суб'єкти власності та господарювання	Роки	Власники			Господарі		
		усього сільськогосподарських угідь	з них		усього сільськогосподарських угідь	з них	
			у власному використанні	передані в оренду		власні	орендовані
Господарства населення	1999	192,5	192,5	0,0	267,5	192,5	75,0
	2001	406,1	244,0	162,1	326,7	244,0	82,7
	2008	411,5	318,0	93,5	383,5	318,0	65,5
Сільськогосподарські підприємства	1999	0,0	0,0	0,0	276,5	0,0	276,5
	2001	0,0	0,0	0,0	222,6	0,0	222,6
	2008	0,0	0,0	0,0	107,0	0,0	107,0
Органи державної влади та місцевого самоврядування	1999	445,1	102,8	342,3	102,8	102,8	0,0
	2001	230,2	111,9	118,3	111,9	111,9	0,0
	2008	224,7	145,7	79,0	224,7	224,7	0,0

0,0 – явища відбувалися, але у вимірах, менших за ті, що можуть бути виражені використаними у таблиці розрядами.

Джерело: розрахунки власні на підставі [80; 82; 85].

Одночасно розширюються ділянки господарів, які мають у власності більше земель, ніж у користуванні. Тому можна припустити, що в майбутньому зберігатиметься тенденція до якомога ширшого використання власних земель, що означатиме стабільність (утвердження) власника та господаря;

– *відмінності між фізичними і юридичними особами як власниками та господарями сільськогосподарських угідь*. Юридичні особи в основному не використовують власні землі, а господарюють на орендованих, тоді як серед фізичних осіб переважає використання власних угідь. Якщо в 1999 р. юридичні особи превалювали над фізичними за площею належних їм земель у 2,3 рази і в 1,4 рази – використовуваних, то у 2008 р. навпаки – фізичні особи превалювали над юридичними за площею власних угідь в 1,8 рази й використовуваних – в 1,7 рази, у тому числі в 4 рази – над агроформуваннями;

– *подібності й відмінності між власником і господарем сільськогосподарських угідь*. У "Великому тлумачному словнику сучасної

української мови” поняття “структуралізм” визначається як конкретна наукова методологія, головне завдання якої – дослідження структур об’єктів. При цьому необхідно розглядати об’єкт дослідження як організацію системно протиставлених елементів, які виконують у ньому чітку функцію [22, с. 1208]. Тому власника й господаря доцільно також розглядати як протиставлених суб’єктів, що відрізняються один від одного, але при цьому виконують у сільському господарстві спільну функцію. Отже, якщо власник і господар відрізняються тим, що перший віддає землю в тимчасове користування, а другий – отримує, то спільним для них є господарювання на власній землі. Зазвичай власник має преференції перед господарем у прийнятті рішень відносно вибору суб’єкта господарювання, а господар – відносно вибору орендодавця. З огляду на це, більшість власників в аграрному секторі економіки, починаючи з 2001 р., передають в оренду все менше сільськогосподарських угідь, а переважна частка господарів бере їх в оренду при одночасному збільшенні використання власних земель. Тому вважаємо, що утвердження селянина полягає також у збільшенні (в його особі) ознак подібності й мінімізації ознак відмінності власника та господаря.

2.2. Порівняльний аналіз діяльності власників і господарів у сільському господарстві

Характеристика сформованих власників і господарів землі в сільському господарстві виключно за належними й використовуваними угіддями потребує доповнення за результатами їх діяльності. Аналіз структури вищеназаних суб’єктів дав можливість визначити загальну концепцію їх розвитку, що враховує частку власних та орендованих земель серед усіх використовуваних, кількісні зміни в обробітку площ фізичними та юридичними особами, вплив трансформації відносин власності на соціально-економічний стан населення області тощо. Тобто визначено лише напрями діяльності господаря і власника землі з метою об’єктивного коригування висновків щодо результатів їх функціонування. Більш предметно дати відповідь на питання про переваги тієї чи іншої форми господарювання, вибір її подальших напрямів розвитку може узагальнення результативних показників діяльності власника, господаря та власника-господаря землі в сільськогосподарському виробництві.

Подальший аналіз функціонування цих суб’єктів ускладнює до-

слідження, оскільки органи статистичної звітності не ведуть збору інформації за такою класифікацією суб'єктів діяльності в сільському господарстві. Тому аналіз результативних показників функціонування власника, господаря та власника-господаря землі проводитиметься в адаптації до найбільш близьких їм категорій господарств, за якими здійснюється статистичний збір інформації.

Як зазначено в попередньому параграфі, агроформування не мають у власності сільськогосподарських угідь (окрім часток засновників), тому логічно називати їх *господарями* (оскільки в основному функціонують на орендованій землі). Більша частина особистих селянських господарств (ОСГ) діє на своїй землі і є *власниками-господарями*, решта ОСГ здають свої земельні частки (паї) в оренду й визначені як *власники*. Тому, аналізуючи надалі результати діяльності агроформувань, будемо визначати їх як господарів, більшість особистих селянських господарств (тих, які самостійно використовують надані їм у власність земельні частки (паї)) – як власників-господарів, а решту особистих селянських господарств, які здають свої земельні частки (паї) в оренду, як власників.

Кількісні та якісні характеристики функціонування власників-господарів, власників і господарів землі розглянуто за такими критеріями:

- виробництво валової продукції сільського господарства;
- валовий збір основних сільськогосподарських культур і виробництво основних видів продукції тваринництва та поголів'я тварин;
- урожайність основних видів сільськогосподарських культур і продуктивність худоби й птиці;
- орендна плата, видана власнику земельної частки (паю);
- виробництво валової продукції сільського господарства на 100 га сільськогосподарських угідь.

Загальний стан галузі, підприємства чи окремого суб'єкта господарської діяльності характеризує кількість продукції, випущеної за певний період часу. У результаті трансформаційних процесів в економіці відбуваються певні зміни. Аналізуючи із цього приводу виробництво валової продукції в сільському господарстві, можна побачити зміни не лише загалом у галузі, але й безпосередньо у власників-господарів і господарів. Дані табл. 2.7 дають можливість зробити певні висновки щодо:

- скорочення виробництва валової продукції сільського господарства в господарів і зростання його обсягів у власників-господарів.

Наслідком реорганізації земельного та майнового фондів агроформувань і проведення земельної реформи стали динамічне збільшення виробництва валової продукції господарствами населення та його зменшення в сільськогосподарських підприємствах.

Таблиця 2.7

Виробництво валової продукції сільського господарства власниками-господарями та господарями в Івано-Франківській області (у порівнянних цінах 2005 р.)

Суб'єкти господарювання, валова продукція		Одиниця виміру	Роки							2008 р. у % до 2000 р.		
			1990	2000	2002	2003	2005	2006	2007		2008	
Власники-господарі та господарі	валова продукція	млн. грн.	3112,5	2274,7	2421,7	2366,1	2403,7	2462,4	2529,7	2357,5	103,6	
		рослинництва	млн. грн.	1350,6	1032,2	1099,8	1045,1	1016,0	982,2	992,2	869,6	84,2
		%	43,4	45,4	45,4	44,2	42,3	39,9	39,2	36,9	-8,5 п.	
	тваринництва	млн. грн.	1761,9	1242,5	1321,9	1321,0	1387,7	1480,2	1537,5	1487,9	119,8	
		%	56,6	54,6	54,6	55,8	57,7	60,1	60,8	63,1	8,5 п.	
	В тому числі	господарі з неї	валова продукція	млн. грн.	1427,1	196,1	167,6	157,9	243,1	327,7	423,9	478,3
%			45,9	8,6	6,9	6,7	10,1	13,3	16,8	20,3	11,7 п.	
рослинництва		млн. грн.	739,4	122,7	92,5	76,9	88,9	84,1	95,5	151,8	123,7	
		%	51,8	62,6	55,2	48,7	36,6	47,1	22,5	31,7	-30,9 п.	
тваринництва		млн. грн.	687,7	73,4	75,1	81,0	154,2	243,6	328,4	326,5	444,8	
		%	48,2	37,4	44,8	51,3	63,4	52,9	77,5	68,3	-30,8 п.	
власники-господарі з неї	валова продукція	млн. грн.	1685,4	2078,6	2254,1	2208,2	2160,6	2134,7	2105,8	1879,2	90,4	
		%	54,1	91,4	93,1	93,3	89,9	86,7	83,2	79,7	-11,7 п.	
	рослинництва	млн. грн.	611,2	909,5	1007,3	968,2	927,1	898,1	896,7	717,8	78,9	
		%	36,3	43,8	44,7	43,8	42,9	42,1	42,6	38,2	-5,6 п.	
	тваринництва	млн. грн.	1074,2	1169,1	1246,8	1240,0	1233,5	1236,6	1209,1	1161,4	99,3	
		%	63,7	56,2	55,3	56,2	57,1	57,9	57,4	61,8	5,6 п.	

Джерело: опрацьовано на підставі [92, с. 7].

У результаті у 2008 р. власники-господарі превалювали над агроформуваннями за валовим виробництвом продукції у 3,9 раза. Це означає, що наразі багато уваги слід зосереджувати на соціально-економічному розвитку власників-господарів. Однак переваги вели-

комасштабного виробництва, які сьогодні більше властиві сільськогосподарським підприємствам, аніж ОСГ, у поєднанні із сильними сторонами приватної власності дають окремим ученим підстави вбачати перспективу розвитку сільського господарства власне в агроформуваннях. Уже у 2005–2008 рр. спостерігається тенденція до збільшення частки виробленої валової продукції в господарів і відповідне її зменшення у власників-господарів;

– *зосередження виробництва валової продукції сільського господарства у власників-господарів.* На початку проведення аграрної реформи (1990) особистими селянськими господарствами й агроформуваннями вироблялася майже однакова кількість сільськогосподарської продукції. Однак у результаті проведених перетворень у власників-господарів (наприкінці 2008 р.) зосередилась основна частка виробництва валової продукції галузі (79,7 %). Причинами таких змін можна вважати: отримання громадянами у власність значної частини сільськогосподарських угідь і щорічне зростання її самостійного використання, а не передавання в оренду; кращу адаптацію дрібних утворень, якими сьогодні є більшість власників-господарів до перехідного періоду; більшу мотивацію у власника-господаря до продуктивного використання землі, оскільки в нього вона знаходиться в приватній власності, а в господаря – тільки в оренді;

– *переважання у власників-господарів виробництва валової продукції тваринництва, а в господарів – валової продукції рослинництва.* У господарствах населення протягом 2000–2008 рр. не відбулося помітного зростання частки виробництва тваринницької продукції (тільки на 5,6 %), однак спостерігається її постійне переважання над виробництвом валової продукції рослинництва, з 2000 р. до 2008 р. її обсяг за цей період зріс на 5,6 відсоткових пункти. Це зумовлено не тільки трансформаційними перетвореннями, але й укладом самих ОСГ, де переважає трудомістке виробництво. Щодо господарів, то до 2003 р. в їхньому середовищі домінувало виробництво валової продукції рослинництва, а згодом – тваринництва. При цьому частка виробленої ними тваринницької продукції з 2003 р. зросла в 4 рази й у 2008 р. склала 68,3 % при відповідному зменшенні частки рослинницької. Для Івано-Франківщини загалом такі факти зумовлені кліматичними умовами, невисокою якістю ґрунтів, дрібною контурністю земельних ділянок, розташуванням області поблизу Карпат, що сприяють розвитку галузі.

**Валові збори та виробництво основних видів продукції сільського господарства
власниками-господарями та господарями Івано-Франківської області, тис. т**

Суб'єкти господарювання		Культури, види продукції	Роки										2008 р. у % до 2000 р.	
			1990	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008		
Власники-господарі та господарі	разом	зернові й зернобобові	503,3	253,1	316,6	320,4	262,7	358,4	334,9	292,6	299,7	398,5	157,4	
		цукрові буряки	665,4	201,8	267,7	179,4	140,1	149,1	151,4	171,3	97,0	54,2	26,9	
		картопля	621,5	845,3	678,8	841,5	833,9	856,6	755,1	741,7	775,1	551,5	65,2	
		овочі	98,8	134,0	159,6	152,1	150,7	130,6	127,3	126,3	123,3	106,6	79,6	
		плоди і ягоди	69,1	24,5	38,4	32,0	32,5	30,9	31,6	32,4	33,1	33,8	138,0	
		м'ясо (в забійній вазі)	94,3	52,4	49,8	51,4	55,2	55,2	56,4	60,7	64,1	63,7	121,6	
		молоко	571,3	522,6	546,9	559,0	566,3	570,6	576,4	569,9	539,4	495,1	94,7	
		яйця, млн. шт.	298,2	236,1	240,9	251,7	245,9	298,3	347,1	505,5	617,9	622,8	263,8	
		вовна, т	166,0	56,0	58,0	60,0	60,0	60,0	52,0	27,0	15,0	8,0	14,3	
		зернові й зернобобові	458,1	126,8	124,3	112,6	77,7	109,4	105,6	82,7	99,5	202,2	159,5	
	цукрові буряки	665,4	106,6	120,3	47,5	54,9	54,4	52,9	74,3	59,0	37,6	35,3		
	картопля	135,9	6,2	5,1	3,4	2,9	3,5	2,0	2,0	2,9	2,6	41,9		
	овочі	59,4	7,3	7,0	7,0	8,3	7,1	6,8	7,6	8,0	7,9	108,2		
	плоди і ягоди	3,1	3,0	0,7	2,0	1,5	1,8	1,1	1,2	1,3	1,4	46,7		
	м'ясо (в забійній вазі)	61,7	5,1	4,1	4,5	6,3	9,4	10,2	12,8	16,7	16,2	317,6		
	молоко	239,2	30,5	26,3	21,8	14,8	15,2	16,1	15,6	13,6	12,5	41,0		
	яйця, млн. шт.	126,4	26,4	25,5	35,9	22,5	74,7	122,9	281,0	397,5	406,7	1540,5		
	вовна, т	142	1,0	2,0	1,0	1,0	1,0	2,0	2,0	2,0	2,0	200,0		
	з них	власники-господарі	зернові й зернобобові	45,2	126,3	192,3	207,9	185,0	249,0	229,3	209,9	200,2	196,3	155,4
			цукрові буряки	-	95,1	147,4	131,9	94,2	94,8	98,5	97,0	38,0	16,6	17,5
			картопля	485,6	839,1	673,7	838,1	831,0	853,1	753,1	739,7	772,2	548,9	65,4
			овочі	39,4	126,6	152,6	145,1	142,3	123,4	120,5	118,7	115,3	98,7	78,0
			плоди і ягоди	66,0	21,6	37,7	30,0	31,0	29,2	30,5	31,3	31,8	32,4	150,0
			м'ясо (в забійній вазі)	32,6	47,3	45,7	46,9	48,9	45,8	46,2	47,9	47,4	47,5	100,4
			молоко	332,1	492,1	520,6	537,2	551,5	555,4	560,3	554,3	525,8	482,6	98,1
			яйця, млн. шт.	171,8	209,7	215,4	215,8	223,4	223,6	224,2	224,5	220,4	216,1	103,1
			вовна, т	24,0	55,0	56,0	59,0	59,0	59,0	50,0	25,0	13,0	8,0	10,9

Джерело: опрацьовано на підставі [93, с. 15–16; 94, с. 31–42].

Важливим показником діяльності господаря та власника-господаря в аграрному секторі економіки є виробництво окремих видів валової продукції рослинництва й тваринництва, на яких вони спеціалізуються в Івано-Франківській області. Дані із цього приводу наведено в табл. 2.8. На їх основі можна зробити висновки про:

– майже повне зосередження у власників-господарів виробництва таких продуктів, як: картопля, овочі, плоди і ягоди та молоко. У 2006 р. особисті селянські господарства виробили 99,5 % картоплі, 92,6 % – овочів, 95,9 % – плодів і ягід, 97,5 % – молока. Це зумовлено поєднанням щонайменше трьох обставин: селяни отримали в приватну власність землю і здебільшого використовують її самостійно (тобто відбулося розширення сільсько-господарських угідь); реорганізація агроформувань започаткувала їх щорічне зменшення як за чисельністю, так і за сукупністю використуваних площ; більшість продуктів особисті селянські господарства виробляли ще в 1990 р., причому картоплі – 78,1 % її валового збору, плодів і ягід – 95,5 %. Продукція тваринницького походження потребує значних затрат праці: її виготовлення зосереджено при господарствах населення;

– виробництво нетрадиційних для власників-господарів видів продукції: зернові та цукрові буряки, до реформи ними не вироблялись або вироблялись у відносно малих обсягах. В ОСГ у 1990 р. зовсім не вирощувалися цукрові буряки, а у 2008 р. вони виробили 30,6 % валового збору цієї продукції.

Щодо зернових і зернобобових, то власники-господарі збільшили їх частку в загальному виробництві від початку проведення аграрної реформи до 2008 р. з 9 % до 49,3 %. Ця диверсифікація виробництва зумовлена тим, що селяни збували продукцію на цукрові заводи як давальницьку сировину. Як зазначає І.Ф. Баланюк, таке виробництво відіграє стабілізуючу роль у розвитку цукрової галузі області [95, с. 228]. Припинення функціонування багатьох агроформувань, які виплачували частину заробітної плати працівникам зерном (ця продукція, у свою чергу, використовувалася для годівлі тварин), змусило селян вирощувати зернові та зернобобові самостійно;

– збільшення в господарів виробництва основних видів продукції тваринництва у 2003–2008 рр. при одночасному зменшенні земельних площ. За період 2003–2008 рр. агроформування збільшили виробництво м'яса в забійній вазі з 6,3 до 16,2 тис. т, яєць – з 22,5 до 406,7 млн. шт., вовни – з 1 до 2 т при зменшенні використуваних площ на

31 % (див. табл. 2.5 в параграфі 2.1). Такі результати дають підстави для висновку, що в господарів значну роль відіграють великі масштаби виробництва, приділення особливої уваги тваринництву, залучення технічних засобів, впровадження нових технологічних процесів та ін. Власники-господарі хоча й збільшили за цей час оброблювані землі на 6 %, однак у них зросло тільки в незначній мірі виробництво зернових, яєць, плодів та ягід. В особистих селянських господарствах даються взнаки їх розосередженість, брак інформації щодо каналу подальшого збуту продукції (крім власного споживання й продажу на стихійних ринках), поява більш привабливих (рентабельніших) галузей у сільському господарстві тощо.

Значення тваринництва для власників-господарів і нарощування його виробітку господарями протягом 2004–2008 рр. спонукають нас до аналізу діяльності суб'єктів у цій галузі. Дані табл. 2.9 дають підстави для певних узагальнень:

– коли в господарів поголів'я за більшістю категорій (крім кролів і бджіл) зменшилося, то у власників-господарів воно зросло за всіма видами тварин (окрім свиней і ВРХ) у період з 1990 до 2008 рр. Чисельність коней у ці роки збільшилась у 7 раз, кролів – на 23 %, бджіл – на 21 %, птиці – на 15 %. При цьому зростання поголів'я худоби в особистих селянських господарствах здійснюється радше за рахунок більших фізичних навантажень на працівників, аніж додаткових капіталовкладень.

Про це свідчить і той факт, що з 2003 р. (за основними видами поголів'я худоби – ВРХ, коней, кролів) власники-господарі досягли максимального рівня виробництва продукції тваринництва, спираючись на власні зусилля, після чого почали зменшувати поголів'я (окрім бджіл);

– відбулося стрімке зростання у власників-господарів кількості коней. Значне скорочення техніки у використанні агроформувань спонукало селян до пошуку її заміни. Перспектива невеликих фінансових затрат заохотила власників-господарів до розведення коней як основної тягової сили на селі. Таким чином, порівняно з 1990 р., у 2008 р. кількість коней збільшилась у 7 разів. Хоч обробіток землі з їх допомогою фізично виснажливий, він, по-перше, частково компенсує відсутню дорогу агротехніку, по-друге, забезпечує потреби більшості господарств, по-третє, дає можливість самореалізації селянам та самозайнятості.

**Поголів'я худоби та птиці у власників-господарів та господарів
Івано-Франківської області, тис. голів**

Суб'єкти господарювання	види поголів'я	Роки							2006 р. у % до 2001 р.				
		1990	2001	2004	2005	2006	2007	2008					
Суб'єкти господарювання	всього	ВРХ	всього	581,8	320,6	270,0	258,8	249,9	227,4	210,1	65,5		
			в т. ч. корови	219,9	202,2	175,2	164,3	154,3	140,7	129,9	64,2		
		свині	298,8	195,8	178,3	178,3	189,4	182,3	157,6	80,5			
		вівці та кози	69,1	46,1	41,0	30,0	25,7	25,1	23,9	51,8			
		коні	20,1	23,8	21,5	20,4	19,5	18,7	17,6	73,9			
		кролі	52,6	73,7	72,1	67,0	63,4	63,7	63,5	86,2			
		бджоли, тис. сімей	142,6	141,6	147,0	149,4	150,2	148,5	147,2	104,0			
		птиця	4798,8	3293,5	3871,8	4731,3	5351,1	5759,2	5150,6	156,4			
		3 нпх	господарі	ВРХ	всього	315,4	40,4	17,5	17,2	15,5	15,3	11,9	29,5
					в т. ч. корови	72,8	12,1	5,8	5,8	5,2	4,4	3,8	31,4
	свині			127,6	11,3	19,4	29,2	44,1	54,4	43,0	380,5		
	вівці та кози			46,0	0,4	1,1	1,0	0,5	0,5	0,6	150,0		
	коні			17,7	4,6	1,6	1,3	1,1	0,9	0,8	17,4		
	кролі			1,1	0,0	1,5	0,1	0,1	0,1	0,0	0,0		
	бджоли, тис. сімей			22,6	5,6	3,4	3,1	2,4	2,4	2,1	37,5		
	птиця			2318,8	213,8	693,8	1591,7	2278,5	2778,5	2778,5	1299,6		
	власники-господарі			ВРХ	всього	266,4	280,2	246,0	241,6	234,4	212,1	198,2	70,7
					в т. ч. корови	147,1	190,1	169,4	158,5	149,1	136,3	126,1	66,3
		свині	171,2	184,5	158,9	149,6	145,3	127,9	114,6	62,1			
		вівці та кози	23,1	45,7	39,9	29,0	25,2	24,6	23,3	51,0			
коні		2,4	19,2	19,9	19,1	18,4	17,8	16,8	87,5				
кролі		51,5	73,7	70,6	66,9	63,3	63,6	63,5	86,2				
бджоли, тис. сімей		120,0	136,0	143,6	146,3	147,8	146,1	145,1	106,7				
птиця		2480,0	3079,7	3178,0	3178,0	3072,6	2980,7	2846,1	92,4				

Джерело: опрацьовано на підставі [94, с. 16–21].

Крім вищезгаданих результативних показників діяльності власників і господарів землі, не менш важливі показники продуктивності, зокрема, врожайність основних видів сільськогосподарських культур і продуктивність худоби й птиці. Детальну інформацію із цього приводу наведено в табл. 2.10 [93, с. 35, 39, 44; 94, с. 17–18].

Вона дає підстави для таких узагальнень:

– якщо у власників-господарів на початку проведення земельної реформи врожайність сільськогосподарських культур порівняно з господарями була практично однаковою, то пізніше вона зросла у перших за більшістю культур та відповідно зменшилася в останніх.

Таблиця 2.10

Урожайність сільськогосподарських культур і продуктивність худоби в господарів і власників-господарів Івано-Франківської області

Суб'єкти господарювання, культури, показники		Роки										2008 р. у % до 1990 р.	
		1990	1995	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008		
усього	зернові й зернобобові, ц/га	34,6	30,1	23,3	26,3	24,8	30,0	25,8	25,2	27,3	32,4	93,6	
	цукрові буряки, ц/га	329,1	264,3	231,3	172,8	206,6	194,2	205,1	228,6	226,6	269,4	81,9	
	картопля, ц/га	148,7	87,0	101,7	126,5	123,5	131,2	116,4	118,3	128,0	101,8	68,5	
	овочі, ц/га	136,4	118,0	138,3	136,1	140,6	136,1	135,8	136,6	134,3	128,6	94,3	
	плоди і ягоди, ц/га	44,2	78,9	44,6	37,9	39,1	37,1	37,7	38,5	38,6	38,9	88,0	
	середній удій молока на голову, кг	2533	2342	2675	2725	2774	3007	3262	3439	3456	3478	137,3	
	середній настриг вовни на вівцю, кг	2,2	2,2	2,6	2,6	2,7	2,8	2,8	2,9	2,8	2,9	131,8	
	середня забійна вага однієї голови худоби, кг	ВРХ	217	151	139	134	120	137	153	156	162	167	77
		свиней	95	99	83	80	74	78	79	81	80	87,4	92,0
		овець та кіз	17	17	17	16	16	16	16	16	16	16	94,1
господарі	зернові й зернобобові, ц/га	34,6	30,2	16,7	19,8	18,5	23,8	20,0	18,8	22,0	32,9	95,1	
	цукрові буряки, ц/га	329,1	262,6	197,6	136,8	242,9	250,1	225,8	279,9	283,5	302,7	92,0	
	картопля, ц/га	149,3	85,3	80,0	83,9	99,3	115,4	95,5	112,4	115,6	110,4	73,9	
	овочі, ц/га	140,8	130,8	169,7	237,1	213,2	310,1	426,5	397,4	415,7	464	329,5	
	плоди і ягоди, ц/га	10,6	13,2	3,6	11,2	9,4	11,2	6,3	11,6	11,7	11,3	106,6	
	середній удій молока на голову, кг	2979	1621	2189	2223	1944	2728	3144	3096	3160	3190	107,1	
	середній настриг вовни на вівцю, кг	2,2	1,7	5,0	2,0	2,0	1,1	1,8	2,0	2,0	2,0	90,9	
	середня забійна вага однієї голови худоби, кг	ВРХ	233	189	173	189	191	199	229	232	236	238	102,1
		свиней	99	65	55	55	52	58	61	67	68,7	68	68,7
		овець та кіз	13	15	10	15	15	16	15	11	15	15	115,4
власники-господарі з них	зернові й зернобобові, ц/га	34,5	29,9	31,2	32,1	29,0	33,9	29,8	29,1	31,0	31,9	92,5	
	цукрові буряки, ц/га	-	288,4	268,7	190,8	192,6	172,2	195,5	200,4	172,8	215,3	-	
	картопля, ц/га	148,6	87,1	101,9	126,8	123,6	131,3	116,5	118,3	128,1	101,7	68,4	
	овочі, ц/га	130,3	116,1	137,1	133,4	137,8	131,8	130,7	131,1	128,3	121,5	93,2	
	плоди і ягоди, ц/га	52,1	90,8	56,5	45,0	46,1	43,0	45,0	45,9	46,3	47,5	91,2	
	середній удій молока на голову, кг	2285	2360	2705	2751	2807	3016	3265	3450	3367	3397	148,7	
	середній настриг вовни на вівцю, кг	2,3	2,4	2,5	2,6	2,7	2,9	2,8	3,0	2,9	2,9	126,1	
	середня забійна вага однієї голови худоби, кг	ВРХ	158	133	136	130	116	128	145	148	146	149	94,3
		свиней	93	106	85	83	77	81	82	83	88,2	87,2	93,8
		овець та кіз	21	17	17	16	16	16	16	16	16	16	76,2

Джерело: опрацьовано на підставі [94, с. 16–21].

Наприкінці 1990 р. особисті селянські господарства поступалися агроформуванням за показниками вирощування основних видів сільськогосподарських культур, окрім плодів і ягід. Сьогодні повернулася ситуація і великомасштабне виробництво знову превалює в якісних показниках над дрібнотоварним.

– *за продуктивністю рослинництва й тваринництва в основному за 2008 р. знову стали домінувати господарі.*

Як бачимо, криза в аграрному секторі економіки відчутно вплинула на обсяги виробництва продукції як господарями, так і власниками-господарями. Однак, зваживши всі переваги й недоліки, можна стверджувати, що останні виявилися стійкішими, а їхня діяльність – більш ефективною. Для аналізу діяльності власників сільськогосподарських угідь, які є основними суб'єктами земельної та аграрної реформ, важливе обґрунтування економічних відносин, що виникають між ними та господарями (орендарями). Величина орендних виплат характеризує рівень вигоди для селян від здачі ними землі, отриманої в приватну власність, в оренду; кількість укладених договорів свідчить про стан розвитку орендних відносин; середній розмір земельної частки (паю) – про рівень забезпеченості населення сільськогосподарськими угіддями.

Дані із цього приводу наведено в табл. 2.11. З них можна зробити такі висновки:

– *спостерігається тенденція до зменшення чисельності укладених договорів оренди між власниками та господарями.* З 2001 до 2008 рр. укладання договорів оренди скоротилося на 40 %. Такий спад характерний для всіх типів суб'єктів господарювання, з якими власники землі підписали договори оренди.

Як зазначено в параграфі 2.1, ті сільськогосподарські угіддя, котрі вилучаються з орендного обігу, здебільшого використовуються власниками особисто;

– *орендна плата залишається невисокою.* Розмір орендних виплат можна вважати мізерним з огляду на такі фактори: його величина в порівнянні з прожитковим мінімумом становить близько 2 %, що не впливає суттєво на доходи селян; якщо середня вартісна оцінка одного земельного паю становить близько 10 тис. грн., то, поклавши таку суму на депозитний рахунок у банк, селянин отримає в 5–10 разів більший прибуток аніж величина орендної плати; малі розміри земельних часток (паїв) зумовлюють скромні виплати за них; низькорентабельне, часто збиткове господарювання орендарів унеможливує

збільшення орендної плати, що спричинить їх ще більший занепад, тощо.

Таблиця 2.11

Динаміка укладання договорів оренди та виплат орендної плати власникам земельних часток (паїв), (станом та кінець року)

Показники		Роки								2008 р. у % до 2001 р.	
		2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008		
Укладено договорів оренди, тис. шт.	всього	140,6	129,2	103,1	96,1	87,4	77,9	70,5	83,6	60	
	в тому числі	з господарствами, в яких отримано земельну частку	110,9	95,5	77,9	69,3	60,2	46,5	31,6	26,7	24
		з фермерськими господарствами	15,9	12,6	10,1	9,6	10,4	11,1	14,5	15,7	99
		з іншими суб'єктами господарської діяльності	13,8	21,1	15,1	17,2	16,8	20,2	24,4	41,2	299
	Орендна плата за 1 га земельної частки (паю) на рік, грн.		80,1	102,0	86,3	95,4	108,4	111,9	120,6	150,6	188
Середній розмір орендної плати, нарахованої одному власнику земельної частки (паю), грн.		100,1	111,2	92,3	98,3	106,2	119,3	135,5	164,4	164	

Джерело: опрацьовано на підставі [96, с. 7; 97, с. 7; 98, с. 7; 99, с. 7; 56, с. 7; 100, с. 7].

Для порівняння результатів діяльності безпосередньо власника-господаря й господаря важливий такий показник, як виробництво валової продукції на 100 га сільськогосподарських угідь (табл. 2.12).

Аналіз змін цього показника в динаміці засвідчує, що коли в сільськогосподарських підприємствах відбувався його спад у період з 1990 р. до 2000 р., а надалі – зростання, то в господарствах населення – виключно зниження (крім 2002 р.). Це зумовлено й незадовільною

техніко-технологічною базою господарств селян-власників, відсутністю задалегідь визначених постачальників насіння і шляхів збуту продукції, їхньою розосередженістю й автономним (поодиноким) господарюванням, браком спеціальних знань, нововведень, відсутністю державної підтримки, появою нових, результативніших галузей на селі, промислових напрямів, несуміжних із сільським господарством, тощо.

Таблиця 2.12

Валова продукція сільського господарства на 100 га сільськогосподарських угідь у власників-господарів і господарів землі в Івано-Франківській області

Роки	Власники-господарі, господарі, тис. грн.			Співвідношення продукції господарів і власників-господарів
	усього	у тому числі		
		у господа-рив	у власників-господарів	
1990	511,3	285,6	1546,2	1:5,4
1995	434,6	205,3	671,2	1:3,3
2000	417,1	73,0	750,7	1:10,3
2001	434,6	85,3	657,9	1:7,7
2002	458,9	86,4	675,1	1:7,8
2003	452,1	97,1	611,9	1:6,3
2004	469,3	148,5	584,4	1:3,9
2005	470,1	189,0	564,4	1:3,0
2006	483,6	276,1	546,7	1:2,0
2007	498,5	378,5	532,4	1:1,4
2008	468,2	398,9	489,8	1:1,2

Джерело: Опрацьовано на підставі [92, с. 15].

За період з 2000 р. до 2008 р. відбулося скорочення виробленої власниками-господарями валової продукції сільського господарства на 100 га сільськогосподарських угідь, порівняно з господарями, у 8,6 раза. Незважаючи на це, власники-господарі станом на 2008 р. все одно виробляють на 23 % більше продукції на одиницю площі, ніж господарі, що зумовлено такими чинниками: мотивацією – ставленням до сільськогосподарських угідь як до приватновласницьких, своїх; тим, що ведення сільського господарства для багатьох власників є не тільки головним видом зайнятості, а й суттєвим джерелом доходів, важливим чинником поповнення сімейного бюджету, основним способом одержання продуктів харчування; можливістю використання добрив, які селянин отримує від суміжного, комплексного рослинни-

цтва й тваринництва, та ін.

Аналізуючи динаміку доходів, отриманих селянами від особистих господарств, бачимо, що на 2000 р. припадає пік розвитку аграрного виробництва в домогосподарствах (табл. 2.13).

Як видно з табл. 2.13, упродовж 2000–2007 рр. частка доходів від сільськогосподарського виробництва в загальних доходах домогосподарств зменшилася більш ніж удвічі; значно скоротилася питома вага доходів від продажу аграрної продукції в доходах господарств населення.

Таблиця 2.13

Доходи й витрати сільських домогосподарств Івано-Франківської області, пов'язані з веденням особистого селянського господарства (у середньому за місяць з розрахунку на одне господарство)*

Показники	Роки					2007 р. у порівнянні з 2000 р., разів
	2000	2001	2002	2006	2007	
Загальні доходи домогосподарств, грн.	469	543	629	1681	1984	4,2
Загальні витрати домогосподарств, грн.	570	558	438	983	1793	3,1
Доходи від продажу сільськогосподарської продукції, грн.	42	62	44	68	75	1,8
Вартість спожитої продукції, отриманої від особистого господарства та від самозаготівель, грн.	161	134	136	291	307	1,9
Сукупні доходи від сільськогосподарського виробництва в домогосподарствах, грн.	203	196	180	359	382	1,9
Доходи, не пов'язані із сільськогосподарським виробництвом, грн.	266	348	449	1322	1602	6,0
Сукупні доходи від сільськогосподарського виробництва в домогосподарствах у порівнянні із загальними доходами, %	43,3	36,0	28,6	21,4	19,3	-24,0**
Витрати на ведення особистого селянського господарства, грн.	36	39	39	105	98	2,7
Сукупні витрати на ведення сільськогосподарського виробництва в домогосподарствах у порівнянні із загальними витратами, %	9,8	10,1	8,9	8,6	7,0	-2,8**

*Розраховано за даними джерел [101–103].

**Відсоткові пункти.

Це свідчить про те, що селяни – власники-господарі землі диверсифікують свою діяльність в інші, більш рентабельні сфери зайнято-

сті, а сільськогосподарське виробництво відіграє все меншу роль у розвитку домогосподарств сільської місцевості.

Як видно з табл. 2.14, за умови раціонального використання земельних, майнових та інших ресурсів, кращі домогосподарства області із середньостатистичним розміром використовуваних угідь (0,64 га) могли б на місяць виробляти продукції лише на 471 грн.

Порівнюючи таку оплату праці селянина із середньомісячною номінальною заробітною платою найманих працівників (за видами економічної діяльності) – 923 грн. [104, с. 69], можна припустити, що за незмінних умов, методів господарювання та появи нових видів зайнятості на селі дрібнотоварне виробництво скорочуватиметься.

Таблиця 2.14

Виробництво, споживання й реалізація основних видів продукції середньостатистичним особистим селянським господарством Івано-Франківської області (на одну особу), 2008 р., грн.

Види продукції	Вироблено продукції	Спожито продукції	Реалізовано продукції	Рівень товарності виробництва, %
Зернові й зернобобові	249,8	194,8	55,0	22,0
Цукрові буряки	35,3	2,7	32,6	92,2
Картопля	2100,2	1890,2	210,0	10,0
Овочі	872,5	451,1	421,4	48,3
Плоди і ягоди	62,8	39,4	23,4	37,3
М'ясо (у забійній вазі)	1081,9	419,8	662,1	61,2
Молоко	1171,2	673,4	497,8	42,5
Яйця	77,0	62,5	14,5	18,8
Вовна	0,2	0,1	0,1	40,0
У середньому за рік	5650,9	3734,1	1916,8	33,9
У середньому за місяць	471,0	311,2	159,8	33,9

Джерело: розраховано за даними джерел [105–107].

Ведення особистого селянського господарства, навіть за умови ефективного функціонування, але при незмінній технології виробництва, матиме, радше, натуральний аніж товарний характер.

Стрімкий розвиток промислових сфер зумовлює ситуацію, за якої утримання сільськогосподарського виробництва при одноосібних власниках-господарях вимагає розроблення механізму рентабельнішого функціонування; використання й адаптацію світових розробок прибуткового ведення господарства, пошуку нових шляхів зайнятості власника-господаря землі, котрі би збільшували грошові надходження селянина, доповнюючи й утворюючи приватне агровиробництво в сільській місцевості.

2.3. Аналіз чинників впливу на формування власників і господарів землі

Незадовільне соціально-економічне становище, у якому знаходиться українське село як годувальник держави, колыска української духовності, джерело національних традицій і звичаїв, спонукає нас до аналізу діяльності його базової складової – селянина.

Безперечно, село як адміністративно найнижча, найдрібніша, а водночас і найбільш занедбана одиниця територіального устрою України потребує більшої уваги й підтримки державних органів аніж йому приділялося до цього часу. Доцільно розвивати село та весь його уклад не безпосередньо через сільське господарство, а через утвердження селянина-власника й господаря землі та приватної власності в ньому. З огляду на те, що цей процес розпочався відносно недавно, слід насамперед розглянути фактори, що впливають на нього.

Актуальний аналіз чинників, що прискорюють і гальмують формування сільського власника й господаря.

Перелік чинників, які гальмують і стимулюють формування власника та господаря землі в сільському господарстві, зображено на рис. 2.3.

Розглянемо кожний із них більш детально.

Переважає більшість селян Івано-Франківської області сьогодні перебуває на етапі становлення їх як суб'єктів господарювання у сільськогосподарському виробництві, коли відбувається вибір організаційно-правової форми господарювання, формування та налагодження оптимальних відносин із постачальниками, кредиторами, покупцями тощо.

Оскільки процес формування передуює становленню, а відтак – утвердженню, то ефективно проходження попередніх етапів можна вважати основою і запорукою надійного й продуктивного утвер-

дження власника та господаря землі. Аналіз умов, у яких опинився й функціонує селянин, підводить дає підстави очікувати його подальшого утвердження.

Рис. 2.3. Детермінанти впливу на формування власника землі як суб'єкта господарювання

Джерело: власна розробка авторів.

На жаль, негативних факторів на шляху функціонування власників та господарів землі більше, аніж позитивних. Окрім вище перелічених, до них також належать:

- низькорентабельність аграрного сектора економіки. Незадові-

льний стан АПК формується під впливом цілої низки невирішених проблем – відсутності системного характеру (налагодженого взаємозв'язку) в роботі, високого ризику втрат врожаю, низького рівня знань нових технічних і технологічних засобів виробництва тощо;

– малі розміри земельних наділів. Недолік малих земельних площ, які належать одному господарю, дався взнаки після виходу власників із сільськогосподарських підприємств і одержання ділянок в натурі. Такий чинник негативного впливу на становлення господаря найбільш актуальний для західних областей України, в тому числі й Івано-Франківської. Так, якщо в Україні середній розмір земельного паю становить 4,2 га, то на Прикарпатті – 1,1 га. Вирішення цієї проблеми полягає в комплексному підході до її розв'язання, що передбачає низку заходів: об'єднання сільськогосподарських угідь для покращення їхнього обробітку; вирощування тих культур, які виявилися рентабельними й на малих площах; провадження сільського зеленого туризму (особливо в передгірських та гірських районах) тощо;

– мораторій на продаж землі. Існує багато як прибічників, так і противників мораторію на купівлю-продаж земель. Як відомо, Земельним кодексом України заборонялося продавати землі сільськогосподарського призначення до 01.01.2009 р. Після цієї дати уряд продовжив мораторій до кінця 2009 р. Таке вето має сприяти завершенню процесу формування повноправного власника землі – наділенню всіх власників сертифікатів державними актами на землю; унеможливити перекуп олігархами більшості сільськогосподарських угідь, що позбавило б селянство соціального захисту й основного засобу виробництва; надати громадянам час для усвідомлення значущості безоплатно отриманих земель тощо [79, с. 8]. З іншого боку, таке своєрідне табу унеможливило нормальне функціонування земельного ринку і як наслідок – повноправну діяльність власників в аграрному секторі економіки;

– проблематична передача земель в оренду у зв'язку з їхнім розміщенням. При розподілі земель окремим власникам площі дістаються в середині масиву. Такі умови несприятливі для селянина;

– сезонність виробництва, відсутність належного облаштування сільських територій, ресурсоемність виробництва, низька оплата праці в аграрному секторі (майже вдвічі менша середньостатистичної в області) тощо. Кожен такий фактор розвитку фізичних та юридичних осіб в сільському господарстві віддаляє етап утвердження цих суб'єктів.

Затягування процедури наділення суб'єктів господарювання державними актами на землю. Всього в Івано-Франківській області станом на 25.12.2008 р. власникам сертифікатів видано 73,5% державних актів [109, с. 17]. І це при тому, що після закінчення дії мораторію на продаж землі, визначеного Земельним кодексом, його двічі поновлювали. Нормативно-правові документи не вимагають заміни сертифікатів на право на земельну частку (пай) державними актами на право приватної власності на землю. Вважається, що таке рішення власник повинен приймати самостійно. Причинами, що гальмують завершення процедури формування повноправних приватних власників на землі сільськогосподарського призначення можна вважати:

- часткове усунення органів виконавчої влади від доведення до логічного завершення процесу формування повноправного селянина-власника землі;

- реалізацію інтересів тих політичних сил, котрі не зацікавлені у зосередженні монополії на власність на землю в руках селян;

- збереження відносної цілісності земельних масивів при укладанні договорів оренди між орендодавцем та підприємством (правонаступником колективного сільськогосподарського підприємства), у володінні якого колись знаходились розпайовані землі;

- надання громадянам права вибору відносно подальшого використання сертифіката на право власності на земельний пай;

- неусвідомлення переваг (перспектив) виокремленої ділянки порівняно із земельним паєм або права власності на землю порівняно із сертифікатом;

- нерозуміння селянами значущості повномасштабної (стовідсоткової) заміни сертифікатів на право власності на земельну частку (пай) державними актами й таким чином завершення юридичного закріплення категорії громадян-власників землі;

- складний механізм одержання державного акта на право приватної власності на землю й виділення її в натурі, високу оплату послуг землевпорядних організацій порівняно з доходами сільських господарів тощо.

Затягування процедури наділення суб'єктів господарювання державними актами на право приватної власності на землю є однією з перепон на шляху до скасування мораторію на продаж землі й вільне розпорядження належними приватним власникам землями сільськогосподарського призначення (оренду землі, заставу, купівлю-продаж, дарування, обмін, передачу в спадщину та ін.).

Нераціональне використання земельних ресурсів. Сучасний стан господарювання переважної більшості суб'єктів аграрного сектора економіки характеризується нераціональним використанням основного засобу виробництва – землі. Тому агроформування, особисті селянські господарства мають нереалізований потенціал для підвищення еколого-економічної віддачі від одиниці оброблюваних площ угідь. Рациональне використання земель сільськогосподарського призначення означає розумне їх використання, що охоплює практично всі аспекти цього процесу – економічний, екологічний, технологічний, соціальний [110, с. 8].

Склалося так, що для перших етапів земельної реформи не було властиве раціональне використання угідь: здебільшого зверталася увага на розподіл земельних масивів колективних господарств, формування значної кількості власників землі серед фізичних осіб. Це призвело до екологічно небажаного подрібнення територій, безсистемного їх обробітку, нехтування оптимальних сівозмін для налагодження нормальних технологічних процесів виробництва тощо.

Велика кількість дрібних власників-господарів недостатньо обізнана або взагалі незнайома з методами раціонального землекористування: для багатьох найважливіше – одержання максимального прибутку при мінімальних затратах, без упровадження заходів, спрямованих на збереження й відтворення родючості ґрунту [110, с. 9].

Значна частка орендованих агроформуваннями у фізичних осіб земель змушує замислитись і над їх раціональним використанням. Адже відомо, що укладання короткотермінових договорів оренди провокує господарів зосереджуватися на досягненні високих урожаїв з орендованих масивів без необхідної кількості внесення органічних і неорганічних добрив. Це спричинює виснаження ґрунтів, вивільнення з них значної частки поживних речовин, зменшення родючості тощо.

При укладенні договору оренди бажано визначати рівень якості сільськогосподарських угідь, дотримання цих показників наприкінці терміну дії договору оренди, а при їх невиконанні – зобов'язувати орендаря здійснювати відповідні грошові виплати за заподіяні соціально-економічні й екологічні збитки.

Математично обґрунтовано й доведено, що як для власників-господарів, так і для господарів-орендарів (з довгостроковим терміном оренди) економічно вигідніше раціональне використання земель, аніж їх недбалий обробіток [111]. Тому логічне дотримання ними науково обґрунтованої системи ведення землеробства.

Ще один стримуючий чинник підвищення ефективності діяльності власників-господарів землі – низька грошова оцінка землі використовуваних ґрунтів. Як видно з даних табл. 2.15, більшу частку використовуваних земель господарств населення складають угіддя гіршої якості. Водночас серед оброблюваних фермерськими господарствами й сільськогосподарськими підприємствами сільськогосподарських угідь переважають кращі за якість землі.

Таблиця 2.15

Залежність організації використання сільськогосподарських угідь в Івано-Франківській області від їх грошової оцінки, (станом на 01.01.2009 р.)*

Показник	Групи районів за грошовою оцінкою 1 га сільськогосподарських угідь, грн.			За сукупністю
	3600–6000	6001–8000	8000–17000	
Кількість районів	6	4	4	14
Середня грошова оцінка 1 га сільськогосподарських угідь, грн.	4582	7010	11733	7319
Частка сільськогосподарських угідь у користуванні, %:				
– господарств населення;	71,2	62,8	56,0	64,4
– сільськогосподарських підприємств;	2,1	13,5	25,8	12,1
– фермерських господарств	1,2	2,8	7,3	3,4

*Розраховано за даними джерел [112; 80].

Унаслідок провадження земельної реформи, багато власників, які вирішили одержати сільськогосподарські угіддя осібно, не отримали їх єдиним масивом, а у двох, трьох, подекуди шести віддалених один від одного місцях. Загалом в області на один сільський двір припадає 0,52 га землі, яка розташована у 2,8 місцях, а площа окремої ділянки становить 0,19 га [32, с. 14]. Таке подрібнення одержаних у власність малих площ земельних часток на ще менші формує додаткові витрати. Тому актуальним є моделювання програми (регіональ-

ного рівня), яка б сприяла виділенню одному власнику землі єдиним масивом.

Прикарпаття розташоване одночасно в трьох різних природно-кліматичних зонах: низинній, передгірській і гірській. З огляду на відмінності в забезпеченні земельними та іншими рекреаційними ресурсами, недоцільно здійснювати в регіоні організацію процесу становлення власника-господаря однотипних формувань. У низинній зоні доцільно формувати міцні фермерські господарства із збереженням технічного арсеналу виробництва, а у двох інших – кооперативи із обслуговування одноосібних товаровиробників, диверсифікувати свою зайнятість з сфери виключно сільськогосподарського виробництва в сільській (зелений) туризм.

Недосконалість розвитку орендних відносин. Його стримуючий вплив на становлення власника та господаря землі зумовлений низкою факторів:

- переважаючою часткою земель у структурі використовуваних агроформуваннями сільськогосподарських оренданих угідь;
- одночасним порушенням інтересів і власників, і господарів землі (при укладанні договорів оренди);
- браком культури орендних відносин (часте недотримання сільськогосподарськими підприємствами договірних зобов'язань, несвочасне здійснення орендних виплат, неповне їх виконання, надмірне виснажування земель в результаті економії господарем органічних і мінеральних добрив);
- великою часткою власників, які передали свої земельні частки (паї) в оренду й чий інтереси є другорядними порівняно з інтересами господарів тощо.

Причин для налагодження відносин оренди існує багато, проте не всі вони згадані в цьому переліку. Є підстави вважати, що оренда надовго залишатиметься важливим економічно доцільним механізмом у господарюванні сільськогосподарських підприємств. Тому, чим скоріше будуть налагоджені взаємовідносини між орендодавцем та орендарем, тим швидше кожна із сторін виграє в економічному й соціальному аспектах.

З огляду на зв'язок між рентабельністю агроформувань за розмірами орендних ними виплат, для власників землі важлива залежність цих сум від ефективності діяльності сільськогосподарських підприємств. Проаналізувавши відповідні показники в розрізі сільськогосподарських підприємств Городенківського району, що звітують за

оперативними даними, відзначимо велику варіацію плати за оренду 1 га угідь. Наведені в табл. 2.16 показники свідчать, що залежність між величиною орендної плати й економічною ефективністю використання угідь є діаметрально протилежною.

Таблиця 2.16

**Залежність плати за оренду угідь від ефективності діяльності сільськогосподарських підприємств
Городенківського району, 2008 р.***

Показник	Групи підприємств за орендною платою з розрахунку на 1 га сільськогосподарських угідь, грн.				У середньому за сукупністю
	до 100	101–200	201–300	301–550	
Кількість підприємств	3	4	6	3	1
Середня орендна плата в розрахунку на 1 га сільськогосподарських угідь, грн.	12,3	144,2	237,6	306,0	240,0
Грошові надходження на 1 га сільськогосподарських угідь, грн.	8934,0	690,7	149,6	109,8	450,0
Прибуток на 1 га, грн., у т.ч. від реалізації сільськогосподарської продукції	2313,7 2400,8	505,2 316,5	456,9 448,5	75,0 80,0	836,2 1085,8
Рівень рентабельності виробництва, %	10,1	14,6	23,0	5,2	17,9

*Розраховано за даними джерел [113].

Це ускладнює коригування розміру орендної плати залежно від отриманого з розрахунку на 1 га угідь прибутку, яке вважаємо бажаним елементом в удосконаленні орендних відносин.

Недотримання такого балансу безпосередньо суб'єктами господарювання повинно стимулювати заходи з боку держави щодо майбутнього регулювання розмірів зазначених виплат.

Відсутність достатньої державної підтримки. Підтримка сільського господарства в Польщі у 2005 р. склала 4,16 млрд. дол. США, тоді як в Україні аналогічні асигнування становили 1,376 млрд. дол. США, а на початок 2006 р. вони були заплановані в обсязі 0,9 млрд. доларів США [114, с. 9]. Така державна політика зменшує перспективи конкурентоздатності вітчизняного агровиробника поряд з іноземним, сільськогосподарської продукції з імпортованими сільгосптоварами й можливості коротко- чи середньострокового утвердження власника й господаря сільськогосподарських угідь. Окрім цього, існує низка факторів нераціонального розподілу запланованих видатків з державного бюджету на підтримку сприятливого конкурентоспроможного клімату в аграрному секторі економіки:

- заходи державної підтримки виконуються безсистемно, не пов'язані з конкретними трансформаційними перетвореннями, які необхідно здійснювати в аграрному секторі [114, с. 13];

- дотування агровиробників, які є низькорентабельними (часто й деградуєчими), тоді як чітко визначена адресна допомога ефективно господарюючих суб'єктів зумовила б кращі результати;

- відсутність належного державного протекціонізму національному товаровиробникові;

- неспроможність більшості суб'єктів агровиробництва вийти на зовнішні ринки;

- низька частка участі держави у відновленні матеріально-технічної бази (самостійно більшість селян не в змозі придбати відповідний набір техніки для ефективного, науково обґрунтованого ведення господарства) тощо.

Посилення конкуренції на агропродовольчому ринку після вступу України в СОТ. Вступ України до Світової організації торгівлі (СОТ) вимагає детального вивчення переваг і недоліків цієї інтеграції. Якщо в багатьох галузях народного господарства, таких як лісова промисловість, важка металургія тощо, прогнозується сприятлива атмосфера для їх соціально-економічного зростання після набуття членства в СОТ, то для розвитку суб'єктів сільського господарства попри обнадійливі перспективи очікується ряд негативних наслідків [115, с. 21]. Досвід країн із перехідною економікою, які стали учасницями СОТ, показав, що найбільш негативні наслідки очікують виробників м'яса,

молока, яєць, овочів і фруктів [116, с. 44]. Саме до таких суб'єктів відносяться власники та господарі землі як фізичні особи, що утворилися внаслідок земельної та аграрної реформ і на ефективне функціонування яких повинна бути націлена державна аграрна політика.

До недоліків вступу в СОТ для суб'єктів сільського господарства можна віднести:

- необхідність упровадження світових стандартів якості, що збільшить затрати на виробництво й знизить прибутки сільськогосподарських виробників;

- вимоги до країн-вступників часто є вищими, аніж до країн-учасниць [117, с.194];

- невибагливість українського покупця сприятиме реалізації тут неякісних імпортованих товарів, а високі вимоги й стандарти країн СОТ блокуватимуть пробивання на їх ринки продукції вітчизняних господарів;

- послаблення позицій національних виробників на внутрішньому агропродовольчому ринку спричинить прискорення зростання безробіття в сільській місцевості [116, с. 46];

- членство в СОТ створить для власника й господаря в сільському господарстві перш за все обмеження (екологічні, цінові, обсягів виробництва тощо);

- необхідність урахування низки вимог, кодексів і конвенцій, висунутих країнами-учасницями СОТ, ЄС, які гальмуватимуть розвиток національної економіки й національного товаровиробника та ін.

До переваг вступу України в СОТ для суб'єктів сільського господарства можна віднести:

- можливість домагатися компромісного варіанта відносно ведення протекціоністської й лібералізаційної політики щодо діяльності вітчизняного власника та господаря;

- при вступі до СОТ основним конкурентним критерієм на цьому ринку буде ціна та якість, а не тіньові домовленості;

- входження до СОТ сприятиме інтеграції в ЄС;

- розширення можливостей для започаткування власного бізнесу в сільській місцевості [116, с. 46];

- диверсифікація доходів селянства [116, с. 46];

- збільшення пільг і дотацій для особистих селянських господарств;

- “покращення умов життя на селі в результаті розширення фі-

нанування аграрної сфери з державного бюджету заходами “зеленої скриньки” СОТ” [116, с. 46].

Попри низку переваг і недоліків щодо інтеграції до Світової організації торгівлі доцільно вважати, що для нас найбільшою перевагою при цьому має бути *стимул* не здатися в конкурентній боротьбі на світовому ринку сільськогосподарської продукції.

Розвиток власника й господаря (навіть такими темпами як сьогодні) був би неможливий без протиставлення його негативних чинників позитивним. Тому актуальним є також обґрунтування чинників, які прискорюють процес формування власників і господарів землі, зображених на рис. 2.3.

Безкоштовна передача землі та майна в приватну власність громадян. Оскільки в багатьох селян при формуванні земельного фонду колгоспів земля була примусово відібрана, то соціально справедливим є саме такий вчинок держави. Важливість безоплатної передачі землі селянам полягає в тому, що більшість не мала змоги купити наділи сільськогосподарських угідь за ринковою вартістю, у результаті чого земля опинилася б скоріш за все у власності олігархічних кланів. Пунктом 3 статті 25 Земельного кодексу України визначено, що “землі у приватну власність працівникам державних і комунальних підприємств, установ та організацій, а також пенсіонерам з їх числа передаються безоплатно” [28].

Доцільним слід вважати й надання сільськогосподарських угідь у власність безпосередньо селянам, оскільки саме вони зможуть найкраще впоратись із землею, завдяки набутим навичкам, умінням ведення господарки й практичному визначенню свого соціального й економічного статусу на основі її використання.

Для багатьох селян безоплатна передача земель стала якщо не стимулом для формування в їх особі приватного власника й господаря землі, то реалізацією давньої мрії.

Перспектива розвитку підприємництва. Реформування відносин власності в сільському господарстві, узаконення приватної форми власності на землю, поява різних укладів започаткували підприємницьку діяльність як основу розвитку сільського господарства. Це дало поштовх формуванню власника та господаря землі на якісно нових засадах. При цьому господар потенційно здатен реалізувати такі можливості:

– вибір необхідної організаційно-правової форми господарювання залежно від переваг її співіснування з належними господарю

ресурсами;

– використання мотиваційного фактора, який є однією із специфічних ознак використання приватної власності;

– ризикувати й вдало використовувати важелі впливу ринкової економіки (конкурентну боротьбу, еластичність і нееластичність попиту й пропозиції, самостійний вибір шляхів реалізації продукції тощо), упроваджувати організаційно-технічні нововведення;

– економічну волю, самостійність і відповідальність за прийняті рішення, розроблену стратегію й тактику конкурентної боротьби, інвестування й окупності вкладеного капіталу, визначення потреб і результатів господарювання [118, с. 7];

– створення на базі використовуваних сільськогосподарських угідь фермерського господарства чи іншої організаційно-правової форми, що є одним із шляхів формування підприємця в ринкових умовах тощо.

Прояви монополізму серед оптово-збутових суб'єктів агроринку, зменшення обсягів виробітку валової продукції сільського господарства засвідчують потребу в поглибленні підприємницького характеру господарювання серед селян.

Мотивація до ефективного використання приватної власності. Особливістю приватної форми власності, крім незалежності, безпеки, одержання прибутку, престижу тощо, є посилення ефекту господарливості, тобто мотивації до ефективної праці. Однак така спонукальна властивість виявляється здебільшого в тих суб'єктів, котрі особисто використовують свої сільськогосподарські угіддя. Значно рідше вона спостерігається в агроформуваннях, фермерських господарствах, інших юридичних і фізичних осіб, котрі господарюють на орендованих землях, тобто виявляється, як правило, тоді, коли в одній особі поєднуються і власник, і господар землі. Як відомо з параграфів 2.1 та 2.2, більшість особистих селянських господарств функціонують сьогодні на власних землях, що є однією з передумов поліпшення результатів їх господарювання, зокрема, виробництва валової продукції на 100 га, порівняно із сільськогосподарськими підприємствами.

Окрім цього, на процес становлення суб'єктів аграрної сфери впливають також мотиви, не завжди притаманні іншим галузям. Це – зручне розташування місця роботи (близько від дому), її зручний режим, сприятлива морально-психологічна атмосфера та ін.

Однак, усупереч багатьом сподіванням, приватна власність на землю виявилася надто слабким мотивом, щоб селянство прагнуло

формуватися як власник, господар землі й ефективно функціонувати. Для цього необхідні або більш сильні спонукальні фактори, або допоміжні чинники. Оскільки нині потужним мотивуючим фактором є прибуток, пропонуємо донести до селянина технологію результативного функціонування, завдяки якій, як свідчить зарубіжних досвід, можна покращити валові збори зернових до 70 ц/га, овочів у 2–3 рази тощо. Це означає, що на цьому етапі розвитку власника та господаря землі доцільніше вести мову про запозичення передового світового досвіду ведення сільськогосподарського виробництва (валові збори врожайності та продуктивність тваринницької продукції перевищують вітчизняні показники в кілька разів), аніж оптимізувати існуючі методи господарювання.

Надлишок трудових ресурсів у сільському господарстві регіону.

У розвинених країнах світу ведення фермерського господарства зумовлене здебільшого зайнятістю в сільському господарстві батьків, дідів і прадідів, продовженням їхньої трудової династії; використанням успадкованої матеріально-технічної бази; потребою допомагати батькам чи іншим родичам у сільськогосподарських роботах і використанням набутих навичок для підприємницької діяльності в цій сфері; проживанням у сільській місцевості; додатковою зайнятістю фермерством як видом відпочинку тощо. Схожі фактори існують у сільському господарстві України. Однак здебільшого формування господаря тут пов'язане з безвихіддю – великим відсотком безробіття на селі та складністю працевлаштування в інших галузях. Тобто в багатьох випадках сільські жителі стають господарями на землі не завдяки можливості вибору з кількох сфер зайнятості, потенційно більшого прибутку, а через відсутність іншого виду діяльності, неможливість самореалізувати себе з належною освітою, кваліфікаційним рівнем тощо.

До їх числа слід зарахувати також суб'єктів, для яких сільське господарство не основне місце роботи, а додаткове. Масовість таких прикладів на селі зумовлена тим, що рівень заробітної плати не дає громадянам можливості придбати необхідні промислові й продовольчі товари одночасно. У результаті продукти харчування здебільшого вирощуються особисто, а зекономлені кошти витрачаються на інші необхідні побутові речі. Висновок щодо такого вимушеного формування й становлення власника й господаря землі зроблений радше з власних спостережень, а не статистичних даних. Однак масовий характер становлення господаря землі, породженого безвихідністю ста-

новища селян, виключає будь-які сумніви стосовно його обґрунтованості.

Поєднання власника й господаря в одній особі. Як засвідчують дані, наведені в параграфі 2.1, з кожним роком в аграрному секторі економіки з'являється все більше суб'єктів, які одночасно є і власниками, і господарями землі. Таке явище не випадкове, оскільки має глибокий підтекст і низку обставин, що йому передували й сприяли розвитку подій саме в цьому напрямку, зокрема:

– одне з першорядних завдань земельної реформи – передати більшість сільськогосподарських угідь у приватну власність тим суб'єктам, які безпосередньо працюватимуть на них – селянам;

– одвічне прагнення селян господарювати на своїй землі. Інтерпретуючи цей чинник, учені О.М. Онищенко та В.В. Юрчишин визначили його як “історично зумовлене тяжіння селянина до приватної власності”. Маючи завжди у своїй власності хату, садибу, сільськогосподарський інвентар, селянин відчував себе власником (хоч деколи ним і не був), формуючи на цій основі свій устрій і спосіб селянського життя, свою психологію, передаючи їх наступним поколінням [37, с. 6]. Коли з'явилася реальна можливість утвердитися законним шляхом у ролі приватного власника й господаря землі, селянство охоче (деколи з обережністю) ступає на цей шлях;

– ефект синергії. Можливість бути власником і господарем в одній особі зумовлює шанс злиття, поєднання їхніх функцій, умінь, цілей, згладжує боротьбу протилежностей – протиріччя між власником і господарем, унаслідок намагання максимізувати прибутки від використання землі кожною стороною; нові якісні ознаки – дбайливе ставлення до землі, позитивне психологічне налаштування селян та ін. Ефект синергії виникає в результаті спільної дії власника й господаря в одному напрямку, максимізує її результат; ефект цілісності (повноти) забезпечують усі суб'єктивні ознаки, риси, необхідні для господарювання, наявність яких може залежати від рішень суб'єктів власності та господарювання.

Перелічені стримуючі фактори процесу становлення власника та господаря землі, а також низка невказаних, не просто гальмують розвиток цих суб'єктів, а, на думку вчених В.В. Юрчишина й О.М. Онищенко, сформували у сфері сільськогосподарського виробництва системну кризу. Очевидно, для її подолання забракло чинників, які в основному породжені реформуванням відносин власності в аграрному секторі економіки й покликані сприяти становленню фізичних та

юридичних осіб як господарів в аграрному виробництві. Для подолання (звуження простору дії) негативних факторів слід зосереджувати увагу на роботі технічного характеру – доводити до ефективного функціонування кожну складову діяльності селянина-власника, селянина-господаря та селянина власника-господаря землі. Механізм формування господаря слід організувати таким чином, щоби згодом він перейшов до свого утвердження в сільськогосподарському виробництві.

2.4. Економіко-екологічний аспект земельних відносин

Економіко-екологічний підхід до природокористування, особливо до сільськогосподарського виробництва, не можна розглядати тільки у вузьких рамках системи зв'язків “витрати – результат”. У природоохоронній діяльності взагалі неможливо повною мірою врахувати взаємодію законів природи й суспільства.

Продуктивність і чистота природних ресурсів мають двояке значення для регіональних агросистем. По-перше, збереження цих якісних параметрів є найважливішим довгостроковим завданням, рішення якого необхідне для забезпечення життєдіяльності майбутніх поколінь. По-друге, чистота й продуктивність природних ресурсів – обов'язкова умова конкурентоспроможності продуктів харчування і джерело доходів регіону.

Аналіз стану економіки та господарської діяльності дозволяє виокремити наступні проблеми економіко-екологічного розвитку Івано-Франківської області:

- безсистемне використання природних ресурсів;
- екстенсивний характер розвитку галузей господарського комплексу, що зумовлює посилення впливу техногенних факторів на стан навколишнього середовища;
- недостатній облік природоохоронних ресурсів, упровадження нових технологій виробництва;
- висока територіальна концентрація промисловості в окремих районах (особливо в м. Калуш), що перевищує допустимі антропогенні навантаження на природне середовище;
- недостатнє врахування екологічних чинників у відтворювальному процесі, що виражається в недофінансуванні процесів відтворення й відновлення природних ресурсів, захисту навколишнього середовища;

– швидкий розвиток промисловості регіону, що діє на шкоду природному відтворенню та збереженню природних ресурсів.

Вирішення екологічних проблем агросистем досягається трьома групами взаємопов'язаних заходів: економічним регулюванням, технологічною політикою та моніторингом стану природного середовища [119, с. 74].

У соціально-орієнтованій ринковій економіці поєднання заходів державного регулювання, інтересів власників-господарів землі та ринкових механізмів природокористування має будуватися на принципі: автоматичного скорочення прибутків у разі порушення природоохоронних вимог. Він реалізується двома шляхами: по-перше, витрати господарів землі на виконання природоохоронних заходів повинні компенсуватися через ціни на вироблену продукцію або дотації від держави; по-друге, якщо господар отримує компенсацію, але не дотримується природоохоронних вимог, проти нього мають застосуватися економічні санкції.

Стабілізація та розвиток власників-господарів землі передбачають мотивацію землекористувачів до вирощування всіх видів сільськогосподарських культур, які входять до сівозміни. Це включає оптимальне поєднання основних і додаткових галузей сільського господарства й раціональну спеціалізацію [120, с. 31].

На розвиток, розміщення та спеціалізацію сільськогосподарського виробництва в сучасних умовах впливає важке фінансове становище основних товаровиробників в галузі, які істотно знизили використання мінеральних добрив. Така ситуація, з одного, сприятливо впливає на екологічну ситуацію, а з іншого – відносно бідні ґрунти Івано-Франківщини не можуть дати добрий врожай без додаткової штучної мінералізації, що призводить до інтенсивного виснаження земель.

Повсюдно порушено комплексну агротехніку обробітку ґрунту, що веде до зниження якості цих робіт, скорочення заходів з захисту рослин від шкідників і хвороб.

Подальший розвиток сільськогосподарського виробництва на основі інтенсифікації, величезні масштаби екологічно несприятливих наслідків господарської діяльності диктують потребу в нових підходах до оцінки економічної ефективності сільського господарства – з урахуванням екологічної та економічної доцільності використання основних засобів виробництва. Це пов'язано з тим, що до останнього часу метою власників-господарів землі було отримання максимуму

продукції і прибутку, незважаючи на забруднення і виснаження природних ресурсів. Існуюча система оцінки результатів господарської діяльності охоплює показники використання тільки живої і матеріалізованої праці, без урахування природного середовища [121, с. 119]. Господарська діяльність зумовлює необхідність визначення екологічної та економічної ефективності аграрного сектора, який є одним із основних складових антропогенного впливу на довкілля.

Економічна результативність процесу виробництва з урахуванням екологічного впливу аграрного сектора економіки на довкілля відображає в цьому процесі витрати, пов'язані із запобіганням руйнуванню природного середовища або ліквідацією від завданих йому збитків.

На показник економічної ефективності виробництва продукції землеробства впливає низка чинників: зниження родючості ґрунтів, підвищення їх кислотності, перенасичення важкими металами, недотримання співвідношення внесених мінеральних та органічних добрив, ігнорування протиерозійних заходів, технології обробітку, системи ведення господарства та ін. [122, с. 156].

Земельні ресурси в ринковій економіці можна зарахувати до поновлюваних ресурсів, на відміну від таких непоновлюваних, як газ, вугілля та інші природні копалини). Разом із тим, як і будь-який природний ресурс, з яким суспільство взаємодіє у своїй життєдіяльності, земельні ресурси в процесі їх використання зазнають структурних і якісних змін. Такі зміни відбуваються під впливом дії господарств, а зміни земельного фонду призводять до зниження родючості земель або до їх повної деградації. Основні показники, що характеризують вплив господарської діяльності на екологічну ситуацію в Івано-Франківській області, наведено в табл. 2.17 [107, с. 51; 6, с. 518].

Ефективність витрат на екологізацію землеробства багато в чому залежить від цінової та фінансово-кредитної політики. В умовах сучасного ринку, екологічні заходи, що забезпечують агровиробництво, поки що не дають належного економічного ефекту.

Витрати на екологічні заходи на Івано-Франківщині наведені в табл. 2.18 [123, с. 526]. Дані таблиці свідчать, що на заходи збереження земельних ресурсів спрямовується вкрай мало коштів. При цьому за аналізований період частка коштів на захист і реабілітацію ґрунту в середньому склала близько 3 % у структурі загальних витрат на охорону природи.

Динаміка основних показників впливу господарської діяльності на навколишнє середовище в Івано-Франківській області впродовж 1995–2006 рр.

Показники	Роки			
	1995	2000	2005	2007
Скидання забруднених стічних вод, млн. м ³	68,3	67,9	30,4	20,8
Викид шкідливих речовин у атмосферне повітря від стаціонарних джерел, тис. т	325,7	184,8	252,2	325,2
Порушено земель (на кінець року), тис. га	60,4	60,8

... – дані відсутні.

Центральною ланкою раціонального розміщення й спеціалізації сільського господарства, проекту внутрігосподарського землеустрою, що визначають ефективність використання орних земель, є організація сівозмін. Якщо до початку реформ на Прикарпатті освоєння сівозмін, з урахуванням зональної системи ведення сільського господарства, становило 70–80 %, то до цього часу вони порушені [124, с. 15].

Необхідність розв'язання проблем організації сівозміни у взаємозв'язку із упровадженням прогресивних систем землеробства та вдосконаленням земельних відносин, обумовлено низкою причин:

– по-перше, система землеробства є основною складовою частиною сільського господарства, організація якого неможлива без раціонального розміщення його галузей, ґрунтування системи утримання худоби та кормовиробництва, установа структури посівних площ, складу й площ угідь – це може бути визначено тільки в ході землеустрою;

– по-друге, різні елементи системи землеробства, ваховуючи їх адаптивний характер і залежність від продуктивних і територіальних властивостей землі, повинні розроблятися тільки на основі оцінки та диференційованої організації території;

– по-третє, у зв'язку з тим, що система землеробства характеризує певний рівень розвитку продуктивних сил, охоплює не тільки питання вдосконалення техніки й технології, але й питання організа-

ції виробництва та праці, пов'язані з формуванням виробничих відносин, агровиробництво повинно розглядатися тільки через призму землевпорядкування, тобто систему земельних відносин [125, с. 69];

Таблиця 2.18

Динаміка поточних витрат на охорону природи Івано-Франківської області за період 2000–2006рр., млн. грн.*

Витрати		Роки						
		1996	2000	2004	2005	2006	2007	
усього		325,7	184,8	222,9	252,2	318,4	325,2	
на охорону природи	у тому числі на [^]	охорону атмосферного повітря і розв'язання проблеми зміни клімату	91,5	44,4	40,3	44,6	52,5	55,0
		очищення зворотних вод	194,8	119,8	116,4	135,4	199,0	188,0
		утилізацію відходів	30,6	13,5	12,0	16,4	17,5	21,5
		захист і реабілітацію ґрунтів, підземних і поверхневих вод	1,4	0,8	6,9	1,0	4,7	4,2

*У дані 1996–2005 рр. входять поточні витрати на охорону та раціональне використання водних ресурсів.

– по-четверте, відповідно до вимог системи адаптивного її розробка повинна здійснюватися тільки одночасно з рішенням землевпорядних питань або на основі організації території, наміченої в проєктах внутрігосподарського землеустрою та з урахуванням нормативно-правової бази, що регламентує земельні відносини на сучасному етапі.

В основі проєктування сівозмін повинна лежати оцінка придатності землі для обробітки різних сільськогосподарських культур, а також наявних у власників-господарів умов організації й розміщення виробництва [126, с. 30].

При організації сівозмін у господарствах необхідно встановлювати їх типи, види, кількість, розмір і розміщення, а також забез-

печити технічну оснащеність господарства, обґрунтувати технології обробітку сільськогосподарських культур, форми й методи організації праці.

У зв'язку з необхідністю пристосування різних елементів системи адаптивного землеробства до умов конкретних ділянок ріллі при влаштуванні території сівозмін слід також вирішити питання розміщення полів і робочих ділянок, польових робіт, лісових ділянок, джерел водопостачання. Більш конкретно це стосується:

- обґрунтування системи обробітку земель (види, напрями, технології, системи машин та ін.);

- диференціації системи підживлення добривами (співвідношення органічних і мінеральних добрив, доз і способів їх внесення тощо);

- обґрунтування системи насінництва в господарствах (установлення обсягів власноруч вирощеного й купованого насіння, організація насінництва, диференціація норм висіву);

- системи заходів з підвищення родючості й меліорації конкретних ділянок ріллі [127, с. 55].

Слід мати на увазі, що адаптивний характер землеробства та землевпорядкування передбачає природоохоронну спрямованість усіх перерахованих заходів.

Для підвищення ефективності введення й освоєння сівозмін у господарствах потрібна система заходів з управління сівозмінами з урахуванням конкретних природних та економічних умов.

Раціональне використання земельних ресурсів та їх охорона являють собою не тільки організаційно-правову, але й складну науково-технічну проблему. Політична та економічна реформи зумовили необхідність перегляду не тільки основ законодавства, але й концептуальної бази земельних відносин. Зміну пріоритетів і переорієнтацію в напрямку раціонального використання земельних ресурсів спричинено як внутрішніми, так і зовнішніми чинниками – поширенням різноманітних форм власності господарювання на землі, встановленням приватної власності на земельні ділянки, законодавчим закріпленням їх обміну, дарування, успадкування та інших угод, невідкладністю заходів екологічного оздоровлення тощо. Крім того, організаційна структура використання земель, що склалася в попередні роки, не відповідає сучасним соціально-економічним та екологічним вимогам.

Використання земель сільськогосподарського призначення, що склалися в Івано-Франківській області, перестало відповідати вимо-

гам оптимального співвідношення між природними умовами, цільовим призначенням земель і рівнем розвитку продуктивних сил. Така ситуація спричинила негативні зміни в якості земельних ресурсів, у відтворенні родючості ґрунтів і відновленні їх первинних властивостей і якостей, у збереженні природних ландшафтів.

З огляду на вище перелічене, основні напрями раціонального використання земельних ресурсів Івано-Франківської області та їх охорони визначаються такими довгостроковими цілями, як:

- створення системи стабілізації природного середовища, зокрема заповідних територій, здатних підтримувати екологічний баланс;

- запобігання в перспективі деградації земель;

- відновлення втрачених, унаслідок нераціонального господарювання і деградації, первинних властивостей і якостей земельних угідь, відповідних навколишнім природним умовам;

- переходу на ресурсозберігаючі технології та системи господарського використання земель.

Регулюючи виробництво й реалізацію сільськогосподарської продукції, місцеві органи управління повинні враховувати інтереси господарів різних форм власності, оскільки вони по-різному реагують на одні й ті ж стимулюючі заходи із раціонального та ефективного використання земельних ресурсів. Тому різні типи спеціалізованих господарств будуються шляхом підбору оптимального складу технологічних та економічних елементів товарних галузей при їх найкращому поєднанні.

Сформовані за зонами Івано-Франківського Прикарпаття виробничі типи власників-господарів землі, під впливом ринкових тенденцій зазнають змін, пов'язаних із формуванням нових структур у системі земельних відносин на ринку товарної продукції. Це необхідно враховувати при розміщенні виробництва з переробки сільськогосподарської сировини нетрадиційних видів діяльності в аграрній сфері. Слід мати на увазі, що в недалекій перспективі спеціалізація виробництва продукції окремими сільськими товаровиробниками буде орієнтована не тільки на обласний, але й на міжрегіональний та зовнішній ринки [128, с. 95].

Процес реформування рільництва Івано-Франківщини області базується на трансформації відносин власності. Це пов'язано з тим, що основні сільськогосподарські угіддя регіону, в результаті реорганізації сільськогосподарських підприємств і передачі прав володіння

землею новим власникам, змінили структуру землекористування, розміщення й спеціалізацію виробництва. Загалом в сільському господарстві області, яке в дореформений період розвивалося динамічно та стабільно, нині зберігається напружена ситуація. Спостерігаються негативні процеси, пов'язані з деколективізацією, деспеціалізацією та деінтенсифікацією сільськогосподарського виробництва [129, с. 92].

Реформування економічного механізму аграрної сфери повинно розглядатися в органічній єдності з перетворенням типів господарюючих суб'єктів, оскільки зміна форми господарювання сама собою не відіграє істотної ролі в поліпшенні загальної ситуації в сільському господарстві, у тому числі й земельних відносин.

У дореформений період на Прикарпатті існувало 14 виробничих типів сільськогосподарських підприємств [31, с. 657]. Такі агроформування, здебільшого, були скотарського типу молочно-м'ясного напрямку з розвинутим виробництвом зерна, свинарством і льонарством, а також виробництвом картоплі й овочів. Розміщення виробничих агроформувань за сільськогосподарськими зонами Івано-Франківської області до кінця 1980-х рр. відповідало визначеним завданням і системі раціонального використання земельних ресурсів.

Необхідною умовою успішної діяльності сільських товаровиробників, поряд з їх типологізацією та вдосконаленням внутрішньогосподарських відносин, є підвищення ефективності використання земельних ресурсів у сільськогосподарському виробництві.

Ефективність використання землі в сільському господарстві (Е) визначається як економічний результат сільськогосподарського виробництва, скоригований на величину екологічного й соціального збитку, за такою формулою [126, с. 30]:

$$E = (Q - V + Z + C + D) / (V + Z), \quad (1)$$

де:

Q – вартість валової продукції, грн.;

V – виробничі витрати, грн.;

Z – витрати, спрямовані на запобігання збитку в сільському господарстві від забруднення й руйнування навколишнього природного середовища (природоохоронні витрати), грн.;

D – екологічний і соціальний збиток, виражений у вартісній оцінці, грн.;

C – фактичні штрафи за погіршення стану навколишнього середовища, грн.;

D – дотації на агролісомеліоративне, адаптивно-ландшафтне облаштування території, грн.

Ефективність використання земель сільськогосподарського призначення безпосередньо залежить від ступеня стійкості аграрних екосистем і ландшафтів. Розглядаючи питання стійкості й оптимізації ландшафтів, дуже важливо мати у своєму розпорядженні систему кількісних оцінок і характеристик досліджуваних процесів. У зв'язку із цим, заслуговує на увагу можливість оцінки ступеня екологічної стійкості ландшафтів за допомогою коефіцієнта екологічної стабілізації (КЕСЛ), який інтегрує якісні характеристики елементів ландшафту. Цей метод оцінки заснований на визначенні й зіставленні площ, зайнятих різними елементами ландшафту [122, с. 156]:

$$\text{КЕСЛ} = \frac{\sum_{i=1}^n F_{st}}{\sum_{i=1}^m F_{nst}} \quad (2),$$

де:

F_{st} – площі, зайняті стабільними елементами ландшафту (ліси, зелені насадження, природні луки, заповідники, заказники й орні землі, зайняті багаторічними травами);

F_{nst} – площі, зайняті нестабільними елементами ландшафту (щорічно оброблювана рілля, землі з нестійким трав'яним покривом, схилами, площами під забудовами та дорогами, заростаючі або замулені водойми, місця видобутку корисних копалин, інші ділянки, що зазнали антропогенного спустошення). Оцінку ландшафту проводять за шкалою, наведеною в табл. 2.19.

Таблиця 2.19

Шкала оцінки ландшафту

Коефіцієнт екологічної стабілізації ландшафтів	Характеристика ландшафту
Менше або дорівнює 0,50	Нестабільність добре виражена
0,51–1,00	Стан нестабільний
1,01–3,00	Стан умовно стабільний
4,51 і більше	Стабільність добре виражена

Розрахунки коефіцієнта екологічної стабілізації ландшафтів дають основну інформацію про ступінь екологічної стійкості досліджуваного ландшафту, необхідну для вибору відповідних заходів, спрямованих на вдосконалення земельних відносин регіону.

2.5. Тенденції розвитку сільського господарства

Провідною галуззю економіки Івано-Франківської області є сільське господарство. Його питома вага у валовій доданій вартості регіону за 2005-2008 рр. становить 11-14 %. У 2008 р. всіма категоріями господарств вироблено валової продукції сільського господарства на суму 2357,5 млн. грн., або 2,3 % у порівнянні з цим показником в Україні. За виробництвом валової продукції на 100 га сільськогосподарських угідь регіон посідає в державі третє місце.

У загальній земельній площі регіону – 1392,7 тис. га (2,3 % земель України) сільськогосподарські угіддя складають 631,9 тис. га (45,4 %), або 1,5 % угідь України. Із них рілля становить 60 %, пасовища – 21 %, сіножаті – 13 %, багаторічні насадження – 3 %, перелоги – 3 % [130, с. 3].

Основними землекористувачами та власниками землі в регіоні є господарства населення (селянський уклад) та аграрні підприємства (приватно-орендний уклад) [131, с. 110], у володінні яких знаходиться 77,5 % сільськогосподарських угідь (489,7 тис. га), з них – 96 % ріллі (364,5 тис. га). Більша частина земель належить господарствам населення, з них сільськогосподарських угідь – 77 %, в т.ч. ріллі – 71 %. Середній розмір господарства населення у 2008 р. склав 0,96 га. Із загальної їх кількості 29 % мають у своєму користуванні до 0,5 га землі, 38 % – від 0,51 до 1 га, 33 % – більше 1 га.

Частка аграрних підприємств у площі сільськогосподарських угідь регіону в 2008 р. становила 23 %, в т.ч. рілля – 29 %. У 2008 р. в регіоні функціонувало 236 агроформувань (без фермерських господарств). За організаційно-правовими формами господарювання 40 % становили господарські товариства, 35 % – приватні підприємства, 12 % – виробничі сільськогосподарські кооперативи. Середня площа сільськогосподарських угідь, що припадала на одне агроформування в 2006-2008 рр., склала 350-450 га. Площу землі до 100 га мали 34 % агроформувань, а більше 1000 га – 12 %. Характерною рисою сільськогосподарських підприємств у регіоні є малоземельність.

Тенденції розвитку сільського господарства досліджують автори:

В.Г. Андрійчук, П.С. Березівський, О.А. Біттер, В.Х. Брус, М.В. Вишиванюк, В.Г. Галанець, Л.М. Газуда, М.А. Лендел, М.Й. Малік, В.Я. Месель-Веселяк, О.М. Онищенко, І.В. Свиноус, Г.В. Черевко, Д.І. Шеленко, В.В. Юрчишин та ін. Однак вплив агроформувань та господарств населення на тенденції виробництва валової продукції сільського господарства регіону потребують більш детального дослідження.

В Івано-Франківській області до початку сучасної аграрної реформи (1990) господарства населення забезпечували виробництво валової продукції сільського господарства на суму 1685,4 млн. грн., що склало 54,1 % від спільного результату всіх категорій господарств, агроформування – на 1427,1 млн. грн. (45,9 %). Це свідчить про те, що в регіоні на початку реформи ці два уклади (з незначною перевагою господарств населення) мали приблизно однакову питому вагу. В Україні у цей період частка господарств населення у виробництві валової продукції була у 2,27 раза меншою ніж в агроформуваннях (табл. 2.20).

З наявної площі сільськогосподарських угідь в Івано-Франківській області станом на 1 листопада 1990 р. (632,6 тис. га) у користуванні громадян перебувало тільки 157,8 тис. га, або 24,9 %, а у володінні та користуванні колгоспів і радгоспів – 339,7 тис. га (53,7 %), в інших власників і землекористувачів – 135,1 тис. га (21,4 %) [132, с. 8-29].

Господарюючи тільки на четвертій частині угідь, громадяни в той період виробляли більше половини валової продукції регіону. Цей факт засвідчує значно вищу результативність використання землі господарствами населення на початку аграрних перетворень.

У результаті земельної реформи відбувся перерозподіл земель між власниками та землекористувачами. Суттєво змінилося співвідношення земель, які знаходились в користуванні аграрних підприємств та громадян. У 2009 р. площа сільськогосподарських угідь, яка була в користуванні агроформувань, склала 112,9 тис. га, або зменшилась у порівнянні із 1990 р. втричі, а у власності громадян становила 412,8 тис. га, тобто збільшилась у 2,6 раза [88, с. 3-19].

Скорочення землі в агроформуваннях зумовило зменшення в них виробництва валової продукції сільського господарства. У громадян, у зв'язку із збільшенням площі землі, обсяги виробництва продукції зросли. У сільськогосподарських підприємствах з початку аграрної реформи (1990), спостерігалась тенденція до спаду виробництва, яка

тривала в Україні до 2000 р., а в області до 2003 р. Скорочення обсягів виробництва в Україні за цей період відбулося у 3,8 раза, а в Івано-Франківській області – 9 разів. В Україні з 2001 р., а в області з 2004 р. намітилася стійка тенденція до зростання виробництва валової продукції сільського господарства. У 2008 р. в порівнянні з вищезазначеними періодами приріст виробництва у приватно-орендному укладі зріс відповідно в області у 3 рази, а в державі – у 1,8 раза.

Таблиця 2.20

Виробництво валової продукції сільського господарства (у порівнянних цінах 2005 р.)

Роки	Всі категорії господарств, млн. грн.		В тому числі							
	Україна	Івано-Франківська область	агроформування				господарства населення			
			Україна		Івано-Франківська область		Україна		Івано-Франківська область	
			млн. грн.	%	млн. грн.	%	млн. грн.	%	млн. грн.	%
1990	145874,9	3112,5	101299,1	69,4	1427,1	45,9	44575,8	30,6	1685,4	54,1
1991	126586,4	2509,7	83578,9	66,0	995,3	39,7	43007,5	34,0	1514,4	60,3
1992	116140,5	2770,8	69052,8	59,5	916,8	33,1	47087,7	40,5	1854,0	66,9
1993	117825,1	2817,4	67385,3	57,2	863,6	30,7	50439,8	42,8	1953,8	69,3
1994	98355,2	2462,4	53434,2	54,3	696,5	28,3	44921,0	45,7	1765,9	71,7
1995	94794,8	2524,4	48625,5	51,3	605,5	24,0	46169,3	48,7	1918,9	76,0
1996	85833,8	2503,6	38338,7	44,7	416,6	16,6	47495,1	55,3	2087,0	83,4
1997	84326,9	2397,2	36520,0	43,3	366,2	15,3	47806,9	56,7	2031,0	84,7
1998	76189,6	1977,6	30704,4	40,3	284,8	14,4	45485,2	59,7	1692,8	85,6
1999	70969,8	2068,9	27876,1	39,3	248,0	12,0	43093,7	60,7	1820,9	88,0
2000	77889,4	2274,7	26478,0	34,0	196,1	8,6	51411,4	66,0	2078,6	91,4
2001	85795,2	2327,3	31881,0	37,2	178,0	7,6	53914,2	62,8	2149,3	92,4
2002	86784,3	2421,7	31324,9	36,1	167,6	6,9	55459,4	63,9	2254,1	93,1
2003	77271,1	2366,1	23437,9	30,3	157,9	6,7	53833,2	69,7	2208,2	93,3
2004	92530,7	2419,0	32914,0	35,6	202,2	8,4	59616,7	64,4	2216,8	91,6
2005	92585,6	2403,7	33802,4	36,5	243,1	10,1	58783,2	63,5	2160,6	89,9
2006	94894,6	2462,4	37008,2	39,0	327,7	13,3	57886,4	61,0	2134,7	86,7
2007	88768,5	2529,7	35439,8	39,9	423,9	16,8	53328,7	60,1	2105,8	83,2
2008	103977,9	2357,5	47865,4	46,0	478,3	20,3	56112,5	54,0	1879,2	79,7

Джерело: Валова продукція сільського господарства України (у порівнянних цінах 2005 р.): Стат. зб. 1990-2005 рр. – К.: Держ. ком. стат. України, 2007. – 37 с.; Валова продукція сільського господарства України (у порівнянних цінах 2005 р.) за 2008 рік. Остаточні дані: Стат. бюлетень. – К.: Держ. ком. стат. України, 2009. – 21 с.

У господарствах населення регіону з 1990 р. періодично до

1996 р. відбувся приріст виробництва валової продукції. У 1998 р. виробництво майже сягнуло рівня 1990 р., а з 1999 р. до 2004 р. спостерігався приріст продукції. З 2005 р. господарства населення почали щорічно скорочувати виробництво валової продукції. У 2008 р. агроформування області виробили тільки третю частину валової продукції сільського господарства 1990 р., а господарства населення за цей період забезпечили її приріст на 11,5 %. У результаті чого виробництво валової продукції всіма категоріями господарств за 2008 р. склало в регіоні лише 75,7 % обсягу 1990 р., а в Україні – 71 %.

На підставі вищенаведених даних можна зробити висновок, що господарства населення в Івано-Франківській області є основними виробниками валової продукції сільського господарства. Це підтверджується також показниками виробництва валової продукції в розрахунку на 100 га сільськогосподарських угідь (табл. 2.21) [133, с. 15].

Розвиток селянського укладу Івано-Франківщини є однією з причин повільнішого зниження обсягів виробництва (табл. 2.22). Тут порівняно з іншими областями менший спад виробництва. Якщо протягом 2000-2002 рр. скорочення обсягів виробництва сільськогосподарської продукції (у порівнянні з 1990-1992 рр.) в Україні складало 35,55 %, а в 2006-2008 рр. – 25,98 %, то в Івано-Франківській області цей показник за вказані періоди – удвічі менший і становив відповідно 16,31 % та 12,43 %.

Івано-Франківська область у 2008 р., як і інші області Карпатського регіону, мала більшу питому вагу господарств населення у виробництві валової продукції сільського господарства, зокрема Закарпатська – 94,6 %, Івано-Франківська – 79,7 %, Чернівецька – 80,1 %. В Україні цей показник становив тільки 54 % [134 с. 7, 15-16].

В областях Карпатського регіону впродовж 2000-2002 рр. спад виробництва був найнижчим серед усіх областей України, зокрема в Закарпатській – 9,42 %, Івано-Франківській – 16,31 %, Чернівецькій – 22,27 %, Львівській – 27,97 % (табл. 2.22). В результаті частка зазначених областей у загальнодержавному виробництві у 2000-2002 рр. зростає дещо більше ніж частка інших регіонів.

Серед всіх областей України за вказаний період Закарпатська (із приростом 0,68 відсоткових пунктів) посіла перше місце, Івано-Франківська (0,64) – друге місце, Львівська (0,5) – п'яте місце, а Чернівецька (0,36) – сьоме місце.

Становище Івано-Франківської області в числі кращих за цими показниками зумовило ефективніше (на початковому етапі) реформу-

вання аграрних відносин [95, с. 249]. Тут реформа почалася раніше ніж в інших областях, одночасно із Львівщиною, та здійснювалася активніше, і давала певні соціально-економічні результати [135, с. 10].

Таблиця 2.21

Виробництво валової продукції на 100 га сільськогосподарських угідь в Івано-Франківській області, тис. грн.

Категорії господарств, галузь виробництва	Роки								
	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008
Усі категорії господарств	417,1	434,6	458,9	452,1	469,3	470,1	483,6	498,5	468,2
у т. ч. рослинництво	189,3	192,6	208,4	199,7	212,2	198,7	192,9	195,5	172,7
тваринництво	227,8	242,0	250,5	252,4	257,1	271,4	290,7	303,0	295,5
Сільськогосподарські підприємства	73,0	85,3	86,4	97,1	148,5	189,0	276,1	378,5	398,9
у т. ч. рослинництво	45,7	50,9	47,7	47,3	72,5	69,1	70,9	85,3	126,6
тваринництво	27,3	34,4	38,7	49,8	76,0	119,9	205,2	293,2	272,3
Господарства населення	750,7	657,9	675,1	611,9	584,4	564,4	546,7	532,4	489,8
у т. ч. рослинництво	328,5	283,2	301,7	268,3	262,3	242,2	230,0	226,7	187,1
тваринництво	422,2	374,7	373,4	343,6	322,1	322,2	316,7	305,7	302,7

Джерело: Валова продукція сільського господарства Івано-Франківської області за 2008 рік (у порівнянних цінах 2005 р.). – Івано-Франківськ: Головне управління статистики в Івано-Франківській області, 2009. – 48 с.

Водночас, як свідчать дані табл. 2.22, у 2006-2008 рр. в областях Карпатського регіону спостерігається тенденція до зменшення частки валової продукції сільського господарства у загальнодержавному виробництві, де найвища питома вага господарств населення в її випуску. У Закарпатській області цей приріст знизився із 0,68 відсоткових пунктів у 2000-2002 рр. до 0,52 у 2006-2008 рр., і область вже посіла за цей період четверте місце в Україні, в Івано-Франківській області, відповідно, – із 0,64 до 0,40 (шосте місце), у Львівській – із 0,50 до 0,22 (восьме місце), у Чернівецькій із 0,36 до 0,29 (сьоме місце).

До перших у 2006-2008 рр., за показником збільшення частки у виробництві валової продукції, вийшли області в яких найвища питома вага агроформувань у виробництві валової продукції сільського господарства. Серед них – Київська (питома вага у 2008 р. – 63,4 %), Черкаська (67,7 %) та Дніпропетровська (58,6 %) області. Тут приріст (у порівнянні із 2000-2002 рр.) склав відповідно – 1,11; 1,09 та 0,92

Частка областей у виробництві валової продукції сільського господарства

Області	Спад виробництва, %		Частка у загальнодержавному виробництві, %			Приріст, спад (-) у відсоткових пунктах	
	2000-2002 рр. у порівнянні з 1990-1992 рр.	2006-2008 рр. у порівнянні з 1990-1992 рр.	1990-1992 рр.	2000-2002 рр.	2006-2008 рр.	2000-2002 рр. у порівнянні з 1990-1992 рр.	2006-2008 рр. у порівнянні з 1990-1992 рр.
Київська	36,46	11,53	5,69	5,61	6,80	-0,08	1,11
Черкаська	33,64	7,93	4,46	4,60	5,55	0,14	1,09
Дніпропетровська	30,17	12,93	5,25	5,68	6,17	0,43	0,92
Закарпатська	9,42	3,26	1,68	2,36	2,20	0,68	0,52
Полтавська	41,89	18,99	5,01	4,51	5,48	-0,50	0,47
Івано-Франківська	16,31	12,43	2,16	2,80	2,56	0,64	0,40
Чернівецька	22,27	13,85	1,75	2,11	2,04	0,36	0,29
Львівська	27,97	22,13	4,25	4,75	4,47	0,50	0,22
Харківська	28,15	22,95	5,30	5,90	5,51	0,60	0,21
Кіровоградська	29,66	23,80	3,60	3,93	3,71	0,33	0,11
Вінницька	35,72	25,06	5,79	5,77	5,86	-0,02	0,07
Херсонська	33,12	24,65	3,51	3,64	3,57	0,13	0,06
Рівненська	34,34	26,68	2,98	3,04	2,95	0,06	-0,03
Донецька	28,66	26,53	5,14	5,69	5,10	0,55	-0,04
Волинська	36,81	29,56	3,17	3,11	3,02	-0,06	-0,15
Тернопільська	39,36	30,14	3,30	3,10	3,11	-0,20	-0,19
Миколаївська	35,64	30,76	3,11	3,11	2,91	0	-0,20
Запорізька	39,13	32,41	4,12	3,89	3,76	-0,23	-0,36
Хмельницька	34,49	32,33	4,39	4,47	4,02	0,08	-0,37
Луганська	51,68	34,53	3,34	2,51	2,96	-0,83	-0,38
Одеська	29,32	34,18	4,78	5,24	4,25	0,46	-0,53
АР Крим	52,48	37,33	4,50	3,32	3,81	-1,18	-0,69
Житомирська	44,76	40,36	4,06	3,48	3,27	-0,58	-0,79
Чернігівська	47,38	39,67	4,65	3,80	3,79	-0,85	-0,86
Сумська	42,42	42,17	4,01	3,58	3,13	-0,43	-0,88
Україна	35,55	25,98	100	100	100	0	0

Джерело: Валова продукція сільського господарства України (у порівнянних цінах 2005 р.): Стат. зб. 1990-2005 рр. – К.: Держ. ком. стат. України, 2007. – 37 с.; Валова продукція сільського господарства України (у порівнянних цінах 2005 р.) за 2008 рік. Остаточні дані: Стат. бюлетень. – К.: Держ. ком. стат. України, 2009. – 21 с.

Тенденції виробництва валової продукції сільського господарства у Івано-Франківській області різними категоріями господарств дають підстави для певних узагальнень:

– господарства населення: а) стійкіші до кризових умов господарювання – забезпечили у 2000-2002 рр. виробництво валової продукції на 100 га сільськогосподарських угідь (у порівнянні з агроформуваннями) більше ніж у 8-10 разів, а у 2008 р. – в 1,2 раза; б) на сучасному етапі розвитку вони вже не можуть забезпечувати приросту виробництва валової продукції сільського господарства, а допускають його спад – із розрахунку на 100 га сільськогосподарських угідь у 2008 р. (в порівнянні із 2000 р.) обсяги виробництва валової продукції вони скоротили у 1,5 раза; в) на сучасному етапі за темпами приросту вони не конкурують із крупнотоварними підприємствами;

– агроформування натомість нарощують обсяги виробництва продукції: у 2008 р. (у порівнянні із 2000 р.) ними забезпечено приріст продукції із розрахунку на 100 га сільськогосподарських угідь у 5,5 раза, в т. ч. продукції тваринництва – майже у 10 разів.

Сучасна аграрна та земельна реформи, розпочаті у 1990-2000 рр., поряд із позитивними перетвореннями спричинили також негативний вплив на розвиток агроформувань та господарств населення та загалом на розвиток сільського господарства регіону.

Аграрні перетворення призвели до того, що:

– у багатьох селах області взагалі відсутні сільськогосподарські підприємства – які до цього часу ефективно функціонували й забезпечували селян роботою, надавали послуги населенню, а також направляли кошти на соціальний розвиток села, припинили свою діяльність, а нові так і не були створені;

– більша частина тваринницьких приміщень, тракторних станів та інших будівель і споруд виробничого призначення, включно із переробними та заготівельними пунктами колишніх колективних підприємств, не функціонує, а частина з них взагалі розібрана;

– передана в оренду підприємствам техніка вже майже повністю зношена й морально застаріла;

– новостворені агроформування, одержавши землю і майно в користування, зобов'язані сплачувати їх власникам орендну плату, яка збільшує їх затрати на виробництво (колективні господарства до реформи цих виплат не здійснювали);

– переважна більшість висококваліфікованих спеціалістів сільського господарства припинила роботу в агроформуваннях і перейшла в інші сфери економіки або виїхали за кордон.

Господарства населення, збільшивши площі земель у власності за рахунок розширення присадибних ділянок та земельних часток (паїв), не завжди забезпечують її ефективний обробіток через:

– відсутність достатнього набору техніки, а також досвіду обробітку землі, переробки та транспортування готової продукції;

– складність зі збутом готової продукції за цінами, які забезпечують покриття затрат на виробництво;

– низьку орендну плату за передачу землі в користування іншим суб'єктам господарювання;

– небажання частини власників землі самостійно працювати в сільському господарстві.

Ці проблеми значною мірою зумовлені квапливістю та непродуманістю аграрних перетворень в Україні. За висновком В.В. Юрчишина, сучасні реформування не дають очікуваного результату тому, що “вони, впадши на абсолютно не підготовлений для них політичний, правовий, соціальний, економічний, організаційний, психологічний та весь інший ґрунт, не були підтримані їх необхідним високим організаційним, економічним, правовим та всім іншим забезпеченням” [136, с. 17]. Колективні сільськогосподарські підприємства, відповідно до Указу Президента України “Про невідкладні заходи щодо прискорення реформування аграрного сектора економіки” у 2000 р. були швидкими темпами (відводилося лише три місяці) “перетворені в незрозумілі селянам, або в такі, що вони їх не сприймали, виробничо-господарські структури” [136, с. 18]. Погоджуємося із твердженням В.С. Дієсперова, що “поспішно створені в 2000 р. аграрні формування в багатьох випадках виявилися неспроможними або невідповідними намірам капіталу” [137, с. 5].

Звідси випливає, що кваплива реорганізація колективних господарств без відчутної підготовчої роботи не дала позитивних результатів. З одного боку, в результаті аграрної реформи у більшості випадків “розпорощено”, а також ліквідовано матеріально-технічну базу колективних господарств, а з іншого – землю передано у власність селянам, які не завжди мають можливість ефективно її обробляти [138, с. 51].

Поступовий розвиток сільського господарства в регіоні та подолання його кризового стану мають здійснюватися відповідно до при-

йнятої програми. В Івано-Франківській області розроблено й рішенням обласної ради схвалено “Комплексну програму перспективи агропромислового комплексу та розвитку сільських територій Івано-Франківської області у 2005-2010 роках і на період до 2015 року” [139, с. 17-19]. Програмою передбачено заходи, спрямовані на:

- досягнення ефективного функціонування сільськогосподарських підприємств та господарств населення;
- адаптацію підприємств агропромислового комплексу та господарств населення до вимог СОТ та інтеграції в ЄС;
- раціональне використання земель, впровадження ресурсозберігаючих та відновлювальних технологій;
- впровадження у виробництво науково-технічних досягнень;
- розвиток інфраструктури аграрного ринку;
- випуск конкурентоспроможної продукції сільського господарства, здатної задовольнити потреби різних секторів економіки;
- ефективне застосування нових сільськогосподарських машин, матеріальних ресурсів, технологічних систем;
- забезпечення високого рівня екологічної безпеки виробництва;
- прискорення структурної перебудови агропромислового комплексу;
- орієнтацію виробництва продукції сільського господарства на зростаючі потреби внутрішнього ринку;
- збільшення обсягів експорту продукції сільського господарства в т. ч. продукції харчової та переробної промисловості;
- значне підвищення рівня життя, умов праці та посилення соціальної захищеності працівників агропромислового комплексу;
- досягнення стабільного економічного зростання шляхом розвитку ефективного підприємництва в аграрному секторі;
- підвищення конкурентоспроможності продукції вітчизняного агропромислового сектора на внутрішньому та зовнішніх ринках шляхом нарощування обсягів інвестицій та їх інноваційного спрямування;
- формування дієздатних сільських територіальних громад;
- інноваційний розвиток галузей аграрного сектора економіки, суттєве збільшення частки наукоємних, ресурсозберігаючих виробництв;
- формування структури агропромислового комплексу області, здатної забезпечити ефективне використання трудових та природних ресурсів;
- оптимізацію використання кадрового потенціалу області;

– створення обслуговуючих сільськогосподарських кооперативів, розвиток сільськогосподарської дорадчої служби, налагодження діяльності кредитних спілок;

– залучення фінансових, енергетичних, матеріальних та інших ресурсів регіону для вирішення завдань розвитку агропромислового комплексу.

Програмою передбачено підготовчий, середньостроковий та довгостроковий періоди розвитку агропромислового комплексу. На початковому етапі визначено завдання – створити необхідні умови для розвитку агропромислового комплексу. На другому етапі забезпечується подальша реалізація основних трансформаційних процесів, спрямованих на перетворення агропромислового комплексу на високоефективну систему, здатну стабільно та прискорено розвиватися. На третьому етапі передбачено за рахунок розширеного інвестування забезпечити подальший розвиток агропромислового виробництва та збільшення ринків збуту сільськогосподарської продукції [139, с. 18-19].

Виконання заходів, спрямованих на розвиток приватно-орендного та селянського укладів регіону, підтримка сільського господарства з боку держави, забезпечуватимуть поступове утвердження аграрного сектора економіки загалом.

Сподівання на приріст виробництва валової продукції сільського господарства в регіоні, які прогнозувалися в результаті сучасних аграрних перетворень, поки що не здійснилися. Впродовж 2006-2008 рр. всі категорії господарств досягнули показників виробництва валової продукції 1990-1992 рр. тільки на 87,6 %.

Господарства населення, з одного боку, як підтверджується висновок О.М. Онищенко, є основними виробниками сільськогосподарської продукції в регіоні і найважливішим джерелом доходів сільських жителів у період економічної кризи, і ще довго відіграватимуть важливу роль у забезпеченні продовольчої безпеки держави [140, с. 62], а з іншого – з 2003 р. щорічно скорочують обсяги виробництва валової продукції. Якщо у 2002 р. їх питома вага у виробництві валової продукції регіону склала 93,3 %, то вже у 2008 р. – тільки 79,7 %.

Встановлена закономірність, що в тих областях України, де найвища питома вага господарств населення в загальнодержавному виробництві валової продукції, забезпечувався приріст продукції тільки в перші роки аграрної реформи (2000-2002 рр.). Надалі (зокрема,

2006-2008 рр.) тут спостерігається спад виробництва, що дає підстави констатувати вичерпування можливостей господарств населення. Основною причиною такого сповільнення приросту виробництва є прорахунки при їх формуванні та становленні.

Натомість швидкими темпами забезпечується приріст валової продукції у тих областях, де вища питома вага агроформувань у виробництві валової продукції. Це свідчить про перевагу крупнотоварних агроформувань, які застосовують передові технології.

Приросту виробництва валової продукції в усіх категоріях господарств мають сприяти комплексні програми розвитку сільського господарства в регіоні.

ПІДВИЩЕННЯ РЕЗУЛЬТАТИВНОСТІ ФОРМУВАННЯ ВЛАСНИКІВ І ГОСПОДАРІВ ЗЕМЛІ

3.1. Чинники утвердження власника і господаря землі в сільському господарстві

Соціально-економічна ситуація, у якій опинилося українське селянство на пореформеному етапі розвитку аграрного сектора, визначає завдання, що постають перед вітчизняними науковцями – віднайти шляхи, описати концепції, розробити механізми виведення нещодавно сформованих власника та господаря землі на якісно вищий рівень функціонування, а саме – утвердження. Цей результат передбачає посилення, зміцнення, стабілізацію тих позитивних процесів, що відбувались на етапі становлення, з додаванням тих, які були відсутні на попередніх етапах, але можуть сприяти стійкому, сталому розвитку селянина як власника та господаря землі.

Як зазначалося в параграфі 1.3, процес утвердження власника та господаря землі в аграрному секторі – це найвищий ступінь їх розвитку.

З огляду на незадовільне соціально-економічне становище, наразі актуальне визначення не самих умов, дотримання яких засвідчувало б факт утвердження вищезгаданих суб'єктів, а радше чинників, які б сприяли покращенню результатів діяльності фізичних та юридичних осіб в аграрному секторі економіки й поступово наближали їх до якісно вищого рівня господарювання.

Значна кількість розроблених ученими комплексних програм, концепцій, стратегічних планів виведення села й селянства із соціально-економічного занепаду (з розрахунком на підтримку держави) часто не реалізовувалися через їх систематичне ігнорування виконавчими структурами. Таке ставлення органів державної влади, місцевого самоврядування та інші суб'єктивні чинники спонукають до пошуків нетрадиційних способів розв'язання проблеми. Ідеться про розподіл передумов утвердження господарюючих суб'єктів у сільському господарстві на такі, що залежать від волі й діяльності органів влади, і такі, що визначаються безпосередньо волею й можливостями самого власника та господаря землі (рис. 3.1).

Рис. 3.1. Чинники утвердження власника й господаря землі в сільському господарстві

Джерело: власна розробка авторів.

Модель виведення селянства на вищий рівень економічного розвитку може мати ієрархічну структуру. Її основою є з'ясування передумов утвердження власника та господаря. До визначальних складових цієї схеми належать також удосконалення земельних відносин, підвищення результативності функціонування відносин власності й господарського механізму, подолання соціально-економічної деградації власників і господарів землі, досягнення високих стандартів якості й конкурентоспроможності продукції. Якщо забезпечення цих

передумов залежить від органів державної влади, то безпосередньо перед господарюючими суб'єктами ставляться такі завдання: визначення свого місця й ролі в розвитку сільських територій; удосконалення орендних відносин; раціоналізація використання сільськогосподарських угідь; зміцнення внутрішньогосподарських відносин; підприємливий характер господарювання; соціально-орієнтована діяльність.

Визначення передумов утвердження і визнання їх стратегічно важливими. Окремі вчені задля подолання тенденції соціально-економічного занепаду селянства вимагали від представників органів влади визнання “інтересів села і селянства першочерговими над державними й особистими” [141]. Аналогічно було би справедливо на першому етапі утвердження власника й господаря в сільському господарстві визнати необхідність створення передумов для цього процесу. Вони мають бути визначені як першочергові стратегічно важливі передумови. Це визнання повинно бути не тільки задекларованим, але й обумовлювати такі засади:

- наявну базу, від якої ми відштовхуватимемося та надалі розвиватимемося;
- обставини, атрибути, що символізують початки утвердження;
- необхідний рівень виконання (досягнення) цих обставин;
- інструменти реалізації завдань [142, с. 24];
- структуру господарювання: “європейську модель” родинної ферми чи “американську” латифундійного типу тощо [143, с. 6];
- наявність сильних і слабких сторін, можливостей і загроз, недоліків і переваг функціонування власника й господаря землі (використання матриці SWOT-аналізу);
- місце в цій стратегії безпосередньо власника й господаря і самого господарювання;
- потенційні можливості кооперування, диверсифікації, вузької спеціалізації, сталого розвитку сільських територій та інших способів виведення селянина на вищий рівень розвитку;
- вимоги високої конкурентоспроможності вітчизняного агро-виробника поряд з іноземним [143, с. 5].

Важливо, щоби визначення таких засад було здійснено водночас із визнанням необхідності утвердження українця як власника-господаря, а не в затяжному й непідготовленому процесі виправлення попередніх помилок і відшкодування завданих збитків.

Забезпечення злагодженого функціонування земельних відносин.

Сучасний стан земельних відносин у сільському господарстві потребує вдосконалення не тільки задля формування надійної основи утвердження, але й для становлення селянина-власника чи господаря землі. Оскільки йдеться про суб'єктів власності та господарювання, то врегулювання земельних питань має особливе значення. Подолання перешкод об'єктивного характеру, на які безпосередньо не впливають суб'єкти АПК у відносинах між власниками, господарями, власниками-господарями землі потребує застосування таких заходів:

- оптимізації та вдосконалення землекористування, земельного кадастру й функціонування ринку землі;

- налагодження моніторингу земель таким чином, щоби кожен квадратний метр угідь мав визначеного власника та господаря, а ті, у свою чергу, могли довідатися про якість, ціну, вигідні умови оренди, купівлі-продажу, обміну, екологічнобезпечне використання належних їм і оброблюваних ґрунтів тощо [143, с. 5];

- підготовки та скасування мораторію на продаж земель як запорука безперешкодної і повної реалізації власником основної його правомочності – розпорядження. Такий крок потребує вирішення потенційно небажаних правових колізій і водночас формування відповідних інструментів іпотеки;

- формування банку даних автоматизованої системи ведення державного земельного кадастру тощо.

Для вирішення основних завдань розвитку земельних відносин в Івано-Франківській області розроблено комплексні програми, націлені на:

- охорону земель; створення автоматизованої системи ведення державного земельного кадастру; забезпечення реалізації програми землевпорядкування; складання планів земельно-господарського устрою населених пунктів;

- грошову оцінку земель населених пунктів і земель несільськогосподарського призначення; формування територій і встановлення меж населених пунктів; інвентаризацію земель; розвиток ринку землі в області та ін. [144, с. 8–14; 124, с. 16].

У процесі вдосконалення земельних відносин важливе місце належить ефективній роботі ринку землі. Для цього, як зазначають М.А. Лендел і Р.А. Романович, слід, поряд з організаційно-правовими заходами, вирішити завдання становлення інфраструктурних складових ринку землі, зокрема в складі земельних бірж, земельних банків та інших фінансово-кредитних й інформаційних установ [145, с. 79].

Гармонійне функціонування земельних відносин покликане усунути технічні й технологічні перешкоди на шляху до оптимізації діяльності власника, господаря і до зміцнення взаємозв'язку між ними, подолати інформаційний вакуум, сприяти використанню переваг механізмів управління земельними відносинами.

Посилення ефекту від використання відносин власності і господарського механізму. Формування селянина-господаря землі на засадах приватної власності забезпечує його поступовий розвиток. Форма власності – це лише забезпечувальний чинник. Оскільки основна мета – підвищення ефективності господарювання власника та господаря землі, то логічним є дослідження потенціалу відносин власності, з одного боку, та господарського механізму – з іншого. Завдання органів державної влади і місцевого самоврядування полягає у використанні й реалізації потенціалу особистих селянських господарств та сільськогосподарських підприємств і донесенні його до споживача.

Ресурс відносин власності може проявлятися в:

- одержанні певних об'єктів у власність у процесі безпосереднього виробництва, розподілу, обміну та споживання;
- використанні переваг орендних відносин, іпотечного кредитування, лізингових операцій, одержанні кредитів поряд з іншими позичальниками;
- розвитку кредитування в результаті застави землі, у тому числі іпотечного кредитування;
- реалізації принципу плюралізму різних форм власності та суб'єктів господарювання;
- прозорості відносин власності, переході до ринкової економіки з одночасною трансформацією виробничо-організаційних відносин тощо.

Ресурс господарського механізму може проявлятися, як зазначається в економічній енциклопедії, у:

- ефективному використанні орендних відносин як механізму, що поєднує власників і господарів землі, дає агроформуванням можливість установити оптимальні розміри використовуваних сільськогосподарських угідь (за відносно невелику орендну плату без значних капіталовкладень, банківських позик), а селянам-власникам – забезпечити господарський обробіток угідь, у рахунок виплати орендної плати та ін.;
- оптимізації організаційного аспекту власності, у створенні можливостей для вільного вибору господарями зручних форм і мето-

дів функціонування;

- реалізації відносин власності, передусім власності на засоби виробництва тощо. [10, с. 269–270];

- реалізації техніко-економічних відносин – добровільного об'єднання господарюючих суб'єктів, кооперації, диверсифікації виробництва;

- використанні потенціалу спеціалізації: вузької (моновиробництво) та широкої (диверсифікації виробництва продукції, форм господарювання тощо);

- різносторонньому розвитку особистості, її вподобань та можливостей;

- державному управлінні шляхом використання законодавчих, управлінських, економічних, правових механізмів;

- раціональному використанні дотаційного механізму, субсидуванні з державного бюджету господарської діяльності агроформувань та фізичних осіб;

- можливості впливу на забезпечення охорони земельних ресурсів фізичних та юридичних осіб в аграрній сфері за допомогою економічних важелів раціоналізації землеробства – дотацій, субсидій, податкових та кредитних пільг, компенсації втрат доходів через консервацію ґрунтів, застосування відповідної цінової політики щодо виробництва екологічно чистої продукції, оплати землекористування, додаткового оподаткування, екологічних зборів за погіршення якісних показників ґрунтів, штрафів за порушення принципів раціонального й екологічнобезпечного землекористування, екологічного ліцензування та страхування [146, с. 18];

- свободі вибору постачальника, покупця продукції, укладання договорів тощо.

Існує чимало інших переваг відносин власності та господарського механізму, які широко використовуються в країнах з усталеними ринковими відносинами. Нещодавно закладені підвалини ринкових відносин в Україні уможлиблюють застосування адміністративних важелів впливу таким чином, щоби, з одного боку, розвивати економічну активність власника та господаря землі, а з іншого – дати їм змогу ефективно функціонувати, використовуючи прозорі (законні) схеми господарювання.

Подолання соціально-економічної деградації власника і господаря. Тривалий кризовий стан сільської території був притаманний етапу юридичного закріплення власника та господаря землі й початковій

фазі їх становлення. Підготовка селянства до утвердження в цій іпостасі перш за все потребує виведення його на рівень стабільного функціонування. Цей процес нерозривно пов'язаний з подоланням бідності на селі й одночасним людським розвитком. Як зазначає О.М. Бородіна, концептуальною основою розробки механізму подолання бідності на селі повинна стати сукупність природного, фізичного, фінансового, соціального й людського капіталів [147, с. 97]. Тому надалі соціально-економічний розвиток особистих селянських господарств й агроформувань доцільно будувати не тільки на базі їх власних активів, але й урахувати ті, яких не вистачає для повного забезпечення всіх сторін життєдіяльності.

Виважену позицію щодо усунення перешкод для розвитку суб'єктів власності й господарювання на селі повинна зайняти держава. Її реалізацію доцільно проводити вздовж усієї виконавчої вертикалі (органів державної влади та місцевого самоврядування). Такий механізм має бути націлений на вільний доступ селян та агроформувань до необхідних їм матеріальних і нематеріальних ресурсів, до яких належать: природні ресурси, що використовуються у виробництві сільськогосподарської продукції; виробничі засоби, обладнання, устаткування й базова виробничо-господарська інфраструктура; наявні фінансові ресурси – заощадження, кредити, регулярні грошові надходження; індивідуальні соціальні ресурси, необхідні ділові зв'язки та взаємовідносини.

З-поміж великої кількості забезпечуючих складових розвитку власника й господаря землі слід виокремити фактор людського розвитку як базовий (основоположний) елемент функціонування. Найдосконалішою формою людського розвитку вважається та, що дає змогу нинішнім і майбутнім поколінням якнайкраще використати свої потенційні здібності [148, с. 218]. Завдання держави – розширення можливостей економічного вибору селянина. Для реалізації такої мети вона повинна сприяти забезпеченню внутрішньої та зовнішньої безпеки учасників ринку; недоторканності приватної власності; єдиним, рівним, прозорим і стабільним правилам господарського життя; виконанню контрактів приватними особами, скасуванню обмежень на участь фізичних та юридичних осіб у господарському житті, конкуренції [148, с. 219].

Визначення свого місця й ролі у розвитку сільських територій. Наслідки аграрної і земельної реформ зумовили ситуацію, у якій сформований власник, господар, власник-господар задля ефективної дія-

льності повинен самовизначитися.

На перших етапах це відбувається шляхом вибору економічно доцільної організаційно-правової форми господарювання, надалі – через визначення свого місця на селі й ролі в розвитку сільської території. На жаль, у більшості суб'єктів господарювання аграрної сфери відсутня самоідентифікація (не усвідомлене конкретно-цільове призначення, конкретно-цільова функція, яку вони беруть на себе, і не визначена їхня частка в розвитку сільської території). Таким чином, визначення ролі новоутворених власників-господарів у розвитку сільської місцевості полягає в:

- обранні доцільного виду діяльності. Такий вибір часто базується на усталених, традиційних місцевих видах зайнятості;
- порівнянні результатів своєї діяльності з результатами колег та виявленні переваг і недоліків власного господарювання тощо.

Для господарів (сільськогосподарських підприємств) визначення їхньої ролі в розвитку сільських територій полягає у:

- виборі організаційно-правової форми господарювання;
- виборі спеціалізації;
- забезпеченні продовольчої безпеки села й країни в цілому;
- частковому сприянні проведенню на селі ремонтних робіт, зокрема сільської (селищної) ради, будинку культури, школи, облаштуванню місцевості тощо;
- наданні (за власні кошти) працівникам путівок для відпочинку в санаторно-курортних закладах;
- підтримці трудової зайнятості своїх працівників, поступовому підвищенні заробітної плати, сприянні професійній підготовці необхідних спеціалістів і кваліфікованих працівників для аграрного виробництва [76, с. 109].

Важливо надати підтримку суб'єктам господарювання аграрної сфери у визначенні свого місця й ролі в розвитку сільської місцевості. Однак якщо визначитись і запланувати майбутнє впровадження таких функцій доступно для кожного селянина, фермера, сільськогосподарського підприємства, то втілення, реалізація, виконання більшості з них до снаги тільки ефективно господарюючому (реальному) власнику та господарю.

Вдосконалення орендних відносин. До чинників удосконалення орендних відносин належать:

- чіткість в оформленні, укладенні й узгодженні договорів оренди, виокремлення земельних паїв у натурі [149, с. 8];

– підвищення орендної плати за землю;
– упровадження механізму застави оренди землі. Цей процес не призводить до зміни власника землі, а орендар забезпечує суттєву вигоду – залучення додаткових коштів для розвитку виробництва [150, с. 14];

– укладення довготермінових договорів оренди;
– урахування при укладенні договорів оренди на більш тривалий термін економічних умов (інфляції, законодавчого встановлення рівня орендної плати) [151, с. 11];

– накладання відповідних штрафів на господаря в разі недотримання ним умов договору оренди й відповідне компенсаційне захоплення за умови чіткого виконання еколого-економічних зобов'язань;

– формування конкурентного середовища серед орендарів, за якого б орендодавець не опинявся в ролі отримувача мізерної орендної плати поряд з єдиним на селі (чи кількох селах) господарем-монополістом;

– підвищення рівня інформованості власників і господарів землі, активізація роботи центрів юридичної допомоги та консалтингових служб, формування тісної співпраці між орендодавцями, органами місцевого самоврядування та орендарями [149, с. 14];

– проведення аукціонів за наявності кількох потенційних орендарів, що сприятиме підвищенню орендної плати тощо [149, с. 14].

Раціоналізація використання сільськогосподарських угідь. Важливою умовою раціонального господарювання є дотримання господарями та власниками-господарями науково обгрунтованої системи ведення землеробства, яка передбачає:

– підвищення родючості ґрунтів, покращення стану довкілля;
– виведення з обробітку деградованих і малопродуктивних земель;

А також, як зазначає В.А. Романова:

– створення, освоєння й додержання контурно-меліоративної системи організації території;

– здійснення комплексу протиерозійних заходів, урахованих проектами ґрунтозахисних заходів власників і землекористувачів;

– консервування деградованих сільськогосподарських угідь;

– поліпшення культурно-технічного стану земель, що перебувають у власності й користуванні громадян і сільськогосподарських підприємств, організацій;

- здійснення власниками, господарями, власниками-господарями хімічної меліорації ґрунтів;
- виконання запобіжних заходів щодо забруднення земель агрохімікатами, відходами виробництва, радіоактивними речовинами тощо;
- досягнення економічно доцільного й екологічно безпечного рівня віддачі від одиниці земельних ресурсів;
- підтримку збалансованості та необхідного рівня вмісту поживних речовин у ґрунті;
- дотримання науково обґрунтованої системи сівозмін;
- запобігання різним видам ерозії;
- запровадження енергоощадних біологізованих та екологічно безпечних технологій обробітку ґрунту;
- проведення науково обґрунтованих меліоративних заходів [152, с. 5].

Зміцнення внутрішньогосподарських відносин. Деякі науковці стверджують, що не стільки форма господарювання визначає успіх роботи сільськогосподарських підприємств, скільки чітко налагоджені внутрішньогосподарські відносини, суворі технологічна й виробнича дисципліна, запровадження досягнень науково-технічного прогресу у виробництво [152, с. 8–9]. Як відомо, внутрішньогосподарські відносини представляють собою систему взаємовідносин між внутрішніми підрозділами сільськогосподарського підприємства (іншого господарюючого суб'єкта), які обслуговують переважно виробничу стадію і націлені на самозабезпечення [10, с. 250]. Суб'єктами цих відносин є окремі підрозділи підприємства, що утворилися в результаті дії таких чинників, як спеціалізація, поділ праці за окремими напрямками, типами виробництва, надання послуг, формування організаційної структури підприємства. Внутрішньогосподарські відносини охоплюють такі види діяльності, як: внутрігосподарський розрахунок, внутрігосподарське планування, внутрігосподарське землевпорядкування та ін., удосконалення яких покликане покращувати економічні показники господарювання. До них можна зарахувати й зростання валового виробництва продукції, управління витратами праці на одиницю продукції, оптимізацію організації виробництва, зниження собівартості продукції, зростання рентабельності суб'єкта господарської діяльності, тобто формування соціально-економічної ефективності підприємства. На сучасному етапі розвитку аграрних підприємств найбільш прийнятною формою організаційно-економічних відносин є

управління за центрами відповідальності. Вона дає можливість активізувати внутрішні фактори ефективності шляхом посилення відповідальності суб'єктів управління за результати власних рішень і вдосконалення управління витратами та доходами підприємства [153, с. 7]. Удосконалення внутрішньогосподарських відносин агроформувань передбачає:

- перетворення всіх підрозділів господарства на дійсних виробників [154, с. 19];

- покращення організаційної структури, підвищення мотивації праці, її раціональну організацію [155, с. 18];

- оптимізацію чисельності постійних і сезонних працівників, прозорість в розподілі прибутку залежно від трудового внеску [156, с. 15];

- перехід від функціональних до продуктових структур, зорієнтованих на ринки збуту окремих видів продукції [153, с.10];

- збільшення чисельності й підвищення рівня функціонування в підрозділах об'єктів ринкової інфраструктури [154, с. 19];

- удосконалення товарно-грошових, договірних і контрактних відносин між підрозділами тощо [154, с. 19].

Підприємливий характер господарювання. Середньостатистичний селянин – землевласник чи господар характеризується консервативним типом мислення. Особливості сучасних пореформених відносин у сільському господарстві виявляються в тому, що ефективність господарювання суб'єктів залежить не стільки від чіткого дотримання й виконання інструкцій, скільки від креативного типу мислення, ініціативності, новаторства, уміння ризикувати, самостійності прийняття рішень тощо. Як стверджують деякі науковці, такі риси суб'єкта сприяють не лише його фінансово-економічному розвитку, а мають ширші прояви – соціалізацію особистості в умовах трансформації суспільства [157, с. 45; 158 с. 67]. Хоча багатьом селянам і властиві такі ознаки підприємливості, як прагнення примножувати свій дохід, свобода вибору, приватна власність на землю, інтелектуальні, фізичні можливості, націленість на результативність та якість, загалом вони виражені дуже слабо, а деколи взагалі відсутні. Сьогодні власники-господарі на селі здебільшого будують короткострокові плани господарювання, і лише в деяких із них є потенціал “глянути за горизонт” і спланувати свою діяльність на середньострокову й довгострокову перспективу. Саме таких якостей, як прагнення до нововведень, цілеспрямованість, вимогливість до себе, часто бракує суб'єктам аграрного

сектора економіки. Їх слід удосконалювати й закріплювати як передумову розвитку й утвердження реального власника та господаря на селі.

Низка вчених оцінює підприємливість у господарів і власників не стільки з огляду на природні й набуті здібності, скільки з урахуванням їхніх потреб, досягнення власних цілей [159, с. 3]. Тобто підприємливість розглядається не лише як наслідок специфічних задатків особистості, але й потреба підвищення соціально-економічного самозабезпечення й самовираження суб'єкта.

Стимулюючими факторами утвердження в особі власника та господаря землі рис підприємця можуть бути: збільшення частки й обсягів розміщення малого бізнесу на селі, упровадження неоконсервативних реформ, інноваційних технологій, перенесення конкурентної боротьби зі сфери бізнесу у сферу науки, новітніх технологій, інформатики [159, с. 7]. До чинників функціонування й розвитку підприємницької діяльності в системі агробізнесу треба зарахувати такі системні компоненти: спеціалізацію, кооперацію, інтеграцію, інтенсивність, управління, техніку й технологію [160, с. 12]. У системі підприємницької діяльності слід дотримуватись основних напрямів ефективного розвитку, а саме: маркетингової орієнтації господарства; забезпечення господарської діяльності на основі бізнес-планів та інвестиційних проектів з урахуванням можливих змін макроекономічної ситуації; створення умов для залучення капіталу в модернізацію виробництва та збут продукції; стимулювання трудової активності працівників підприємств і потенційних інвесторів [160, с. 14].

Соціальна орієнтація діяльності. Високий рівень розвитку відносин власності в сільському господарстві характеризується не тільки підвищенням особистого рівня доходності власника та господаря в ньому. Він супроводжується їх гуманною діяльністю та виразним проявом у господарюванні соціальної функції: якщо на перших етапах функціонування селян простежуються ознаки “людини економічної” – одержання максимального прибутку, то на етапі утвердження вони поступово набувають якостей “людини соціальної”. У першу чергу такий господар формує себе як особистість, віддаючи перевагу реалізації політичних, правових, культурних, естетичних, національних, психологічних та інших підсистем соціальних відносин [147, с. 215]. Стосовно інших осіб суб'єкт господарювання виконує соціальну функцію через виготовлення доброякісних товарів, надання послуг, створення належних умов для трудової діяльності населення, збере-

ження докiлля, встановлення заробiтної плати на рiвнi вартостi робочої сили, сплату податкiв до фонду соцiального страхування та iн. [160, с. 419; 161, с. 35].

Потреба в пiдвищеннi соцiально-економiчної вiддачi для селян-власникiв землi вимагає пошуку низки шляхiв її вирiшення. При цьому доречно опиратися не тiльки на використання переваг фiнансової ефективностi тих чи iнших економiчних законiв, а й притаманних до-слiджуваному рeгiону особливостей.

Розташування Івано-Франкiвщини поблизу Карпат, подiл її територiї на три природно-клiматичнi зони: Захiдний Лiсостеп, Передкарпаття та Карпати визначає можливiсть для частини власникiв землi додаткових видiв зайнятостi. Мається на увазi диверсифiкацiя їхньої зайнятостi та, крiм безпосередньо сiльськогосподарського виробництва, участь у веденнi сiльського (зеленого) туризму (СЗТ).

За визначенням В.В. Гловацької, СЗТ, з одного боку, поєднує вiдпочинок на сiльській територiї та оздоровлення, а з iншого, – це певний рiзновид пiдсобної господарської дiяльностi сiльських мешканцiв (господарiв) у межах та з використанням будiвель власного господарства з метою надання послуг вiдпочивальникам (туристам), забезпечення харчуванням та надання iнших послуг, пов'язаних з туристичною дiяльнiстю [162, с. 133].

Важливим є те, що при провадженнi СЗТ немає потреби у володiннi великими площами угiдь. Таку дiяльнiсть успiшно здiйснюють, використовуючи площi сiльськогосподарських угiдь у розмiрi одного гектара, який є середньостатистичним серед земельних паiв на Івано-Франкiвщинi. Актуальнiсть такої диверсифiкацiї зумовлена також фiнансовими вигодами, оскiльки має багато спiльного з туризмом. У свiтовому масштабi останнiй уже настiльки розвинутий, що в економiчному вiдношеннi поступається тiльки комп'ютернiй i електроннiй промисловостi, перевершуючи нафтопереробну та машинобудiвну галузi [163, с. 120].

До позитивних наслiдкiв ведення сiльськотуристичної дiяльностi слiд вiднести:

- пiдвищення зайнятостi селян-власникiв землi, формування нових робочих мiсць у селах (зокрема тих, де слабо розвинута промислова iндустрiя);

- розвиток соцiальної сфери села, його iнфраструктури, благоустрою;

– на основі поєднання сучасного стрімкого розвитку науково-технічного прогресу та давніх національних обрядів, традицій, звичаїв формування нових культурних колоритів;

– збільшення доходів власників-господарів сільськогосподарських угідь, які поряд із сільськогосподарським виробництвом зайняті в цій сфері;

– можливість більш раціонально використовувати вирощену сільськогосподарську продукцію, помешкання, засоби виробництва, довкілля (лісистість території, чисте гірське повітря, природну красу гір тощо).

Деякі жителі Івано-Франківщини вже використовують переваги зайнятості сільськотуристичною діяльністю. Частина з них не тільки диверсифікувала свою діяльність у СЗТ, а зробила його основним місцем роботи й отримання доходу. Такий вид зайнятості матиме перспективу й у майбутньому. Ось чому доцільно, щоб його використовували якомога більше власників, власників-господарів і господарів землі на Прикарпатті.

3.2. Доходи від власності, підприємництва та особистого підсобного господарства як чинники диференціації доходів сільського населення

Диференціація доходів у високорозвинених країнах є важливим чинником економічного розвитку, оскільки збільшує доходи окремих груп населення, щокладають свої заощадження в економіку країни й тим самим пожвавлюють інвестиційну діяльність. Проте в нашій країні сьогодні така практика це не набула належного поширення.

Соціальна диференціація суспільства в більшості країн існувала завжди, але на теренах України до проголошення незалежності це не оприлюднювалось засобами масової інформації, а відтак, не мотивувало населення до пошуку й урізноманітнення шляхів і методів соціально-економічного розвитку.

Сучасне вивчення статистичних даних про доходи населення уможливує поглиблений аналіз диференціації доходів на основі системи показників.

Урізноманітнення доходів характеризується низкою ознак соціального розшарування та нерівності суспільства. Це, насамперед, показники розподілу населення за величиною середньодушового загального доходу (див. табл. 3.1) [164, с. 140; 165, с. 140; 166, с. 140].

**Розподіл сільського населення Івано-Франківської області
за середньодушовим загальним доходом у 2007–2008 рр.**

Групи доходів		Роки					
		2006		2007		2008	
		тис. осіб	%	тис. осіб	%	тис. осіб	%
Загальні доходи, грн.:	усього	797,6	100	793,7	100	789,3	100
	у т. ч. із середньодушовим загальним доходом на місяць						
	до 300	98,9	12,4	99,2	12,5	25,8	3,2
	300,1–480,0	338,2	42,4	312,7	39,4	–	–
	480,1–660,0	235,3	29,5	263,5	33,2	194,2	24,6
	660,1–840,0	125,2	15,7*	69,9	8,8	221,8	28,1
	840,1–1020,0	–	–	48,4	6,1**	149,2	18,9
	1020,1–1200,0	–	–	–	–	60,8	7,7
	1200,1–1380,0	–	–	–	–	43,4	5,5
	1380,1–1560,0	–	–	–	–	22,9	2,9
	1560,1–1740,0	–	–	–	–	16,6	2,1
	1740,1–1920,0	–	–	–	–	2,4	0,3
понад 1920,0	–	–	–	–	52,9	6,7	

– явища не зафіксовані у статистичній звітності;

* частка населення із середньодушовим доходом понад 720 грн.;

** частка населення із середньодушовим доходом понад 840 грн.;

0,0 явища відбувалися, але у вимірах, менших за ті, що можуть бути виражені використаними в таблиці розрядами.

Відзначимо, що, крім значного приховування обсягу доходів, передусім найбільш багатою частиною населення, навіть групування, запропоноване Держкомстатом України, суперечить завданню вивчення доходів: остання група осіб (з найвищими доходами) свключає більше 5 % населення і більше ніж удвічі перевищує частку осіб, належних до першої групи. Тому немає можливості виокремити доходи не тільки 1 % найбагатшого населення, що робиться в усьому світі, але навіть 5 % заможних осіб [167, с. 62]. На нашу думку, слід розробити останній відкритий інтервал, щоби частка осіб плавно знижувалася від групи до групи.

Як бачимо, у 2008 р. 70 % сільського населення області в місяць отримувало сукупного доходу в межах 500–1000 грн. на одну особу. А станом на 01.01.2007 р. майже половина (45 %) населення отримув-

вала сукупних доходів нижче від прожиткового мінімуму (472 грн.) [107, с. 410]. При цьому особливо інтенсивно в динаміці зростала частка населення з доходами понад 840 грн. – з 15,7 % у 2006 р. до 72,2 % у 2008 р. Це підсилює полярність у розподілі доходів громадян.

Більш наочну картину зазначених процесів можна спостерігати, аналізуючи показники розподілу населення за децильними 10-процентними групами, залежно від величини середньодушових доходів (табл. 3.2) [164, с. 146; 165, с. 146; 166, с. 146; 168, с. 146; 169, с. 146; 170, с. 146].

Таблиця 3.2

Розподіл загального обсягу грошових доходів сільського населення Івано-Франківської області, за період 2003–2004 рр., %

Групи доходів		Роки					
		2003	2004	2005	2006*	2007	2008
Грошові доходи в тому числі за 10-процентними групами населення	усього:	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
	перша (з найменшими доходами)	3,3	3,9	4,8	4,4	5,5	4,9
	друга	6,1	5,6	4,6	6,4	6,0	5,3
	третя	5,9	6,5	6,5	6,9	7,9	6,1
	четверта	7,4	8,3	7,2	7,6	7,4	7,4
	п'ята	8,2	7,9	8,1	9,3	9,2	7,3
	шоста	10,9	9,6	9,4	8,7	10,1	8,3
	сьома	9,4	10,5	10,2	10,6	10,0	9,4
	восьма	13,3	12,6	12,2	13,7	10,8	11,2
	дев'ята	13,7	13,6	15,1	12,2	15,8	12,7
	десята (з найбільшими доходами)	21,8	21,5	21,9	20,2	17,3	27,4

* До 2006 р. розподіл здійснювався за “грошовими витратами”, а з 2007 р. – за “грошовими доходами”, оскільки до 2006 р. частина доходів, одержувана господарюючими суб'єктами, приховувалась.

У 2008 р. у порівнянні з 2003 р. рівень розшарування суспільства за доходами значно збільшився. Так, у 2003 р. 10 % населення з найвищими доходами отримали 21,8 % усіх сукупних доходів, а у

2008 р. цей показник досяг 27,4 %. Вищеописаний розподіл обсягу грошових доходів зображено на рис. 3.2.

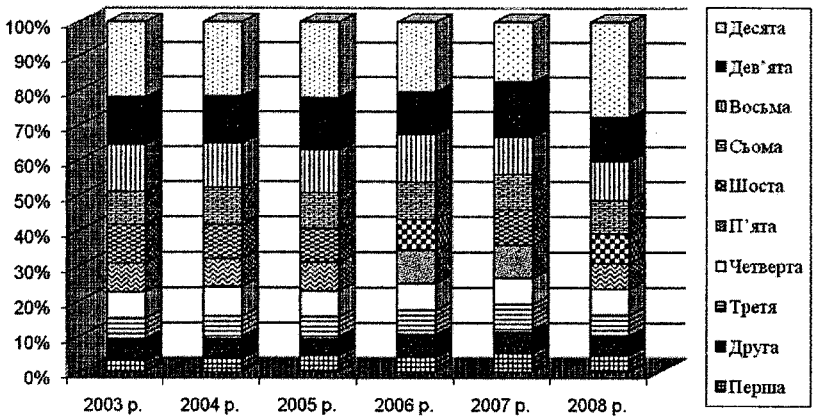

Рис. 3.2. Динаміка розподілу загального доходу населення за 10-ти відсотковими групами населення 2003-2008 рр.

Порівняння показників розподілу населення за десятипроцентними групами й індексом концентрації доходів (коефіцієнт Джіні) розкриває характер розподілу особистих доходів між групами населення Івано-Франківської області.

Така ж тенденція склалася в зміні коефіцієнта Джіні й показника співвідношення сумарних витрат 10 % найбільш і 10 % найменш забезпеченого населення, який прийнято називати децильним коефіцієнтом зміни фондів. Усе це дає можливість зробити висновок про посилення поляризації суспільства за рівнем доходів. Нам видається, що, розподіл – це масовий процес, у якому знаходять свій вияв закономірності та принципи діючої в суспільстві диференціації доходів населення. Відповідно й ряд розподілу є статистичною формою вираження існуючих у суспільстві розходжень у доходах населення.

На основі такого розподілу може бути побудований графік, відомий як крива Лоренца, що уможливорює стандартизований підхід до вимірювання нерівності в розподілі доходів. Ранжуючи дохідні одиниці за зростанням величини доходу, ми відкладаємо на горизонтальній осі кумулятивну частку числа дохідних одиниць, а на вертикальній осі – кумулятивну частку їх сукупного доходу. Частки доходів можна обчислювати за децильними групами або будь-яким іншим

порядковим статистичним методом. Результуюча крива буде виглядати так (рис. 3.3).

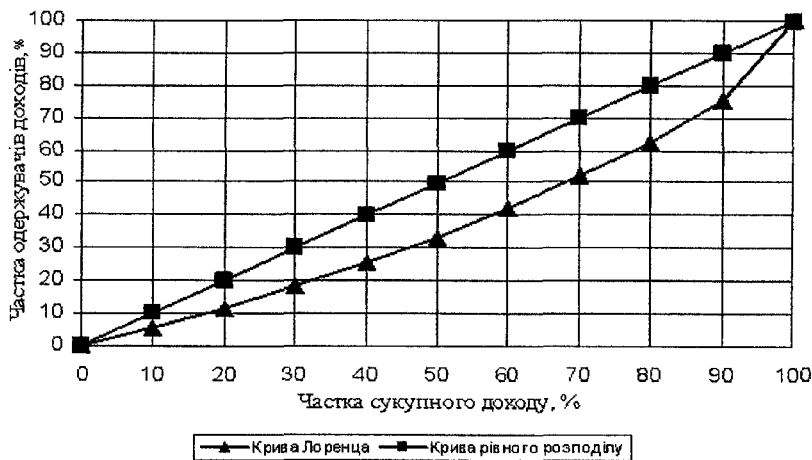

Рис. 3.3. Крива Лоренца для сукупних доходів домогосподарств Івано-Франківської області у 2008 р.

Частки доходів можна обчислювати за децильними групами або будь-яким іншим порядковим статистичним методом. Поки існує нерівність у розподілі доходу, кожна група з верхніх децилів отримуватиме більшу, а групи з нижніх децилів – меншу частку доходу, ніж їх частка в досліджуваній сукупності одержувачів доходу. Таким чином, крива Лоренца буде лежати нижче від кривої рівномірного розподілу.

Крива Лоренца дає можливість вирахувати коефіцієнт концентрації доходів індекс Джині, який показує, наскільки віддаленим є цей розподіл від абсолютно рівного. У табл. 3.3 наведено динаміку названого показника стосовно розподілу доходів населення Івано-Франківської області.

Загальний дохід, що отримується дохідним осередком, може складатися з певного числа компонентів, які залежать від джерел доходу. Відомо, що статистика домогосподарств дає структуру загального доходу за такими статтями:

- оплата праці;
- соціальні трансферти;
- дохід від підприємницької діяльності;

- дохід від власності;
- інші грошові надходження [107, с. 392].

Таблиця 3.3

Динаміка коефіцієнта концентрації загальних доходів сільського населення Івано-Франківської області у 2003–2008 рр.

Показник	Роки					
	2003	2004	2005	2006*	2007	2008
Коефіцієнт концент- рації (індекс Джині)	0,21	0,22	0,24	0,198	0,174	0,245

* до 2006 р. за витратами.

Сьогодні, коли відбувається активна трансформація структури доходів населення, деякі компоненти доходів збільшуються швидше, за інші, тому зрозуміло, наскільки важливо оцінити вагу цих змін у загальному рівні дохідної нерівності. Розподіл населення за рівнем доходу є поєднанням закономірної диференціації, яка визначається різницею в рівні оплати праці працюючих членів сімей і розміром соціальних трансфертів, що надходять до сімейних бюджетів, а також з інших джерел доходів.

Прийнято вважати, що в основі нерівності доходів лежить диференційована оплата праці, яка формується не стільки за рахунок неоднаковості праці (її якості та кількості), скільки в результаті відмінностей в оплаті праці в різних галузях господарства, окремих регіонах і сферах економіки. Так, розрив у заробітній платі в окремих галузях економіки, що зафіксував Держкомстат України у 2008 р., перевищив 13 разів. Але в Івано-Франківській області таких розбіжностей у розмірах заробітної плати не спостерігається – вони не перевищують трьох разів [107, с. 400, 587]. Тобто на диференціацію доходів населення області більш істотний вплив мають інші фактори.

Обґрунтуймо вплив на процес нерівності доходів селян доходи від власності й підприємництва.

Для точного визначення частки кожної із цих складових більшість дослідників пропонує використовувати різні варіанти декомпозиції індексу Джині та його специфічну модифікацію – індекс концентрації. Значний вклад у розробку цього методу було внесено роботами проф. Л.І. Ніворожкіна, завдяки чому з'явилася можливість не тільки визначення кількісного впливу окремих елементів доходу на

рівень диференціації, але й коректної якісної оцінки цього впливу [171, с. 66].

Проте застосування цього методу нині практично неможливе, оскільки інформаційною базою для таких розрахунків є дані, отримані в результаті вибірових обстежень бюджетів домашніх господарств. По-перше, такі дані в окремих суб'єктів, у тому числі Івано-Франківщини, характеризуються недостатньою репрезентативністю та достовірністю. Під час останніх бюджетних обстежень в області взагалі не зафіксовано грошових надходжень до бюджетів домогосподарств від продажу нерухомості в сільській місцевості: загалом у області частка доходів від власності в загальній їх структурі склала 2,3 % [107, с. 403]. По-друге, сучасні програми бюджетних обстежень не передбачають вивчення структури доходів у різних процентних групах. Тому про частку доходів від власності й підприємництва можна судити лише на основі непрямих, не завжди достовірних даних.

Нами був здійснений кореляційний аналіз динаміки структури доходів населення Івано-Франківської області та рівня диференціації (динаміки індексу Джині) за період 2006–2008 рр. Вихідні дані наведені в табл. 3.3 та 3.4 [168, с. 102; 169, с. 102; 170, с. 102].

Таблиця 3.4

Структура сукупних доходів сільського населення Івано-Франківської області у 2006–2008 рр., %

Обсяг доходів		Роки		
		2006	2007	2008
загальні доходи	усього	100,0	100,0	100,0
	у тому числі:			
	оплата праці	34,5	32,9	31,2
	соціальні трансферти	23,9	27,2	30,7
	доходи від власності	0,1	0,2	0,0
	доходи від підприємницької діяльності	8,1	7,6	10,4
інші доходи	33,4	32,1	27,7	

Отримані результати уможливають такі припущення. Однозначно, що сприятливим для росту диференціації є підвищення частки підприємницького доходу. Так, коефіцієнт рангової кореляції Спірмена між темпами зростання індексу Джині й частки доходів від підприємницької діяльності, обчислений за період 2006–2008 рр., скла-

дає 0,985 і свідчить про функціональну залежність. зворотній результат спричинює збільшення частки доходів від власності. Результати аналізу залежності між темпами зростання диференціації доходів населення і частки доходів від власності за цей самий період показують, що тут існує тісна зворотна залежність, тому що коефіцієнт кореляції становить -0,982.

Зроблені висновки, на нашу думку, потребують додаткового пояснення. Вважається, що доходи від власності – перевага найбільш забезпеченої частини населення. Однак особливості транзитивного характеру економіки України на сучасному етапі вносять у цей постулат свої корективи.

Основними складовими доходів від власності населення області є відсотки та компенсації за вкладями, а також кошти від продажу нерухомості. Таке трактування доходів від власності істотно відрізняється від прийнятого в системі національних рахунків. Але реалії вітчизняної статистики поки що не дають можливості перейти до міжнародних стандартів у цьому питанні [107, с. 403].

При цьому більше третини всіх доходів, що враховуються в зазначеній статті вітчизняною статистикою, є надходженнями від продажу домоволодінь і господарств.

На нашу думку, у зв'язку із цим в останні роки зростання доходів від підприємництва суттєво впливає на диференціацію рівня життя населення області.

Відзначимо, що, за даними бюджетних обстежень у структурі доходів домашніх господарств з різним рівнем достатку частка натуральних надходжень з особистого підсобного господарства (ОПГ) коливається від 14,4 % до 1,9 % (табл. 3.5) [170, с. 127].

Нам видається, що сам факт наявності таких надходжень у валовому доході домогосподарств, як із найбільшими, так і з найменшими частками доходів у їх сукупнім доході, указує на те, що в останні роки значення доходів від ведення ОПГ (у плані зменшення наслідків диференціації сукупних доходів) поступово знижується.

Очевидно сучасний підхід до дослідження диференціації доходів населення повинен ґрунтуватися на глибокому вивченні економічних процесів, що визначають зміну структури доходів. Адже не всі можуть отримувати їх від власності, оскільки не всі її мають.

Далеко не всі громадяни займаються підприємницькою діяльністю і не отримують унаслідок цього підприємницькі та інші доходи.

Це призводить до того, що джерела формування доходів для певних груп населення досить обмежені.

Таблиця 3.5

Частка вартості натуральних надходжень з ОПГ у валовому доході домогосподарств Івано-Франківської області з 10-відсоткових груп у 2008 р., %

Десятивідсоткові групи	Частка вартості надходжень з ОПГ у валовому доході, усього в області (%)
Перша (з найменшими доходами)	14,4
Друга	12,1
Третя	7,6
Четверта	6,8
П'ята	7,4
Шоста	6,6
Сьома	5,8
Восьма	6,2
Дев'ята	4,4
Десята (з найбільшими доходами)	1,9

Таким чином, ґрунтуючись на фактичних джерелах формування доходів, можна стверджувати, що механізм розподілу доходів, який склався, зумовлює подальшу соціальну диференціацію суспільства.

3.3. Механізм утвердження власника та господаря землі

Однією з причин незадовільного соціально-економічного стану, у якому опинилася переважна більшість власників і господарів сільськогосподарських угідь, є відсутність рентабельних сфер зайнятості на селі й вимушений розвиток на тих засобах виробництва, що перебувають у приватній власності, а це, в основному, сільськогосподарські угіддя. Сутність цих процесів зводиться до того, що сільськогосподарське виробництво (у його сьогоднішній інтерпретації на українському селі) базується на виснажливій ручній праці, примітивних зна-

рядях обробітку, застарілих знаннях та абсурдній технології виробництва, відсутності маркетингових послуг – шляхів збуту продукції, недостатньому фінансуванні та інших чинниках, у результаті дії яких воно виявляється якщо не збитковим, то низькорентабельним. Наслідки цієї ситуації відчуває кожен селянин, який має у власності чи користуванні землі сільськогосподарського призначення. На Івано-Франківщині це кожен третій, а в селах області – кожен другий житель.

Зауважимо, що однією з найскладніших насущних проблем, котрі властиві більшості українських сіл, є відсутність організованої громади. Якими б благородними не були наміри земельної реформи, попри її здобутки великим, досі не виправленим прорахунком є втрата цілісності селянської общини, хаос у процесі розвитку одноосібних власників і господарів землі. Практика показує, що неорганізована громада має потужну руйнівну силу, у результаті дій якої на сільських територіях залишилися зруйновані колгоспи, колись функціонуючі фабрики, заводи. Водночас організована громада має великий потенціал, потужну будівничу силу. Організовані громади побудували церкви, колгоспи, заводи тощо. Ось чому першим кроком до впорядкування сільського господарства повинна бути організація сільської общини зі спільними для всіх цілями.

Очевидно, існує багато інших прорахунків у сфері сільськогосподарського виробництва, спричинених одноосібним господарюванням. Так, на оранку одного гектара поля середньостатистичний селянин змушений щороку витратити 300–600 грн. Хоча за умов обробітку такої земельної частки серед масиву великих площ оплата послуг реально становить 60–100 грн. Сучасні господарі також чимало втрачають на придбанні посадкового матеріалу, на засобах захисту рослин, закупаючи їх на ринках за роздрібними цінами й невідомої якості. Щодо рівня знань та умінь, то із сучасними технологіями сформовані власники-господарі знайомі поверхово, тому працюють на полях так само, як минулого сторіччя. Та навіть виростивши продукцію, агровиробники за безцінь здають її посередникам, які платять утрое, уп'ятеро дешевше від того, що вона коштує на ринку.

Отож не може тривати сільськогосподарська діяльність, коли селянам доводиться переплачувати за насіння, найнеобхідніші засоби виробництва, збувати свою продукцію за заниженими цінами, не користуючись при цьому сучасними технологіями.

На наше переконання, важливою перешкодою для розвитку вла-

сника та господаря землі є повільне формування на селі тих організаційно-правових структур, які б спрямовували зусилля селянина в правильне русло й без яких неможливо налагодити рентабельне сільськогосподарське виробництво.

Ситуація, що склалася, потребує допомоги всіх, хто може запобігти подальшому занепаду власника землі. Науковцям слід розробити механізм утвердження власника-господаря сільськогосподарських угідь, виконавчій владі – більше прислухатися до порад учених і впроваджувати їхні розробки, а селянам – не зламатися психологічно, адже на їхню долю випало чимало випробувань під час кожної трансформації. Таким чином, сьогодні важливим завданням науковців-аграріїв є моделювання механізму виведення на вищий економічний рівень власників і господарів землі, доки переважна частка найбільш родючих українських земель знаходиться в їх приватній власності й може забезпечити їм належний соціальний та економічний результат. Розробка й упровадження механізму утвердження власника-господаря землі в сільськогосподарському виробництві покликана поліпшити життя не одного суб'єкта, а більшості сільських жителів. Кожна складова такого механізму повинна взаємодіяти з іншою і мати на меті покращення соціально-економічного стану селянина. Значений механізм повинен мінімізувати ті негативні процеси, які сьогодні стоять на заваді розвитку власника-господаря землі, а також можливі майбутні перешкоди на шляху власника-господаря – з моменту одержання землі у власність (використання) до отримання прибутку за зібраний урожай. Розв'язання проблем розвитку власника й господаря землі та їх подальше утвердження можливі за умови формування та взаємної співпраці на селі трьох організаційно-правових структур: сільськогосподарського обслуговуючого кооперативу, дощадчої служби й кредитної спілки (рис. 3.4).

Саме таким повинен бути обслуговуючий кооператив. Доцільно створювати неприбуткові сільськогосподарські обслуговуючі кооперативи, адже вони формуються не з метою одержання доходу, а задля реалізації потреб його членів у відповідних послугах. Однак у вітчизняному податковому законодавстві не відрегульовано положення щодо функціонування неприбуткових організацій. Зрештою, сільськогосподарський товаровиробник звільнений від податків, а прибутковий характер діяльності кооперативу буде тягнути за собою податкові зобов'язання, що відштовхуватиме власника-господаря землі від вступу до цієї організації.

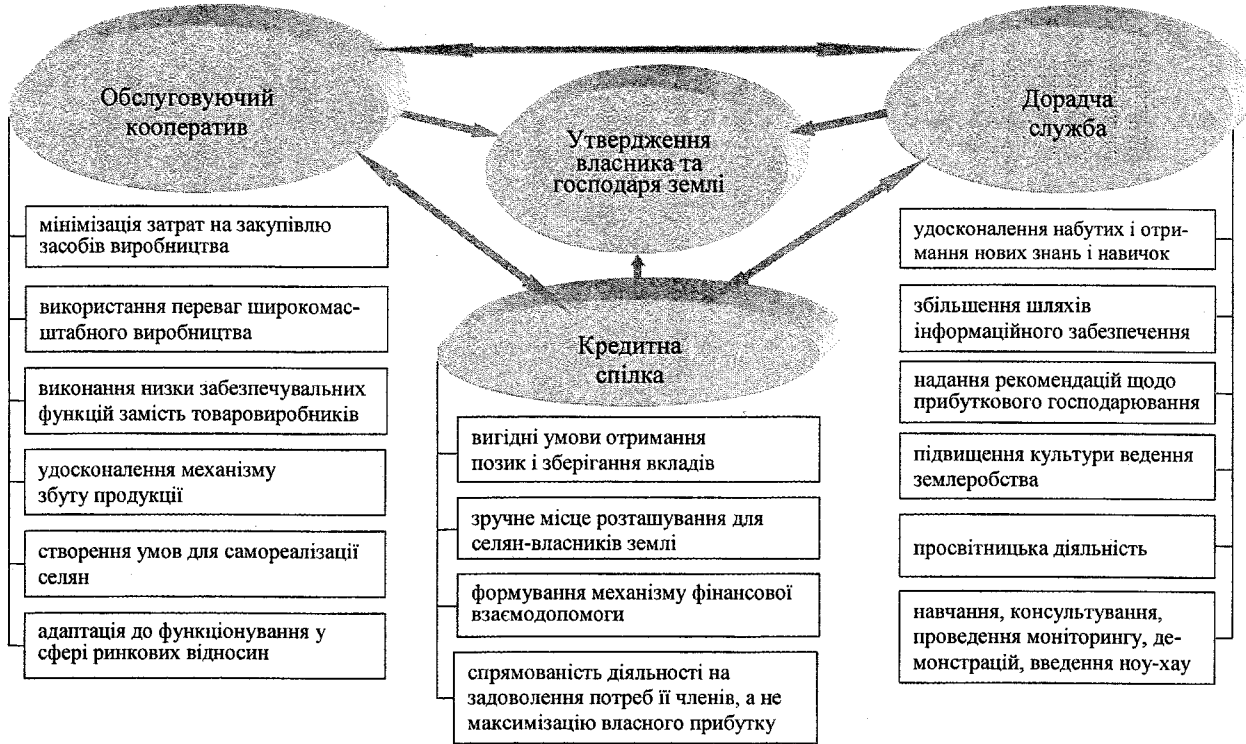

Рис. 3.4. Механізм утвердження власника та господаря землі в сільськогосподарському виробництві
Джерело: власна розробка авторів.

Тобто сьогодні одна з основних перешкод на шляху формування сільськогосподарського обслуговуючого кооперативу полягає в реєстрації його безприбуткового статусу. А без цього не можна почати масове сільськогосподарське виробництво. Тому означена проблема потребує врегулювання на законодавчому рівні.

Тим не менше організація сільськогосподарського обслуговуючого кооперативу дає можливість власникам-господарям землі зайняти своє місце не тільки в роздрібній, але й гуртовій торгівлі. Відомо, що великотоварне виробництво, масштабні закупки чи збут значних партій товару економічно та організаційно вигідніші від одноосібних. Це виявляється також у перспективі формування повного набору матеріально-технічного устаткування, кращому розвитку соціально-ринкових відносин, виробничої інфраструктури в цій галузі тощо.

Зрештою, привілеї, які може дати кооператив власникові-господареві землі, полягають щонайменше в здійсненні ним таких завдань: постачання, технічне оснащення та реалізація продукції.

Постачання. Зменшення видатків власників-господарів через забезпечення кооперативом їм посадкових матеріалів, засобів захисту рослин, мінеральних добрив тощо. Це досягається завдяки великому обсягові замовлень членів кооперативу, що дає змогу закуповувати необхідну сировину прямо у виробника за гуртовими цінами. У результаті господар, член кооперативу, отримує замовлену продукцію за цінами виробника.

Технічне оснащення. Отримавши насіння, засоби захисту та мінеральні добрива, селянин-власник має потребу в механізованому обробітку ґрунту. Подрібнення й розосередження земельних часток спонукало власників-користувачів до пошуку допоміжних засобів у веденні господарки. Це привело до збільшення кількості коней як живої тягової сили, однак не суттєво полегшило обробіток ґрунту й не вплинуло на результативність валового виробництва сільськогосподарської продукції. Сьогодні тільки деякі селяни володіють технічними засобами виробництва: загалом вони або відсутні, або не повністю вкомплектовані сільськогосподарським реманентом. Якщо врахувати фактичну наявність на селі 8 – 10 тракторів середнього рівня, кожен з яких здатен обробляти 20 – 30 га ріллі, то є змога майже всі польові роботи виконувати за допомогою комплектуючого технічного сільськогосподарського обладнання, а не виснажливої ручної праці. Необхідна технічна комплектація можлива також завдяки фінансовому об'єднанню власників-господарів землі. Повністю сформува-

ти техніко-технологічну базу самостійно не спроможні ні малоземельні прикарпатські фермери, ні особисті селянські господарства. Зрештою, у цьому й немає потреби. Кооперування господарів землі (на рівні одного, кількох сіл) дає можливість придбавати найбільш сучасну сільськогосподарську техніку, яка здатна виконувати новітні технологічні операції. Сукупність поставок якісного насіння, дотримання нових техніко-технологічних принципів повинні сприяти вирощуванню сільськогосподарської продукції необхідної якості й обсягів.

Реалізація. У результаті низької рентабельності сьогodнішньої системи землеробства та розвитку ринкової інфраструктури галузі переважна частка виробленої власниками-господарями агропродукції споживається особисто, а доходи від її продажу станом на 01.01.2008 р. склали тільки 3,8 % доходів сільської сім'ї [107, с. 18].

Виростивши продукцію, пересічний агровиробник скористається одним із найбільш поширених нині шляхів її реалізації – здаванням посередникам або продажем на стихійних ринках. Щоб на цьому етапі уникнути втрати частини прибутку та цивілізовано вирішити питання реалізації продукції, кооператив укладає контракти з покупцями. Надзвичайно важливою для власника-господаря землі ознакою кооперативу є попередні домовленості про те, яку саме продукцію і в якій кількості треба виростити, при цьому дана установа гарантує селянину реалізацію врожаю. Це забезпечує певну стабільність у розвитку власника землі, який (за умови успішного виробничого процесу) має гарантію реалізації вирощеної продукції за заздалегідь домовленою ціною. Кооператив може також зберігати й реалізовувати її в той період часу, коли ціна на ринку буде найвищою. Отримана виручка буде розділена між його членами. Масовий характер кооперативних замовлень дає можливість реалізувати велику кількість продукції за цінами, вигіднішими ніж у посередників.

Такі послуги забезпечують певні привілеї агровиробникам, оскільки, з одного боку, вони залишаються приватними власниками своєї землі та майна, а з іншого, – мають можливість використовувати переваги великотоварного виробництва.

Як бачимо, сільськогосподарський обслуговуючий кооператив є тим об'єднанням, яке може організувати громаду, сільських товаровиробників області. Така організаційно-правова структура – перший елемент повномасштабного сільськогосподарського виробництва на основі залучення до його процесу всіх наявних земель сільськогоспо-

дарського призначення. На цьому етапі основне завдання кооперативу – спонукати приватного господаря вийти в поле й працювати.

Вертикальна модель структури сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів зображена на рис. 3.5. Власне самі сільськогосподарські обслуговуючі кооперативи функціонують на найнижчому рівні – у селах. На районному рівні формуються їх об'єднання, а на регіональному (обласному) – об'єднання районних відділень. Сутність процесу реалізації сільськогосподарської продукції полягає в тому, що кожна ланка мережі збуту повинна чітко виконувати покладені на неї функції. У сільському філіалі повинно працювати троє працівників: голова філіалу, головний бухгалтер та агроном. Тут укладаються договори між філіалом кооперативу та його членами (виробниками сільськогосподарської продукції) на вирощування, зберігання й реалізацію сільськогосподарської продукції; між філіалом кооперативу та власниками насіння, препаратів захисту, агротехніки, овочесховищ – на вирощування, зберігання сільськогосподарської продукції; організовується заготівельний пункт для прийому продукції. Безпосередньо виробники вирощують продукцію згідно з індивідуальними програмами й, відповідно до умов договорів, зберігають, фасують, постачають на заготівельні пункти.

Районна ланка має забезпечувати сільські філіали насінням, препаратами захисту, мінеральними добривами; зберігати й реалізувати сільськогосподарську продукцію.

Обласна ланка кооперативу повинна виконувати функції: укладання договорів на реалізацію овочевої продукції; укладання договорів на закупку насіння, препаратів захисту рослин, мінеральних добрив, техніки; організації навчання нових виробничих технологій, здійснення фінансового забезпечення програм розвитку сільського господарства.

Оптова торгівля забезпечує фасування продукції на спеціальних піддонах та її доставку, яка надходить на оптові бази великих міст, згідно з договорами. Роздрібна торгівля забезпечує фасування овочів по 3 кг і 25 кг у сітки, які згодом завозять у магазини. Аналогічна робота кооперування діяльності селян-власників землі можлива також у галузі тваринництва, однак це потребує налагодження співпраці, використання більш складної аніж у галузі рослинництва техніки й технології виробництва. Однак перевиробництво деяких видів овочів, перспективи свинарства та потреба в розвитку скотарства вказують на потенційну необхідність і можливість приділення уваги продукуван-

ню тваринницької продукції в процесі кооперування сільських жителів.

З вищезначеної мети, завдань і структури функціонування сільськогосподарського обслуговуючого кооперативу випливає, що його діяльність покликана сприяти розвитку власника-господаря землі шляхом:

- мінімізації затрат на закупівлю необхідних засобів виробництва;

- об'єднання власників-господарів землі задля використання переваг широкомасштабного виробництва, організованого використання технічних засобів обробітку землі;

- виконання низки забезпечуючих функцій замість самих товаровиробників (укладання договорів купівлі, продажу продукції; зберігання, заготівлі, передпродажної обробки, переробки сільськогосподарської сировини тощо);

- удосконалення механізму збуту продукції, обстоювання інтересів дрібних власників-господарів на ринку агропродукції;

- створення умов для самореалізації в сільськогосподарському виробництві;

- адаптації до принципів функціонування у сфері ринкових відносин.

Такі ознаки діяльності сільськогосподарського обслуговуючого кооперативу подані як складові впливу на утвердження власника-господаря землі на рис. 3.4.

Сільськогосподарська дорадча служба. Світовий досвід і вітчизняна практика свідчать, що для ефективного функціонування селянина-власника землі недостатньо одного сільськогосподарського обслуговуючого кооперативу. Крім проблем організаційних, сформовані власники та господарі сільськогосподарських угідь стикаються також із тими питаннями, які існували у сфері послуг малого та середнього бізнесу інших сфер економіки декілька років тому. Однією з перших проблем для початківців (а сьогодні це більшість фізичних та юридичних осіб в аграрному секторі) є брак інформації – у галузі ведення бухгалтерського обліку, менеджменту, маркетингу, фінансів, новітніх технологій сільськогосподарського виробництва тощо. Більше того, у сфері сільського господарства ослаблюються інтелектуальна, інформаційно-кваліфікаційна складові: ситуація гірша, аніж загалом в економіці.

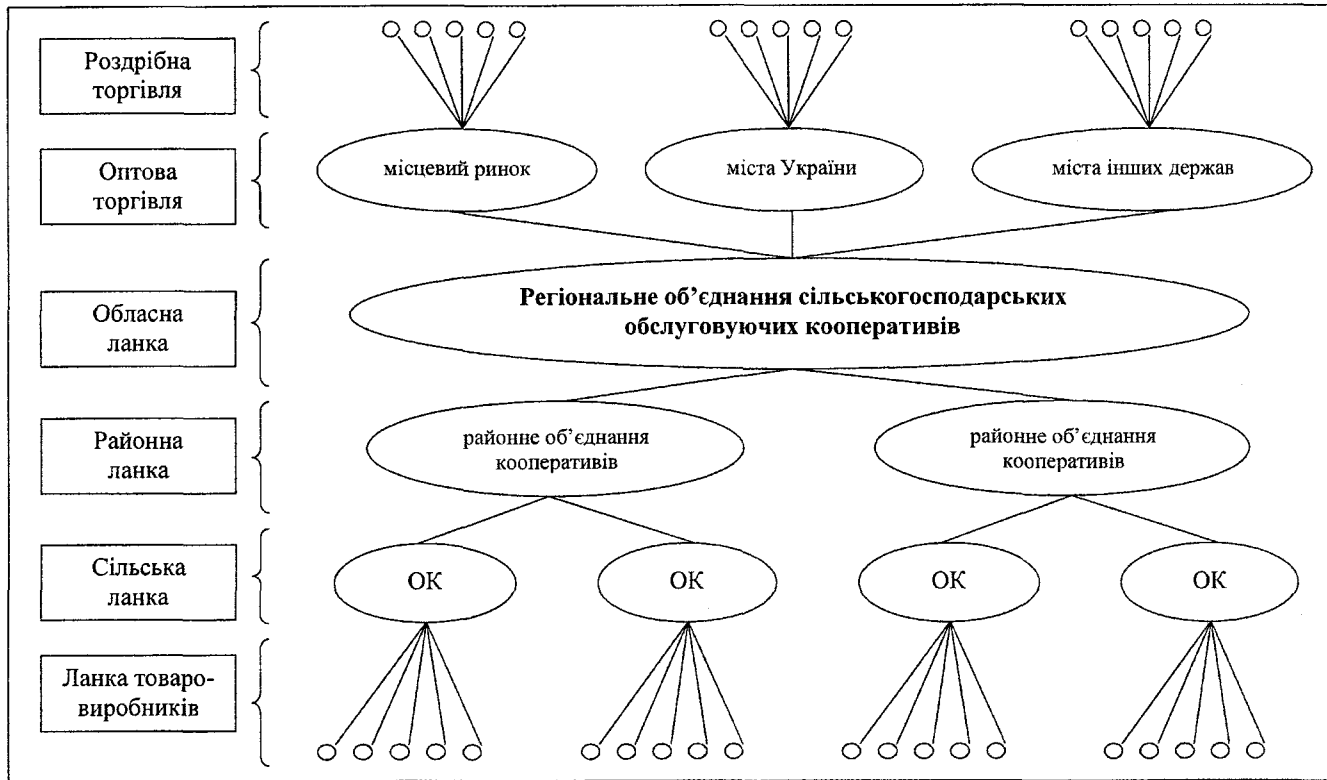

Рис. 3.5. Організаційна модель сільськогосподарського обслуговуючого кооперативу (ОК)

Джерело: Модель створено на основі [176, с. 1]

За даними статистичного щорічника Головного управління статистики в Івано-Франківській області, станом на початок 2006 р. 52,1 % безробітних, що перебували на обліку державної служби зайнятості, проживали в сільській місцевості, а середньорічна номінальна заробітна плата найманих працівників у сфері сільського виробництва становила 55,7 % від середнього рівня в економіці області. Доходи від підприємницької діяльності на селі склали 14,7 % в загальній структурі доходів приватного сектора [175, с. 359–360, 397]. Виникнення схожих проблем із розвитком суб'єктів господарювання на селі зумовлено низкою обставин:

- невідповідністю наявних знань та вмінь ефективного ведення сільського господарства;
- відсутністю достатньої кількості джерел отримання доходів у сільській місцевості;
- низьким рівнем практичної реалізації сучасних технічних і технологічних розробок;
- браком загальнодоступної інформації щодо можливості підвищення кваліфікації, удосконалення діяльності в агрономії, зоотехніці, економічних аспектів ведення господарства, кон'юнктури аграрного ринку тощо.

В організаційному плані виникає потреба у створенні служби, яка б надавала селянам необхідні поради, поглиблювала їх знання і навички. Досвід показує, що вирішувати такі проблеми доцільно через формування організацій (інституцій), котрі безпосередньо надавали би громадянам консультаційно-практичні послуги, спрямовані на ефективне ведення сільського господарства, а отже, сприяли його розвитку. Такими є дорадчі служби.

Згідно із Законом України “Про сільськогосподарську дорадчу діяльність”, сільськогосподарська дорадча служба – це юридична особа (незалежно від її організаційно-правової форми та форми власності), що здійснює дорадчу діяльність, у складі якої працює не менше трьох дорадників та яка пройшла реєстрацію, відповідно до законодавства, і внесена до Реєстру дорадчих служб. Основними завданнями дорадчої діяльності є: підвищення рівня знань і вдосконалення практичних навичок прибуткового ведення господарства суб'єктів господарювання, надання дорадчих послуг з питань економіки, технологій, управління, маркетингу, обліку, податків, права, екології тощо; поширення та впровадження у виробництво сучасних технологій, новітніх досяг-

нень науки й техніки; робота із сільською молоддю, ініціювання та реалізація молодіжних програм тощо [177, с. 2]. Як бачимо, першочергове завдання дорадчих служб – це нарощування, покращення розумово-фізичного потенціалу селян заради їх прибуткового функціонування. Його можна реалізувати шляхом навчання власників-господарів землі, надання практичної допомоги в господарюванні, рекомендацій з приводу ефективного використання сільськогосподарських угідь, демонстрацій, тренінгів. Ці методи досить прогресивні, оскільки більшість селян не знайома з новими технологіями процесу сільськогосподарського виробництва, які слід використовувати в умовах функціонування ринкової економіки. У результаті господарі не усвідомлюють переваг і потенційних прибутків, які може отримувати кожен із них, наприклад, з використання площі землі в розмірі 1 га, яка є близькою до середнього розміру одного земельного паю в області (1,1 га). Для переконання громадян у прибутковості сільськогосподарського виробництва й можливостях збільшення валового виробництва агропродукції дорадчі служби активно використовують демонстраційні форми та методи. Фізичним та юридичним особам, котрим відомі переваги і результативність роботи спеціаліста-дорадника і які потребують рекомендацій, практичної допомоги, послуги можуть бути надані дорадчими агентами. Ті обласні дорадчі служби, які мають добре налагоджені зв'язки, відрегульований процес функціонування, спроможні надавати своїм клієнтам значний перелік послуг.

Щодо моделі функціонування дорадчої служби, то вона схожа на сільськогосподарський обслуговуючий кооператив. Обласна ланка дорадчої служби має складатися з професійних кадрів (щонайменше – з трьох дорадників), кожен з яких є експертом у певній галузі. Вона повинна мати регіональні філії в районах. У центральному (обласному) офісі має бути сконцентрована об'ємна база даних, спроможна забезпечити потреби регіональних філій в інформації з питань рослинництва, тваринництва, технології виробництва та вирощування різних культур, ведення бухгалтерії, побудови бізнес-планів, пошуку потенційних ринків збуту продукції тощо. При цьому обласне відділення також може надавати дорадницькі консультації. Фахівці відділень працюватимуть зазвичай з великими фермерськими господарствами та забезпечуватимуть необхідну базу даних сільських (селищних) ланок дорадчих служб. Першочергове завдання сільського дорадника – розв'язати ті проблеми, які виникають при сільськогосподар-

ському виробництві в безпосереднього власника-господаря землі чи колективу таких суб'єктів. Стратегічне завдання діяльності дорадників, експертів-дорадників, інших працівників дорадчих служб – це утвердження власника-господаря землі як прибуткового суб'єкта економіки, а також надання йому необхідної інформації через навчання, консультації, проведення демонстраційних показів тощо.

На відміну від сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів, для сільськогосподарських дорадчих служб основною метою є сприяння прибутковій діяльності суб'єктів сільського господарства через донесення до них необхідної інформації. Тому, крім формальних організаційних проблем у побудові ієрархічної структури передачі даних до споживача, охоплення широких кіл користувачів цих послуг на всіх рівнях (сільському, районному, обласному), важливою складовою функціонування цієї структури (на етапі юридичного закріплення, становлення чи утвердження) буде кваліфікація персоналу, від співпраці якого з власником-господарем землі залежатиме успіх вирішення проблем останнього. Ось чому від початку функціонування дорадчих служб визначено високі вимоги до кваліфікаційного рівня їх персоналу. Уже сьогодні існують різні рівні дорадчих агентів. Дорадником може бути тільки той, хто пройшов необхідний курс навчання й одержав відповідне свідоцтво. Потреба в результативних теоретичних консультаціях і практичних послугах змушує диверсифікувати дорадчу діяльність та створювати дорадчі служби на основі або у співпраці з вищими навчальними закладами, інститутами, коледжами, спеціалізованими училищами, школами. Це також зумовлено широким спектром виникаючих у власників-господарів проблем у різних галузях знань – бухгалтерському обліку, менеджменті, маркетингу, юриспруденції, зоотехніці, агрономії та ін. Завдяки значному досвіду роботи та високому фаховому рівню, викладачі поліпшують якість дорадчих послуг та спільно з клієнтами скоріше й ефективніше долають труднощі у веденні сільського господарства й досягають бажаних результатів.

Отже, функціонування дорадчої служби впливає на розвиток власника-господаря землі через:

- удосконалення набутих практичних навичок й отримання нових (інноваційних) знань та умінь;
- налагодження доступу до необхідного інформаційного забезпечення;
- надання теоретичних і практичних послуг у царині ефективної

організації прибуткового ведення сільськогосподарського виробництва;

- підвищення культури землеробства, просвітницьку діяльність у середовищі власників-господарів землі;

- навчання, консультування, проведення моніторингу, демонстрацій, упровадження нововведень тощо.

Кредитна спілка. Крім організації процесу виробництва сільськогосподарської продукції власниками-господарями землі, порад щодо їх прибуткового функціонування, необхідна активізація такого забезпечувального чинника, як фінансова підтримка. Відомо, що більшість власників-господарів землі належать до матеріально незабезпечених верств населення. З іншого боку, для початку й ведення ефективної роботи в полі їм необхідні певні фінансові заощадження, однак існуючі банки не завжди погоджуються давати кредити безробітним жителям села, а в разі згоди вимагають великий обсяг документів. У результаті селянин часто або не спроможний зібрати потрібний пакет документів без допомоги юриста, або одразу відмовляється від пропонуваного кредиту. Отже, доцільно сформувані на селі ще одну організаційно-правову структуру, яка б на вигідних умовах могла надавати сільським господарям грошові позики. Такою є кредитна спілка.

Кредитна спілка – це неприбуткова організація, заснована фізичними особами, професійними спілками, їх об'єднаннями на кооперативних засадах з метою задоволення потреб її членів у взаємному кредитуванні та фінансових послугах за рахунок об'єднаних грошових внесків членів кредитної спілки [178, с. 1]. Відповідно до статуту кредитної спілки “Галицький господар” [179, с. 3], серед основних завдань цієї організації виокремлено такі:

- прийом вступних й обов'язкових пайових та інших внесків від членів спілки;

- надання своїм членам кредитів на умовах їх платності, строковості та забезпеченості в готівковій і безготівковій формі. Отримувати кредити від імені членів кредитної спілки можуть також фермерські господарства та приватні підприємства, які знаходяться в їх власності;

- залучення на договірних умовах внесків (вкладів) своїх членів на депозитні рахунки як у готівковій, так і в безготівковій формі;

- виконання функції поручителя за зобов'язання членів спілки перед третіми особами;

- здійснення сплати вступних, пайових та інших внесків до об'є-

даної кредитної спілки (у разі участі в об'єднаній кредитній спілці);

- розміщення тимчасово вільних коштів на депозитних рахунках в установах банків, які мають ліцензію на право роботи із вкладами громадян, об'єднаній кредитній спілці, а також придбання державних цінних паперів, перелік яких установлюється Державною комісією з регулювання ринків фінансових послуг України та паїв кооперативних банків;

- залучення на договірних умовах кредитів банків, кредитів об'єднаної кредитної спілки, коштів інших установ та організацій виключно для надання кредитів своїм членам, якщо інше не встановлено рішенням Державної комісії з регулювання ринків фінансових послуг України;

- надання кредитів іншим кредитним спілкам, якщо інше не встановлено рішенням Державної комісії з регулювання ринків фінансових послуг України;

- оплату за дорученням своїх членів вартості товарів, робіт і послуг у межах наданого їм кредиту;

- провадження благодійної діяльності за рахунок коштів спеціально створених для цього фондів тощо.

Переваги функціонування кредитних спілок у порівнянні з банківськими установами полягають, зокрема, у тому, що: селянинові, який є членом цієї спілки, для отримання кредиту достатньо написати відповідну заяву та заповнити бланк; депозитарії (кредитори) відповідно розміщують (позичають) матеріальні активи в кредитній спілці під менші (більші) відсотки, ніж в комерційних структурах тощо.

Тобто функціонування кредитних спілок повинно впливати на розвиток власників-господарів землі через:

- вигідні умови отримання позик і зберігання вкладів;

- зручне для селян-власників землі місце розташування кредитних спілок;

- організацію спільноти села та взаємну фінансову самопомогу її членів;

- спрямованість діяльності кредитних спілок на задоволення потреб їх членів, а не максимізацію власного прибутку;

- підтримання корисних справ у громаді [180, с. 26].

Усі вищерозглянуті організації й виконувані ними функції можна було б об'єднати в одній структурі таким чином, щоби не завадити розв'язанню центральної проблеми – утвердження селянина-господаря землі. Кожна із цих організацій сформована так, щоб її дія-

льність була вузькоспеціалізованою, що забезпечує високий рівень виконання поставленого перед кожною з них завдань.

Результати взаємодії сільськогосподарського обслуговуючого кооперативу, сільськогосподарської дорадчої служби та кредитної спілки.

На державному й обласних рівнях велику координаційну роботу з питань формування дорадчих служб, обслуговуючих кооперативів і кредитних спілок здійснює Національна сільськогосподарська палата [181]. З її допомогою обласні філії здатні сформувати свої відділи на районних рівнях. Однак створення вищеописаних організаційно-правових структур на рівні сіл та селищ стикається з низкою перешкод. Вони здебільшого мають суб'єктивний характер: проблеми в організації громади, розчарування селян-власників землі в очікуваній віддачі від належних їм земельних часток (паїв); відсутність серед сільських жителів бажаючих розвивати соціально-економічний устрій громади через сільськогосподарське виробництво та ін.

Відсутність серед сільського населення пропагандистів, організаційних нововведень, котрі б сприяли розвитку всієї громади, можна вважати основною перешкодою на шляху утвердження селян-власників землі. Вважаємо, що організацію співпраці між власниками-господарями, дорадчою службою, обслуговуючим кооперативом і кредитною спілкою повинен узяти на себе сільський (селищний) голова – особа, мета діяльності якої полягає в розвитку очолюваної громади.

З огляду на те, що сьогодні в сільських поселеннях серед організаційних структур функціонуючими залишилися здебільшого сільські ради, роботу з утвердження власника-господаря землі доцільно здійснювати саме під їх керівництвом.

Сільська рада, очолювана керівником, має достатньо важелів впливу на координування процесу формування й функціонування сільськогосподарської дорадчої служби, кредитної спілки та обслуговуючого кооперативу. Функціонування цих чинників впливу характеризується специфічними рисами:

– оскільки навчання дорадників і здійснення сільськогосподарської дорадчої діяльності фінансується з державного бюджету, завдання керівників громади полягає в організації самого навчання. Нормативно-правове забезпечення дорадницької роботи дає можливість законним шляхом налагодити цей процес. Існує відповідне науково-методичне й технологічно-інформаційне забезпечення на облас-

них і подекуди районних рівнях, що сприятиме запозиченню кращого досвіду, формуванню вертикальної та горизонтальної співпраці районних і сільських ланок. З огляду на те, що робота національної та обласних дорадчих служб неможлива без реалізації їхнього потенціалу в сільських осередках, у вищих ланок відкривається перспектива активної реалізації досвіду й співпраці з найнижчими – сільськими філіалами;

– заснування сільськогосподарського обслуговуючого кооперативу, за умови врегулювання законодавчих перешкод щодо надання йому статусу неприбуткової організації, також можливе при координації цього процесу сільською (селищною) радою. Важливим чинником впливу на юридичне закріплення та успішне функціонування сільськогосподарського обслуговуючого кооперативу є співпраця сільського голови з громадою, його вплив на власників, господарів та власників-господарів землі, об'єднання їхніх виробничих потужностей, технічних і технологічних потреб в одну структуру. Оскільки в незалежній Україні вертикаль формування цих структур відбувається в напрямку від державного до сільського рівня, то, аналогічно з дорадчою службою, в інтересах керівників національних та обласних об'єднань сільськогосподарських кооперативів є формування й ефективна діяльність філіалів на місцевих рівнях;

– координацію процесу формування та функціонування кредитної спілки також доцільно проводити під егідою сільської ради. При цьому важливу роль відіграватиме інформація, якою володіє сільська рада про потенційних членів кредитної спілки, її працівників, існуючі потреби власників-господарів землі в отриманні кредитів, можливості окремих селян вкладати тимчасово вільні кошти, а також сприяння в пошуку офісних приміщень для такої діяльності тощо.

Результат організації сільської громади повинен буди прибутковим як для власників-господарів (через підвищення ефективності господарювання), так і для селищної ради (через відсоткові надходження за координацію діяльності сільськогосподарського обслуговуючого кооперативу, дорадчої служби та кредитної спілки). Співпрацю цих структур із власником-господарем землі схематично можна зобразити у вигляді рисунка (рис. 3.6).

Їх створення і взаємодія потребують злагодженої і копіткої роботи. Детальне обґрунтування кожного із цих етапів наведено в низці науково-методичних видань і сайтах всесвітньої мережі Інтернет

[184, 199, 200]. Доцільно обґрунтувати необхідність та переваги співпраці цих структур між собою.

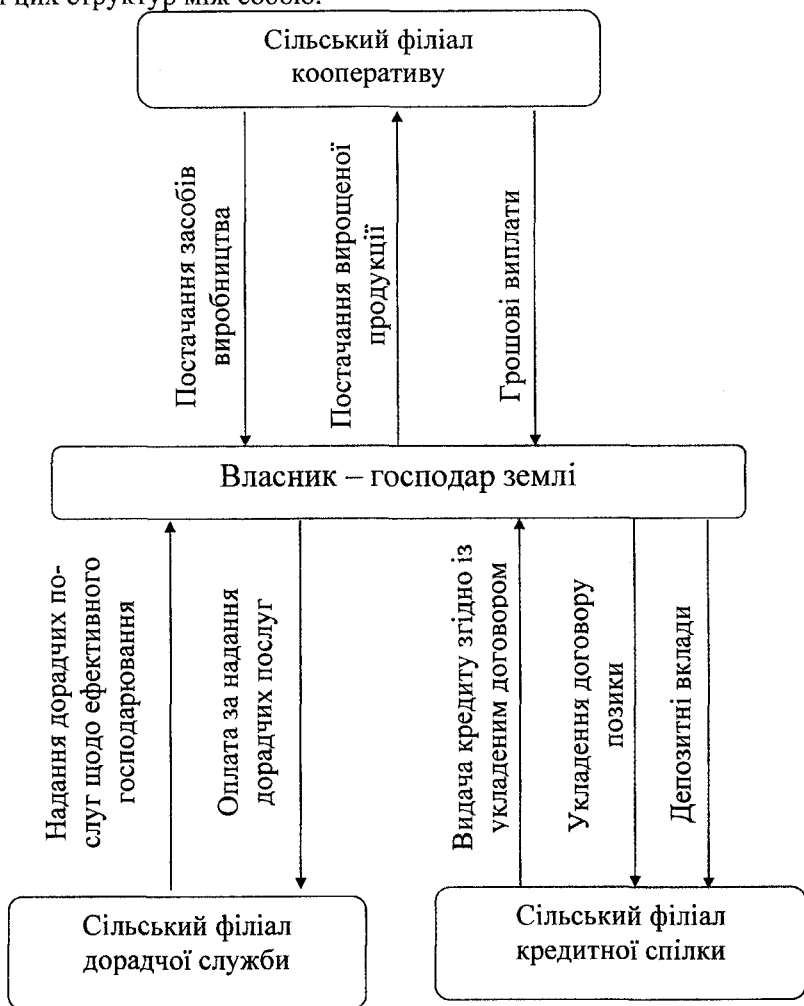

Рис. 3.6. Співпраця власників-господарів землі з обслуговуючим кооперативом, кредитною спілкою та дорадчою службою

Джерело: власна розробка авторів

Підбиваючи підсумки монографічного дослідження, можна стверджувати, що функціонування обслуговуючого кооперативу, дорадчої служби й кредитної спілки спрямоване на покращення соціа-

льно-економічного ефекту від сільськогосподарського виробництва власника-господаря землі.

Маємо на меті обґрунтувати виведення вищеназваних суб'єктів не на абстрактний (загальний) шлях розвитку, а на його найвищий ступінь – утвердження. Для досягнення цього результату буде недостатньо звичайного функціонування кожної із цих інституцій (кооперативу, дорадчої служби, кредитної спілки), необхідне підкріплення їх діяльності забезпечувальними факторами впливу. Мало навіть взаємозв'язку між цими структурами та їх складовими. Потрібно, щоби кожна складова запропонованого механізму визначала єдину спільну мету – утвердження власника й господаря землі в сільськогосподарському виробництві, і вже відносно неї кожна інституція формулювала відповідну постановку завдань. У результаті повинен виникнути синергічний ефект, який, за словами Ж. Поплавської, в економіці пов'язаний з тим, що комбіноване використання кількох взаємоузгоджених факторів може забезпечувати крашу віддачу, ніж сума показників незалежного їх використання. Тому синергію описують як “ефект, коли $2 + 2 = 5$; $6 \dots N$ ” [185, с. 56]. Відомо, що синергія може давати як позитивний, так і негативний ефект. Щоб запобігти останньому, слід налагодити агровиробництво таким чином, щоб у всіх складових його механізму була гармонійна система цілей (про що йшлося вище). Однак і така організація постановки роботи не гарантує абсолютної захищеності від диспропорцій. Тому необхідно систематично проводити моніторинг з питання, “чи не призводить функціонування одних структур до стримування роботи інших”. Сучасні ринкові відносини з домінуванням у них конкурентної боротьби потребують від організаторів і відповідальних за утвердження власника й господаря землі перевірки надійності та гнучкості цього процесу. Тому слід спрямовувати значні зусилля на виявлення й подолання ризику, тобто страхування справи, і відслідковувати можливості пристосування до змін так, щоб не втратити шансів на успіх і уникнути небезпек [185, с. 57].

Попри все це, синергія не є “рятівником” від допущених помилок. Не треба забувати, що ключову роль у досягненні поставленої мети відіграє сама організація роботи обслуговуючого кооперативу, дорадчої служби, кредитної спілки, тим більше на перших етапах їх функціонування. Тому віддаленість у часі від моменту, коли можна буде констатувати утвердження власника та господаря землі, залежить від того, як уже в найближчій перспективі до його механізму

поставляться організатори, виконавча влада, як він буде сприйнятий безпосередньо самим селянином-власником землі, на якому рівні цей механізм буде підкріплений забезпечувальними об'єктивними та суб'єктивними факторами.

3.4. Соціальні наслідки від утвердження власників та господарів землі у сільськогосподарському виробництві

Вирішенню проблем соціально-економічного розвитку сільських жителів присвятили свої праці вітчизняні науковці: В.Г. Галанець – перспективам приватновласницького виробництва [187], О.А. Біттер – підвищенню рівня життя сільського населення [188; 189], Г.В. Черевко – організації дорадництва та реалізації потенціалу приватної власності в аграрній сфері [163; 164], П.С. Березівський – самозайнятості як механізму подолання безробіття на селі [192], М.П. Сахацький – дослідженню проблем відродження українського села [193], А.М. Стельмащук – завданням розвитку дорадчої діяльності в сільськогосподарському виробництві [194] тощо. Однак відносно мало уваги приділено соціально-економічному розвитку сформованих власників і господарів землі в сільськогосподарському виробництві, потенціал яких, на нашу думку, становить основу майбутнього розвитку приватного сектора в аграрному секторі економіки.

Соціальний вимір економічної діяльності зумовлює виникнення поняття “соціальна вигода”, тобто зростання життєвого рівня та добробуту населення, зосередження уваги на громадських послугах і користі [195, с. 47]. З огляду на це, слід обґрунтувати низку очікуваних соціальних наслідків упровадження й ефективного функціонування запропонованого нами механізму утвердження власника-господаря землі. До них, зокрема, належать:

- формування позитивного соціально-психологічного сприйняття селянами перспективи ефективного господарювання на своїй землі;
- покращення умов праці у сфері сільськогосподарського виробництва;
- підвищення професійного й освітнього рівня селян-власників землі;
- скорочення кількості безробітних серед власників сільськогосподарських угідь;

- підвищення рентабельності господарювання на землі;
- вирішення проблеми формування ефективного власника.

Формування позитивного соціально-психологічного сприйняття селянами перспективи ефективного господарювання на своїй землі.

Потреба в психологічній готовності селян-власників землі до будь-яких визначальних змін зумовлена їх власним досвідом (на жаль, негативним), коли селяни не усвідомлювали в повному обсязі мету й завдання земельної та аграрної реформ і в результаті не змогли належним чином здійснити заплановані реформами заходи.

Функціонування механізму утвердження власника та господаря має на меті, передусім, позитивне налаштування свідомості селян щодо перспектив господарювання на землі (поряд з іншими видами зайнятості) тощо. На перших етапах це здійснюється шляхом демонстраційних показів (пілотних проектів) запропонованого механізму на невеликих площах земель конкретної сільської території.

Використання в агровиробництві сучасних технологій, новітньої техніки та добре налагоджена організація роботи в тісній співпраці власників землі, сільськогосподарського обслуговуючого кооперативу, дорадчої служби й кредитної спілки повинні подолати зневіру селян у можливостях прибуткового, високорентабельного сільськогосподарського виробництва.

Монотонна, фізично важка, малокваліфікована й низькорентабельна праця в аграрному секторі стала причиною його непривабливості, невдоволення селян своїм становищем [169, с.85]. Тому виникла потреба переконати фізичних осіб у перевагах участі в такого роду об'єднаннях і використанні їхніх послуг. На нашу думку, використання сервісу описаних у попередньому параграфі організацій надає низку соціально-психологічних привілеїв власникам-господарям землі:

- гуртує жителів громади, села, об'єднує їхні інтереси;
- формує у власників-господарів відчуття потреби, наповненості життя [169, с. 85];
- забезпечує підхід до людини як до соціально-психологічного явища [196, с. 85–87], з урахуванням її особистісних характеристик і трудової поведінки;
- дає можливість отримати дохід, вартий витрачених зусиль і вкладених засобів виробництва;
- гарантує незалежний правовий статус кожному працівникові через збереження приватної власності на засоби виробництва;

- сприяє відродженню традицій сільського способу життя;
- зберігає перспективи для реалізації потенціалу особистості;
- надає виробничі послуги агровиробникам;
- сприяє задоволенню природних потреб особи в спілкуванні, участі в суспільному житті, формуванні ціннісних орієнтирів [196, с. 86], можливість відтворення яких при одноосібному господарюванні обмежена;
- гарантує надійність підписання відповідних договорів;
- зміцнює соціально-економічний статус власника й господаря, формує повагу до них у суспільстві;
- дає відчуття фінансової захищеності, завдяки кращому економічному результату від задіяних площ, сільськогосподарських угідь;
- стимулює оплату праці через обсяги вирощування продукції;
- активізує психологічні можливості особистості;
- забезпечує моральне задоволення від селянської праці тощо.

Покращення умов праці у сфері сільськогосподарського виробництва. З огляду на сучасний спосіб ведення сільського господарства, його технологію, знаряддя обробітку ґрунту, посадковий матеріал та інші складові процесу агровиробництва, можна стверджувати, що в цьому напрямі слід здійснити важливі перетворення. Значна частка осіб пенсійного віку, зайнятих у цій сфері, потребує полегшеного, механізованого ведення сільськогосподарського виробництва. Багато земель сьогодні використовується людьми похилого віку, які не в змозі ефективно працювати на належних їм сільськогосподарських угіддях, подекуди вони повністю нехтують своєю власністю через незадовільний стан здоров'я. Це зумовлює збільшення частки невикористовуваних земель. Щороку така тенденція стає стрімкішою. Ось чому виникла потреба в реалізації концепції, яка б зацікавила сільськогосподарським виробництвом нове покоління – молодь.

На нашу думку, покращення умов праці в аграрному секторі економічно доцільніше й простіше забезпечити через спільне вирішення проблеми, залишаючись при цьому одноосібним господарем на своїй землі. Власне, на таких засадах побудовано механізм утвердження власників та господарів сільськогосподарських угідь. Окрім зручніших технічних, технологічних, освітньо-професійних умов діяльності в аграрному секторі, об'єднання власників землі може також спростити й удосконалити процес закупівлі якісного насіння, засобів захисту рослин, техніки, розв'язати проблему збуту вирощеної продукції за вигідними для виробника цінами, спочатку зупинити спад, а

надалі покращити ситуацію в розвитку тваринницької галузі на селі тощо.

Підвищення професійного та освітнього рівня селян-власників землі. Як свідчить практика, селянину-власнику землі для стійкого розвитку не достатньо свободи вибору, можливостей заснування приватного фермерського господарства, отримання землі в приватну власність та інших ознак демократії і ринкової економіки. Часто бракує досвіду й уміння, а загалом – інформації про те, як прибутково вести сільськогосподарське виробництво. Як зазначалося вище, допомогти селянам удосконалити старі та набути нові навички ефективного ведення агровиробництва покликана сільськогосподарська дорадча служба. Задля підвищення освітнього рівня власників-господарів, Івано-Франківська обласна аграрна дорадча служба уклала договори про співпрацю з навчальними закладами Івано-Франківської області – Прикарпатським національним університетом імені Василя Стефаника та Галицькою академією. Для набуття професійних навиків раціонального використання сільськогосподарських угідь, удосконалення селянами професійних умінь, проведення необхідних дослідів дорадча служба підписала також договір із місцевим Інститутом агропромислового виробництва. Тому є підстави вважати, що забезпечено належний професійно-освітній рівень суб'єктів, задіяних у “механізмі утвердження власників-господарів землі”.

Скорочення кількості безробітних серед власників сільськогосподарських угідь. Запропонований нами механізм утвердження власників-господарів містить низку ознак, що сприяють підвищенню зайнятості у сфері сільськогосподарського виробництва. На думку І.Г. Крилової, до них належать: розширення виробництва, високий рівень економічних інтересів, підвищення продуктивності праці; оптимізація сільської інфраструктури тощо [197, с. 5].

Потреба в подоланні безробіття серед власників угідь зумовлена сучасним становищем у сфері зайнятості в сільському господарстві. Станом на 01.01.2006 р. попит на робочу силу за видами економічної діяльності в аграрному секторі був одним із найнижчих в економіці області й становив лише 6,6 % [175, с. 367]. Ураховуючи те, що в громадян відсутні мотиваційні фактори до роботи в цій галузі, можна стверджувати, що ситуація потребує механізму, який би, з одного боку, створив умови для підвищення зайнятості в сільськогосподарському виробництві, а з іншого, – мотивував, заохочував до співпраці фізичних і юридичних осіб, які є власниками землі. Завдяки йому

можна створити робочі місця для всіх, хто отримав земельні частки (паї) внаслідок проведення земельної реформи. Таким чином, за умови залучення хоча б половини власників розпайованих сільськогосподарських угідь, можна забезпечити роботою близько 100 тис. жителів області, щонайменше – усіх тих фізичних осіб–власників, землі яких не обробляються – заростають бур'яном і лісом через просту “відсутність організації”. Це близько 80 тис. громадян.

Зазначимо, що жоден інший вид зайнятості не спроможний так швидко задіяти широкі маси незайнятого населення з відчутною соціально-економічною віддачею.

Підвищення рентабельності господарювання на землі. Усе зводиться до того, що самостійний власник-господар землі має найбільший потенціал для безпосереднього покращення свого фінансового становища, що є тільки одним із критеріїв соціального розвитку. Однак від рівня його економічного результату залежить багато інших аспектів діяльності господарюючого суб'єкта. Належний фінансовий дохід від господарювання дає можливість скоротити безробіття, підвищити рівень розвитку соціальної інфраструктури (надання послуг невиробничої сфери), поліпшити умови праці, створити безпечні умови господарювання, покращити екологічний стан довкілля тощо. Тому доцільно навести хоча б деякі дані відносно очікуваного доходу, який отримуватиме середньостатистичний власник-господар землі, на основі запропонованого нами механізму утвердження. Прибуток розраховується за умови, що власники сільськогосподарських угідь особисто працюватимуть на них, об'єднаються в сільськогосподарські обслуговуючі кооперативи, користуватимуться послугами, консультаціями дорадників і перевагами кредитної спілки; безпосередньо в сільськогосподарському виробництві використовуватимуться сучасна техніка, застосовуватимуться інтенсивні технології, добрива, засоби захисту рослин, ретельно добиратимуться їх сорти.

Для прикладу візьмемо хоча б таку сільськогосподарську культуру, як морква столова. Ринкова ціна моркви становить близько 2 грн. за 1 кг. Собівартість вирощування 1 кг моркви складає 15 коп. При відповідній технології вирощування, висадці якісного насіння, використанні сучасної техніки та необхідних засобів захисту з 1 га можна отримати врожай у 15–30 т. У результаті валовий дохід від реалізованої продукції становитиме 20–30 тис. грн., чистий дохід – 17–23 тис. грн. Більш деталізоване обчислення прибутку від вирощування моркви наведено в табл. 3.6 [198–200].

Таблиця 3.6

**Економічний розрахунок витрат на вирощування моркви
на крапельному зрошенні (стрічка Т-Таре), 1 га.
Запланована врожайність 50 т/га***

№	Назва робіт	Одиниця виміру	Трактор + с/г машина	Ресурси			Разом, грн.
				Назва	кількість	ціна за одиницю продукції, грн.	
Ряд	1	2	3	4	5	6	7
1	Оренда землі	грн.			1 га	700	700
2	Лущення стерні (на глибину 8-10 см)	га	Т-50 + АДГ-10	Дизпаливо	2,5 л	2,7	6,75
				Оплата праці	1 га	2	2
3	Навантаження, перевезення та внесення мінеральних добрив	га	МТЗ-82 + РУМ	Суперфосфат (Р110)	550 кг	0,7	385
				Калімагnezія (К60)	214 кг	0,7	200
				Дизпаливо	1 л	2,7	2,7
				Оплата праці	1 т	35	26,74
				Оплата праці	1 га	2	2
4	Оранка на зяб (на глибину 25-27 см)	га	МТЗ-82 + ПЛН-3-35	Дизпаливо	21 л	2,7	56,7
				Оплата праці	1 га	4	4
5	Культивація по зябу (10-12 см) з боронуванням	га	МТЗ-82 + КПС-4,2 + БС-6	Дизпаливо	8,5 л	2,7	22,95
				Оплата праці	1 га	2,5	2,5
6	Дві передпосівні культивациї	га	МТЗ-82 + КПС-4,2	Дизпаливо	7,5х2	2,7	40,5
				Оплата праці	1 га	2	4
7	Насіння (Ред Кор, фірма Нунемс)	кг/га			2,5 кг/га	540	1350

Ряд	1	2	3	4	5	6	7
8	Висів оренованою овочевою сіялкою точного висіву SN-2-130	га	MT3-82 + SN-2-130	Вартість висіву	1 га	212	212
				Дизпаливо	8 л	2,7	21,6
9	Система крапельного зрошення Т-Таре	1-й рік		Вся система крапельного зрошення	1 га	3710	3710
		2-й рік	Затрати лише на ремонт стрічки				200
		3-й рік		Вартість нової стрічки	8400 м	0,45	3780
		щорічно		Розкладання стрічки	га	260	260
				Очищення поля від стрічки в кінці сезону	га	260	260
				Вартість електроенергії	2970 кВт	0,19	564,3
				Витрати води	650 0 м ³	0*	0*
	Оплата праці поливальника	3 місяці	250	750			
Разом витрат на крапельне зрошення: 1-й рік – 5544,3 грн.; 1-й рік – 1834,3; 3-й рік – 1834,3+стрічка.							
10	Водорозчинні добрива для крапельного зрошення	кг		Аміачна селітра (N100)	294	0,6	176,5
				Калімагнезія (K40)	143	0,7	100,1
11	Внесення гербіцидів (дві обробки)	га	MT3-82+ОП-800	Гезагард 50 WP, з.п.	10 л	55	550
				дизпаливо	1,2х2	2,7	6,48
				оплата праці	2 га	1,6	3,2
12	Прополювання в рядках	га	вручну	оплата праці	1 га		100

Ряд	1	2	3	4	5	6	7
13	Міжрядкова культивация (2 рази)	га	МТЗ- 82+КПС- 4,2	дизпаливо	3x2	2,7	16,2
				оплата праці	2 га	2	4
14	Обробка ін- сектицидами	га	МТЗ- 82+ОП- 800	Конфідор	0,2 л	460	92
				дизпаливо	1,2	2,7	3,24
				оплата праці	1 га	1,6	1,6
15	Підорюван- ня корене- плодів	га	МТЗ- 82+СНУ	дизпаливо	6 л	2,7	16,2
				оплата праці	1 га	2	2
16	Збирання моркви з очищенням	т	вручну	оплата праці	50 т	35	1750
17	Наванта- ження на транспорт	т	вручну	оплата праці	50 т	35	1750
18	Транспорту- вання морк- ви до 10 км	т	МТЗ-82 + ПТС-4	дизпаливо	36 л	2,7	97,2
19	Розванта- ження та за- кладання на зберігання	т	вручну	оплата праці	50 т	35	1750
20	Разом за- трат:	грн.					12968, 16 (за 1-й рік) 9458,1 6 (за 2- й рік)
21	Валовий дохід	грн.			50 т/га	0,40	20000

* За умови, що полив проводиться із власної артезіанської свердловини.

Такі розрахунки уможливають висновок, що порівняно із середньомісячною заробітною платою найманого працівника у сфері сільського господарства, яка склала станом на 01.01.2006 р. в Івано-Франківській області 399 грн. [175, с.403], селянин-власник землі може отримувати у 2–5 разів більше чистого прибутку.

Вирішення проблеми формування ефективного власника. Більшість селян-власників сільськогосподарських угідь сьогодні зневірені в приватній власності на землю як потенційному джерелі доходу для

них та їхніх сімей, особливо як у джерелі надійного соціально-економічного захисту й розвитку, а не засобі виживання. Тому постає проблема подолання відчуження селянина від власності на землю та формування ефективного власника. Її розв'язання потребує в першу чергу:

- підвищення освітнього та професійного рівня власників-господарів землі. Воно сприяло би, з одного боку, усвідомленню можливості одночасного раціонального й ефективного використання сільськогосподарських угідь, зміні поглядів щодо потенціалу високо-рентабельного функціонування в агровиробництві, а з іншого, – опануванню сучасних технологій вирощування, догляду за врожаєм, нових знань і навичок поведінки в умовах соціально орієнтованої ринкової економіки;

- необхідних інвестицій у сільськогосподарське виробництво чи наявності особистого початкового капіталу власника-господаря;

- досконалої організації виробництва на всіх його етапах – від підготовки ґрунту до продажу зібраного врожаю [201, с. 235];

- гуртування зусиль громади, спрямованих на подолання перешкод. У той час, коли керманічі нашої держави сперечаються щодо шляхів, стратегій розвитку, згуртованість селян-власників на найнижчих (однак найбільш численних) адміністративних рівнях має потенціал об'єднання їхніх зусиль, здібностей для формування справедливих, сприятливих, соціально й економічно привабливих умов діяльності у сфері сільськогосподарського виробництва й життя в українському селі.

Формування ефективного, реального власника-господаря землі передбачає також наявність багатьох інших допоміжних складових, які часто бувають вирішальними для результативного проходження цього процесу. Однак ми робимо наголос на тих елементах, без яких, на нашу думку, не може реалізуватися жодна із стратегій утвердження власника-господаря сільськогосподарських угідь.

Окрім соціальних наслідків механізму утвердження власника та господаря землі, доцільно визначити прогнозовану чисельність цих суб'єктів, площ належних і використовуваних ними сільськогосподарських угідь, опираючись на економетричний апарат моделювання.

Подальше розширення площ сільськогосподарських угідь у використанні власників-господарів може розвинути дрібнотоварне виробництво. Це відбуватиметься всупереч твердженням багатьох науковців про те, що в недалекій перспективі великі агровиробники, зок-

рема сільськогосподарські підприємства й фермерські господарства, превалюватимуть над одноосібними господарствами у валовому виробництві аграрної продукції, а відповідно – і використовуваних земельних площ. Це означає, що формуватимуться нові потенційно ефективні власники-господарі, переважно серед фізичних осіб.

Спробуємо спрогнозувати, як у найближчі п'ять років зміниться чисельність власників-господарів, господарів, належних та використовуваних ними площ сільськогосподарських угідь і дійдемо висновку, чи наблизатиметься український селянин до особистого господарювання на власній землі.

Це можна перевірити на основі статистичних даних минулих років. Ураховуючи тенденції розвитку щодо досліджуваних показників, здійснимо розрахунок прогнозних значень на 2008–2012 рр.

Прогнозне значення $y_p = a_1 t_p + a_0$ буде знаходитися в межах від y_{min} до y_{max} .

Нижня межа довірчого інтервалу $y_{min} = y_p - \Delta y$ – песимістичний прогноз. Верхня межа довірчого інтервалу $y_{max} = y_p + \Delta y$ – оптимістичний прогноз.

$$\Delta y = t \cdot S_{np},$$

де t – критерій Стюдента (знаходиться з таблиць залежно від імовірності P і ступеня вільності $n-m-1$).

S_{np} – прогнозна похибка рівняння регресії

$$S_{np} = S_r \sqrt{1 + \frac{1}{n} + \frac{(t_p - \bar{t})^2}{\sum (t_i - \bar{t})^2}},$$

де S_r – стандартна похибка рівняння регресії;

n – кількість досліджуваних періодів;

t_p – період прогнозу.

$$S_r = \sqrt{\frac{\sum (y_i - y_m)^2}{n-2}},$$

де y_i, y_m – фактичне й теоретичне значення показника;

$n-2$ – число значень ряду, зменшене на кількість параметрів рівняння тренду (тобто a і b).

Розв'язавши запропоновані системи рівнянь, подані в табл. 3.7, (з вихідними даними, наведеними в дод. В [81–88, 202], нами спрогнозовано ймовірну структуру чисельності власників та господарів землі й площі належних та використовуваних ними угідь (дод. Д–3).

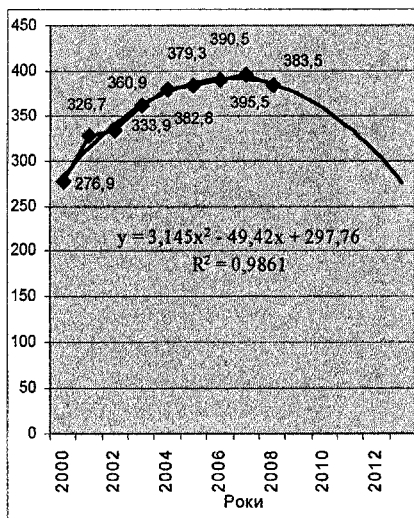

Рис. 3.7. Прогнозування обсягів площ, використовуваних господарствами населення, тис. га

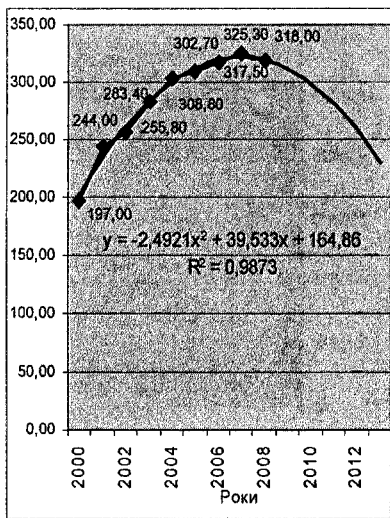

Рис. 3.8. Прогнозування обсягів площ, використовуваних власниками-господарями, тис. га

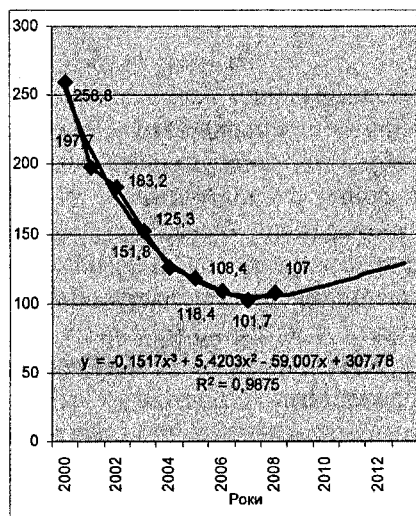

Рис. 3.9. Прогнозування обсягів площ сільськогосподарських угідь, використовуваних агроформуваннями, тис. га

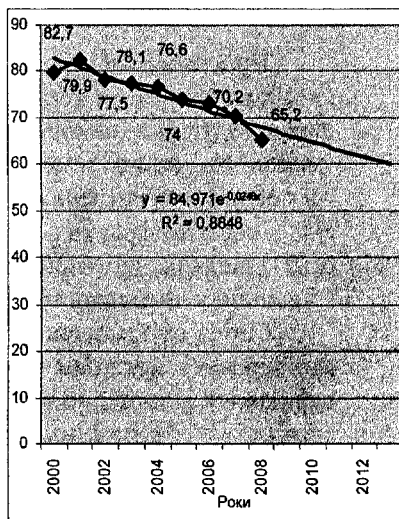

Рис. 3.10. Прогнозування обсягів площ сільськогосподарських угідь, орендованих господарствами населення, тис. га

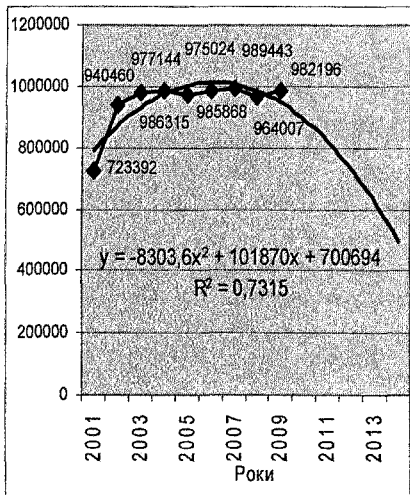

Рис. 3.11. Прогнозування чисельності господарств населення, які використовують власні сільськогосподарські угіддя, осіб

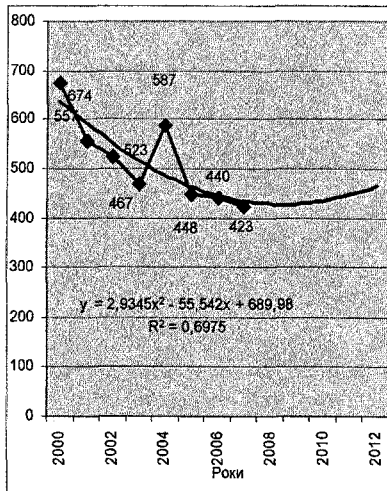

Рис. 3.12. Прогнозування чисельності сільськогосподарських підприємств, які використовують орендовані сільськогосподарські угіддя, од.

Прогнозовані показники свідчать, що на наступні п'ять років спостерігатиметься тенденція до: збільшення площ сільськогосподарських угідь у використанні сільськогосподарських підприємств; зменшення площ земель в особистому використанні власників-господарів; зменшення орендованих господарствами населення сільськогосподарських угідь; зменшення чисельності фізичних осіб як таких, що особисто використовують власні землі, а також збільшення чисельності орендодавців серед селян-власників землі.

Серед сформованого кооперативу доцільно розвивати та удосконалювати механізм переходу земельних угідь та ведення господарювання відповідно від одного власника-господаря до іншого. Це сприямиме збереженню цілісності земельного та майнового фонду селян, концентрації угідь у тих жителів, котрі ефективно господарюють. Такий механізм покликаний формувати не стільки ефективного власника землі, як відповідального господаря.

Визначення моделей тренду та коефіцієнтів детермінації*

Показники		Модель тренду	Коефіцієнт апроксимації R^2	
Фізичні особи	Площа використовуваних сільськогосподарських угідь, тис. га	$y = 3,145x^2 - 49,42x + 297,76$	0,99	
	з них	власні	$y = -2,4921x^2 + 39,533x + 164,86$	0,99
		орендовані	$y = 84,971e - 0,0248x$	0,89
	Загальна чисельність, осіб		$y = -3047x^2 + 43496x + 841079$	0,80
	з них	власники-господарі	$y = -8303,6x^2 + 101870x + 700694$	0,73
		орендарі	$y = -461,67x^2 + 5585,9x + 28396$	0,92
Сільськогосподарські підприємства (включаючи фермерські господарства)	Загальна площа використовуваних сільськогосподарських угідь, тис. га	$y = -0,1517x^3 + 5,4203x^2 - 59,007x + 307,78$	0,99	
	Загальна чисельність, осіб		$y = -0,7619x^2 - 47,905x + 1394$	0,92
	з них	орендарі	$y = 2,9345x^2 - 55,542x + 689,98$	0,70

* Вихідні дані представлені в додатку В [80–88, 202].

Для забезпечення соціально-економічного зростання селян-власників землі недостатньо лише трансформації форм власності й господарювання. Важливу увагу слід також приділити обліку рівня розвитку матеріально-технічної бази сільського господарства, істори-

чних надбань, регіональних особливостей та демографічного складу населення.

Слід впроваджувати механізми прибуткового агровиробництва на селі з використанням потенціалу сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів, сільськогосподарських дорадчих служб, кредитних спілок тощо не тільки задля результативного господарювання на землі, але й усвідомлення селянами цінності приватизованих сільськогосподарських угідь, їх соціального та економічного потенціалу.

ПІСЛЯМОВА

У монографії викладено теоретичне обґрунтування, здійснено аналітичну оцінку та запропоновано наукове вирішення складної соціально-економічної проблеми становлення й утвердження власника-господаря землі в сільськогосподарському виробництві. Результати проведеного дослідження дають підстави для певних висновків.

1. Глибокі соціально-економічні перетворення в аграрній сфері, зокрема узаконення приватної власності на землю, формування повноправних власників і господарів сільськогосподарських угідь, зумовили необхідність тлумачення категорій “власник” і “господар” землі, визначення їх функцій. Того, хто використовує належні йому угіддя, треба називати “власником-господарем” землі. Власника землі в сільському господарстві слід розглядати як суб’єкта соціально-економічних відносин, який має право володіння, користування та розпорядження землею. Водночас господаря землі доцільно визначати як суб’єкта соціально-економічних відносин, який має право володіння й користування землями сільськогосподарського призначення та право власності на результати праці.

2. Процес формування суб’єктів власності та господарювання в сільському господарстві доцільно розглядати за етапами юридичного закріплення, становлення та утвердження. Юридичне закріплення полягає в отриманні власником державного акта на право приватної власності на землю, а для господаря – у реєстрації організаційно-правової форми. Мета етапу становлення зводиться до пошуку нових зв’язків та налагодження вигідних торговельно-економічних відносин господарюючих суб’єктів. Етапом утвердження власника і господаря землі є той рівень функціонування селянства, який гарантує йому соціально-економічну стабільність, а також відповідну вигоду для суспільства й майбутніх поколінь.

3. Серед критеріїв визначення ефективно діючих власників і господарів землі в сільському господарстві слід виокремити: кваліфікацію, наявні засоби виробництва й умови господарювання, рівень державної підтримки, використання переваг кооперування, дорадництва й кредитування, існування приватної власності на землю та майно, соціальну спрямованість господарювання.

4. На основі аналізу суб’єктів господарювання за належними й використовуваними угіддями розроблено класифікаційні ознаки. Виявлено, що після отримання селянами в приватну власність сільсько-

господарських угідь змінилося їх співвідношення: щороку зберігається тенденція до скорочення площ земель, переданих в оренду, і збільшення використовуваних особисто власниками-господарями. Якщо у 2001 р. селяни використовували 60 % власних сільськогосподарських угідь, то у 2006 р. цей показник становив уже 78 %. Така зміна пояснюється зменшенням чисельності сільськогосподарських підприємств через їх банкрутство, унаслідок чого призупиняються відносини оренди й земля переходить у користування господарств населення. Частина селян-власників вирішує, що особистий обробіток землі для них вигідніший, аніж оренда, гарантує більшу соціальну захищеність.

5. Розвиток власників і господарів землі у сфері сільськогосподарського виробництва гальмують суб'єктивні й об'єктивні чинники, зокрема, незадовільне проходження попередніх етапів. До їх числа також належить нехтування господарюючими суб'єктами заходів раціонального, екологічного використання угідь, повільне впровадження інноваційних техніко-технологічних розробок, посилення конкуренції на агропродовольчому ринку після вступу України в СОТ.

6. Зазначені чинники впливають на результативні показники діяльності господарств населення та агроформувань. У 2006 р. основна частка виробництва валової продукції галузі (88,7 %) зосередилась у власників-господарів землі, тоді як у 1990 р. – 50,1 %. Тим часом агроформування зменшили валове виробництво продукції в 5,7 раза. Як результат, відбулося скорочення її виробництва в усіх категоріях господарств на 22,8 %. Це означає, що підвищеної уваги потребує створення сприятливого середовища для ефективного функціонування власників і господарів землі.

7. Утвердження власника й господаря землі в сільському господарстві визначається двома групами чинників впливу. До першої належать ті, що перебувають у компетенції органів державної влади та місцевого самоврядування: визначення передумов утвердження і визнання їх стратегічно важливими; забезпечення злагодженого функціонування земельних відносин; посилення ефекту від використання відносин власності й господарського механізму; подолання соціально-економічної деградації власника й господаря. Другу групу становлять чинники, що залежать від власників і господарів землі: визначення їх місця й ролі в розвитку сільських територій; раціоналізація використання сільськогосподарських угідь; підприємливий характер господарювання; соціальна орієнтація діяльності.

8. Одним з оптимальних шляхів виведення власників-господарів землі на вищий рівень функціонування є їх об'єднання, удосконалення набутих знань і навичок, взаємна фінансова допомога тощо. Цього можна досягти, використовуючи послуги сільськогосподарського обслуговуючого кооперативу, дорадчої служби та кредитної спілки. Їх взаємодія, як механізм утвердження, покликана покращити соціально-економічну результативність сільськогосподарського виробництва.

9. Серед перспективних напрямів розширення діапазону зайнятості власників-господарів землі на Прикарпатті – розвиток сільсько-го (зеленого) туризму. Така диверсифікація діяльності дасть частині селян-власників змогу раціональніше використовувати належний їм земельний, майновий, інтелектуальний потенціал, а також вирощену сільськогосподарську продукцію, рекреаційні ресурси краю, місцеві традиції тощо.

Concluding Remarks

The monograph is theoretically generalized and determined the analytical evaluations the scientific decision of the unite of socio-economic problem of asserting the owner-master of the land in agricultural production is carried out.

Deep socio-economic changes in agrarian sphere in particular, the private ownership on the land, forming the owners and masters of agricultural land caused the necessity of interpreting the category "the owner" and "the master" of the land/ determining their functions. Those, who uses the lands, belonged to them we must name them "the owner-the master" of the land. The owner of the land in agriculture should be considered as the subject of socio-economic relations who has the right of ownership, using and distributing of the land. At the same time the master of the land it be determined as the subject of socio-economic relations who has the right of ownership and using of the lands of agricultural determination and the right of the ownership for the job's results.

The process of formation of the subjects of the property and economy in agriculture should be considered according to the stages of legal fixing creating and asserting. Legal fixing lies in getting by the owner the state certificate for the right of the private property on the land, and for the "master" – in registration organized – legal form. The aim of asserting stage is to search new relations and setting profitable trade-economic relations of mastering subjects. Asserting stage of the owner and master of the land is the level of the functioning of peasants which guarantees them socio-economic stability and also a vorpespondig advantage for the society and the future generation.

Among the criteria of the determining the effectively acting owners and masters of the land in agriculture we can choose classification, certain measures of production and conditions of the economy; the level of the state supporting, using the advantages of cooperation, deliberation and credit, existence of private ownership for the land and property, and social direction of the economy. The classificational peculiarities on the basis of the subjects' analyses of the economy according to independent and used lands worked out.

It was also found out that after getting production brake subjective and objective factors, in particular unsatisfied passing the previous stages. To them belong ignoring subjective measures of rational, ecological using of the land, slow introducing of innovational technico-technological as-

signments, competition at the agrofood market after Ukraine's entering the WTO.

The factors mentioned above influence the results of the data activity of population's economy and agroformings. In 2006 the main part of gross national production of the branch (88.7%) is concentrated in the hands of the owners and masters of the land, in comparison with 1990 50.1% at the same time agroformings reduced gross national products in 5.7 times. As a result, the product has been reduced in all categories of the economy in 22.8%. It means that formation of suitable environment for effective functioning of the owners and masters of the land needs more attention.

Asserting of the land's owner and master in agriculture is determined by the two groups of factors' influence. To the first group belongs the competence of state and local selfcontrol; the deterring of the preconditions of asserting their strategically importance; making more effect of using the property's relations and the mechanism of economy the overcoming of socio-economic degradation of the owner and master.

To the second group belong factors which depend on land's owners and masters, their place and role in the development of rural territories and social orientation of the activity.

The most optymal ways of putting the owners and masters on the higher level of functioning are their joining, improving the knowledge and skills acquired and mutual financial assistance.

The intercourse of services given by cultural cooperative, deliberative service and credit union must improve the socio-economic resultness of agricultural production.

Among the perspective directions of making wider the scope of employment of owners and masters of the land in Prycarpathia is the development of the rural green tourism.

Such a diversification of the activity will give the peasants – owners, the ability of using the land property, intellectual potential and also agricultural production, recreational resources of the land and local traditions.

СПИСОК НАУКОВИХ ТА ІНФОРМАЦІЙНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Кузняк Б. Проблеми відродження господаря на землі / Б. Кузняк // Економіка України. – 1993. – № 6. – С. 68–73.
2. Михасюк І. Становлення приватного власника на селі / І. Михасюк, С. Сажинець // Віче. – 2001. – № 4. – С. 74–79.
3. Пулім В.А. Реальний власник та його становлення в аграрній сфері / В. А. Пулім // Економіка АПК. – 2002. – № 7. – С. 48–52.
4. Збарський В. Ефективність підприємницької діяльності і почуття господаря / В. Збарський // Бухгалтерія в сільському господарстві. – 2001. – № 15. – С. 13–15.
5. Збарський В. Індивідуальні господарства селян: проблеми і перспективи / В. Збарський // АгроІнком. – 2005. – № 9–10. – С. 15–23.
6. Онищенко О. Сільське господарство, село і селянство України у дзеркалі пострадянської аграрної політики / О. Онищенко, В. Юрчишин // Економіка України. – 2006. – № 1. – С. 4–13.
7. Юрчишин В. В. “Мое” у “нашому” / В. В. Юрчишин // Прикарпатська правда. – 1989. – 23 верес.
8. Запша Г. М. Іпостасі маркетингу в контексті становлення і утвердження приватного сектора в сільському господарстві / Г. М. Запша // Вісник Прикарпат. ун-ту. Серія. “економіка”. – Івано-Франківськ : Плай, 2006. – Вип. III.
9. Новий тлумачний словник української мови : у 4 т. – К. : Аконті, 1998. – Т. 1. – 910 с.
10. Економічна енциклопедія : у 3 т. – К. : Академія, 2000. – Т. 1. – 864 с.
11. Толковый словарь рыночной экономики / [под ред. д. э. н., проф. В. П. Тарасова]. – М. : Сотрудничество, 1993. – 301 с.
12. Современный экономический словарь / [сост. Райзберг Б.А. и др.]. – М. : ИНФРА, 2001. – 480 с.
13. Экономика : энциклопедический словарь / [сост. Золотогоров В. Г.]. – М. : Интерпрогресссервис, Книжный дом, 2003. – 720 с.
14. Конституція України. – К. : Велес, 2004. – 64 с.
15. Матковський П. Є. Сутність понять власник і господар у сільському господарстві / П. Є. Матковський // Економіка: проблеми теорії та практики. :зб. наук. праць. – Вип. 200: у 4 т. – Дніпропетровськ : ДНУ, 2005. – Т. III. – С. 825–830.
16. Большой экономический словарь / [под. ред. А. Н. Азрилияна]. – М. : Ин-т новой экономики, 2002. – 1497 с.

17. Українська Радянська Енциклопедія : У 12 т. – К. : Ред. Укр. Рад. Енцикл., 1979. – Т. 3. – 552 с.
18. Аристотель. Політика / Аристотель. – К. : Основи, 2000. – 239 с.
19. Наука і вища освіта у третьому тисячолітті : зб. тез доповідей учасників IV міжвуз. конф., 2 берез. 2004 р. – Мелітополь : НКП ГУ “ЗІДМУ”, 2004. – 233 с.
20. Бородіна О. М. Людський капітал у системі розвитку аграрної сфери / О. М. Бородіна // Економіка АПК. – 2004. – № 4. – С. 25–30.
21. Цивільне право : підруч. для студ. юрид. вузів та ф-тів. – К., 1997. – 544 с.
22. Великий тлумачний словник сучасної української мови / [уклад. В. Т. Бусел]. – Ірпінь: Перун, 2001. – 1440 с.
23. Юридична енциклопедія : у 6 т. – К. : Укр. енцикл., 2003. – Т. 5. – 736 с.
24. Земельний кодекс України : коментар. – Х. : Одіссей, 2002. – 600 с.
25. Основні принципи раціонального використання кормових угідь / С. В. Долинський, Н. Й. Бажал, І. Б. Дяченко та ін.] // Економіка АПК. – 2001. – № 10. – С. 5–8.
26. Корчинський А. А. Про екологізацію раціонального землекористування / А. А. Корчинський // Економіка АПК. – 2003. – № 3. – С. 27–30.
27. Матковський П. Є. Власник і господар у сільському господарстві : понятійний апарат, функції, цільове призначення / П. Є. Матковський // АгроІнком. – 2005. – № 1–2. – С. 62–64.
28. Земельний кодекс України. – К. : Школа, 2002. – 96 с.
29. Українська Радянська Енциклопедія: Е 12 т. – К. : Ред. Укр. Рад. Енцикл., 1982. – Т. 7. – 526 с.
30. Субтельний О. Україна : історія / О. Субтельний – К. : Либідь, 1992. – 512 с.
31. Витанович І. Історія українського кооперативного руху / І. Витанович. – Нью-Йорк, 1964. – 824 с.
32. Баланюк І. Ф. Науково-прикладні аспекти розвитку аграрних відносин у регіоні Карпат / Іван Федорович Баланюк. – К.: Ін-т аграрної економіки, 2000. – 102 с.
33. Бородіна О. М. Людський капітал як основний стратегічний ресурс сталого розвитку аграрної сфери / О. М. Бородіна // Економіка

АПК. – 2003. – № 9. – С. 103–108.

34. Основи сільськогосподарського дорадництва в Україні. – Львів : Українські технології, 2003. – 680 с.

35. Саблук П. Т. Реализация Земельного кодекса как условие решения экономических проблем села и государства / П. Т. Саблук // Економіка АПК. – 2003. – № 9. – С. 139–141.

36. Юрчишин В. В. Проблеми зміцнення правової бази сільського господарства / В. В. Юрчишин // Економіка АПК. – 2000. – № 3. – С. 3–11.

37. Онищенко О. Становлення приватного сектора в сільському господарстві / О. Онищенко, В. Юрчишин // Економіка України. – 1995. – № 10. – С. 4–18.

38. Економічна енциклопедія : У 3 т. – К. : Академія, 2002. – Т. 3. – 952 с.

39. Матковський П. Є. Методологічні основи становлення приватного сектора в сільському господарстві / П. Є. Матковський // Економіка: проблеми теорії та практики. – Дніпропетровськ : ДНУ, 2004. – Вип. 195. – С. 472–479.

40. Галанець В. Г. Реформування земельних відносин та формування ринку землі / В. Галанець, І. Люта. – Львів, 2006. – 196 с.

41. Лендел М. А. Земельні ресурси Карпатського регіону: проблеми використання і охорони / М. Лендел, Р. Романович. – Ужгород : Карпати, 2007. – 256 с.

42. Павлишенко М. М. Закономірності розвитку форм власності та аграрна реформа / М. М. Павлишенко // Економіка АПК. – 2005. – № 4. – С. 23–30.

43. Мороз О. О. Інституційна сутність вітчизняних аграрних реформ / О. О. Мороз // Економіка АПК. – 2004. – № 5. – С. 17–23.

44. Яців І. Б. Організація землекористування у малих формах господарювання Львівської області / І. Б. Яців // Екологічні, економічні та технологічні аспекти використання земельних ресурсів : матеріали міжнародного науково-практичного форуму, 19–21 верес. 2007 р. – Львів : Львів. держ. агроуніверситет, 2007. – С. 87–92.

45. Никонов А. А. Спираль многовековой драмы: аграрная наука и политика России / А. А. Никонов. – М., 1995. – 574 с.

46. Буздалов И. Частная собственность на землю – основа эффективного сельского хозяйства / И. Буздалов // Вопросы экономики. – 2000. – № 7. – С. 26–35.

47. Robert L. McCan. An outline of the American Economy / Robert

L. McCan. – Washington, 1992. – 212 p.

48. Bambrey, Richard. Running Your Own Small holding / Richard a. Pauline. Bambrey. – London : Kogan Page, 1989. – 133 p.

49. Bennet, Roger. Small Business Survival / Roger Bennet. – Pitman, 1989. – 260 p.

50. Frank, Robert H. Principles of Economics / Robert H. Frank, Bens Bernanke. – Boston : Mc Graw-Hill Irwin, 2001. – 834 p.

51. Про стратегію трансформації АПК і забезпечення продовольчої безпеки України // Економіка АПК. – 2000. – № 8. – С. 3–36.

52. Тонюк М. Трансформація відносин власності на землю та землекористування як передумова становлення земельного ринку в Україні / М. Тонюк // Економіка АПК. – 2005. – № 4. – С. 69–75.

53. Турченко М. Важливий напрям організаційно-економічної реструктуризації аграрного сектора АПК / М. Турченко // Економіка України. – 1999. – № 5. – С. 69–73.

54. Молдаван Л. Соціальні аспекти трансформації форм власності і господарювання у процесі приватизації / Л. Молдаван // Сільські обрії. – 1994. – № 7–8. – С. 58–59.

55. Новий тлумачний словник української мови : У 3 т.– К. : Аконті, 2001. – Т. 3. – 862 с.

56. Інформація щодо укладання договорів та плати за оренду земельних часток (паїв) в Івано-Франківській області : за станом на 25.12.2005 р. – Івано-Франківськ: Обласне управління земельних ресурсів, 2006. – 31 с.

57. Башинський О. Земельні паї: шляхи використання та порядок оренди / О. Башинський // Все про бухгалтерський облік. – 2001. – № 114. – С. 25: за 28.

58. Українська Радянська Енциклопедія : у 12 т. – К.: Ред. Укр. Рад. Енцикл., 1983. – Т. 10. – 543 с.

59. Шеленко Д. І. Розвиток орендних відносин у сільському господарстві Івано-Франківської області / Діана Іванівна Шеленко // Економіка АПК. – 2005. – № 8. – С. 44–50.

60. Кустріч Л. О. Становлення сільськогосподарських підприємств на пореформеному етапі розвитку : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. екон. наук : спец. 08.00.04 “Екон. та упр. п-вами (за вид. екон. д-сті)” / Л. О. Кустріч. – К., 2007. – 20 с.

61. Матковський П. Є. Трансформація відносин власності і форм господарювання як передумова становлення й утвердження власників та господарів землі / П. Є. Матковський // Економіка: про-

блеми теорії та практики : зб. наук. праць. – Вип. 210 : у 4 т – Дніпропетровськ : ДНУ, 2005. – Т. III. – 272 с.

62. Білоус О. Потенціал комерціалізації і диверсифікації прибутку фермерських господарств країн Східної Європи / О. Білоус // Економіка України. – 2005. – № 5. – С. 91–92.

63. Економічна енциклопедія / Використання інформації, розміщеної на сайті www.ber.te.ua.

64. Поради селянину – власнику землі / Використання інформації, розміщеної на сайті www.ulti.kiev.ua.

65. Використання інформації, розміщеної на сайті www.ukraine-poland.com.

66. Центральний державний історичний архів у Львові. – Ф. 302. – Крайове Товариство господарське “Сільський господар” у Львові. – Оп. 1. – Спр. 24. – 7 арк.

67. Родіонова Л. А. Роль товариства “Сільський господар” у розвитку сільського господарства на західноукраїнських землях (20–30-ті роки) : дис. кандидата екон. наук : 08.00.05 / Л. А. Родіонова. – Тернопіль, 2001. – 231 с.

68. Кириленко І. Г. Трансформація соціально-економічних перетворень у сільському господарстві України : проблеми, перспективи / Іван Григорович Кириленко – К. : Ін-т аграрної економіки, 2005. – 452 с.

69. Закон України “Про форми власності на землю” / Використання інформації, розміщеної на сайті www.zakon.rada.gov.ua.

70. Проект Закону України “Про сільськогосподарську дорадчу діяльність” // Аспекти сільського розвитку. – 2004. – № 1. – С. 44–47.

71. Круглі столи: чи можливе існування приватного власника за сучасних політичних та економічних умов в Україні? / Використання інформації, розміщеної на сайті www.usirp.kiev.ua.

72. Пługатор Р. І. Організація і розвиток селянських господарств в Івано-Франківській області / Р. І. Пługатор // Економіка АПК. – 1995. – № 9. – С.42–45.

73. Українське село вступає в рік села // Дзеркало Тижня. – 2006. – № 46 (574).

74. Лупенко Ю. О. Добробут сільського населення в пореформений період / Ю. О. Лупенко // Економіка АПК. – 2007. – № 3. – С. 133–137.

75. Лендел М. А. Аграрне виробництво в Карпатському регіоні: сучасний стан, тенденції, перспективи розвитку / Михайло Андрійо-

вич Лендел. – Ужгород : Карпати, 2006. – 216 с.

76. Шеленко Д. І. Сільськогосподарські підприємства Івано-Франківського Прикарпаття після реформи / Діана Іванівна Шеленко. – Івано-Франківськ : Видавничо-дизайнерський відділ ЦІТ, 2007. – 180 с.

77. Матковський П. Є. Виявлення критеріїв реального власника-господаря в сільському господарстві / П. Є. Матковський // Вісник Прикарпат. ун-ту. Економіка. – 2007. – Вип. III. – С. 110–113.

78. Березівський П. Формування організаційних структур ринкового типу в аграрному секторі Львівщини / Петро Березівський // Вісник Львівського державного аграрного університету. Економіка АПК. – 2000. – № 7 (1). – С. 16–26.

79. Сахацький М. П. Розвиток приватної власності на землю в Україні / М. П. Сахацький // Економіка АПК. – 1999. – № 4. – С.3–9.

80. Державна статистична звітність з кількісного обліку земель форми 2-зем по Івано-Франківській області : за станом на 01.01.1999 р. – Івано-Франківськ : Головне управління земельних ресурсів, 1999. – 20 с.

81. Державна статистична звітність з кількісного обліку земель форми 2-зем по Івано-Франківській області : за станом на 01.01.2000 р. – Івано-Франківськ : Головне управління земельних ресурсів, 2000. – 20 с.

82. Державна статистична звітність з кількісного обліку земель форми 2-зем по Івано-Франківській області : за станом на 01.01.2001 р. – Івано-Франківськ : Головне управління земельних ресурсів, 2001. – 20 с.

83. Державна статистична звітність з кількісного обліку земель форми 2-зем по Івано-Франківській області : за станом на 01.01.2002 р. – Івано-Франківськ : Головне управління земельних ресурсів, 2002. – 20 с.

84. Державна статистична звітність з кількісного обліку земель форми 2-зем по Івано-Франківській області : за станом на 01.01.2003 р. – Івано-Франківськ : Головне управління земельних ресурсів, 2003. – 20 с.

85. Державна статистична звітність з кількісного обліку земель форми 2-зем по Івано-Франківській області : за станом на 01.01.2008 р. – Івано-Франківськ : Головне управління земельних ресурсів, 2008. – 20 с.

86. Державна статистична звітність з кількісного обліку земель

форми 2-зем по Івано-Франківській області : за станом на 01.01.2005 р. – Івано-Франківськ : Головне управління земельних ресурсів, 2005. – 20 с.

87. Державна статистична звітність з кількісного обліку земель форми 2-зем по Івано-Франківській області : за станом на 01.01.2006 р. – Івано-Франківськ : Головне управління земельних ресурсів, 2006. – 20 с.

88. Державна статистична звітність з кількісного обліку земель форми 2-зем по Івано-Франківській області : за станом на 01.01.2007 р. – Івано-Франківськ: Головне управління земельних ресурсів, 2007. – 20 с.

89. Агропромисловий комплекс Івано-Франківської області / Використання інформації, розміщеної на сайті www.if.gov.ua.

90. Соціально-економічна характеристика сільських населених пунктів Івано-Франківської області : статистич. зб. – Івано-Франківськ : Івано-Франківське обласне управління статистики, 2007. – 104 с.

91. Матковський П. Є. Структура власників-господарів землі Івано-Франківської області / П. Є. Матковський // Інноваційна економіка. Всеукраїнський науково-виробничий журнал. Тернопіл. ін-т агропромислового виробництва Української академії аграрних наук. – 2007. – № 5. – С. 45–49.

92. Валова продукція в сільському господарстві Івано-Франківської області за 2006 р. (у порівнянних цінах 2005 року) : статистич. зб. – Івано-Франківське обласне управління статистики, – 2009. – 39 с.

93. Рослинництво Івано-Франківської області: – статистич. зб. – Івано-Франківськ : Головне управління статистики в Івано-Франківській області, 2009. – 162 с.

94. Тваринництво Івано-Франківщини у 2006 р. : статистич. зб. – Івано-Франківськ : Головне управління статистики в Івано-Франківській області, 2009. – 171 с.

95. Баланюк І. Ф. Реформування в аграрному секторі регіону / Іван Федорович Баланюк. – К. : ІАЕ, 1999. – 270 с.

96. Інформація щодо укладання договорів та плати за оренду земельних часток (паїв) в Івано-Франківській області : за станом на 25.12.2001 р. – Івано-Франківськ : Обласне управління земельних ресурсів, 2002. – 35 с.

97. Інформація щодо укладання договорів та плати за оренду

земельних часток (паїв) в Івано-Франківській області : за станом на 25.12.2002 р. – Івано-Франківськ : Обласне управління земельних ресурсів, 2003. – 27 с.

98. Інформація щодо укладання договорів та плати за оренду земельних часток (паїв) в Івано-Франківській області : за станом на 25.12.2008 р. – Івано-Франківськ : Обласне управління земельних ресурсів, 2009. – 31 с.

99. Інформація щодо укладання договорів та плати за оренду земельних часток (паїв) в Івано-Франківській області : за станом на 25.12.2004 р. – Івано-Франківськ : Обласне управління земельних ресурсів, 2005. – 31 с.

100. Інформація щодо укладання договорів та плати за оренду земельних часток (паїв) в Івано-Франківській області : за станом на 25.12.2006 р. – Івано-Франківськ : Обласне управління земельних ресурсів, 2007. – 31 с.

101. Вибіркове обстеження Головного управління статистики в Івано-Франківській області умов життя домогосподарств у 2000 р. – Івано-Франківськ : Головне управління статистики в Івано-Франківській області, 2001. – 57 с.

102. Вибіркове обстеження Головного управління статистики в Івано-Франківській області умов життя домогосподарств у 2003 р. – Івано-Франківськ : Головне управління статистики в Івано-Франківській області, 2004. – 58 с.

103. Вибіркове обстеження Головного управління статистики в Івано-Франківській області умов життя домогосподарств у 2006 р. – Івано-Франківськ : Головне управління статистики в Івано-Франківській області, 2007. – 62 с.

104. Сільське господарство Івано-Франківщини 2006 : – статистич. зб. – Івано-Франківськ : Головне управління статистики в Івано-Франківській області, 2007. – 230 с.

105. Соціально-демографічні характеристики домогосподарств області у 2008 р. (за даними обстеження умов життя домогосподарств). – Івано-Франківськ : Головне управління статистики в Івано-Франківській області, 2009. – 78 с.

106. Вибіркове обстеження Головного управління статистики в Івано-Франківській області умов життя домогосподарств у 2008 р. – Івано-Франківськ : Головне управління статистики в Івано-Франківській області, 2009. – 57 с.

107. Івано-Франківщина. Україна. Світ : статистич. зб. – Івано-

Франківськ : Головне управління статистики в Івано-Франківській області, 2009. – 630 с.

108. Баланюк І. Ф. Пореформений розвиток сільського господарства регіону / І. Ф. Баланюк, П. Є. Матковський // Вісник Прикарпатського університету. Сер. Економіка. – Івано-Франківськ : Плай, 2007. – Вип. 5. – С. 16–24.

109. Інформація про хід приватизації земельних ділянок громадянами в містах Івано-Франківської області : за станом на 25 грудня 2008 року. – Івано-Франківськ : Головне управління земельних ресурсів, 2009. – 17 с.

110. Фоменко Л. В. Раціональне використання земель сільськогосподарського призначення в умовах західного регіону України : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. екон. наук: спец. 08.07.02 “Економіка сільського господарства і АПК” / Л. В. Фоменко. – Житомир, 2004. – 21 с.

111. Масленнікова В. В. Підвищення ефективності використання земельних угідь у сільському господарстві: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. екон. наук : спец. 08.07.02 “Економіка сільського господарства і АПК” / В. В. Масленнікова. – Харків, 2006. – 21 с.

112. Грошова оцінка сільськогосподарських угідь : за станом на 1995 р. із врахуванням коефіцієнта індексації 2,551 : за станом на 01.01.2007 на території Івано-Франківської області. – Івано-Франківськ : Обласне управління земельних ресурсів, 2002. – 1 с.

113. Основні показники господарсько-фінансової діяльності сільськогосподарських підприємств за 2006 р. (у розрізі підприємств). – Івано-Франківськ : Івано-Франківське обласне управління статистики, 2007. – 315 с.

114. Татарчук І. М. Державна підтримка сільського господарства в умовах трансформації економіки АПК : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. екон. наук : спец. 08.07.02 “Економіка сільського господарства і АПК” / І. М. Татарчук. – Харків, 2006. – 24 с.

115. Васильченко С. М. Економічні наслідки вступу України до СОТ: регіональний аспект / С. М. Васильченко // Вісник Прикарпат. ун-ту. Економіка. – 2007. – Вип. IV. – С. 21–27.

116. Осташко Т. О. Наслідки від вступу України до СОТ для сільського населення: очікування і прогнози / Т. О. Осташко // Аспекти сільського розвитку. Вісник ін-ту сільського розвитку. – 2005. – № 3 (4). – С. 41–46.

117. Політика і розвиток сільського господарства в Україні. — К. : Альфа-Принт, 2001. — 245 с.
118. Буднік О. М. Становлення і розвиток підприємництва в аграрному секторі регіону : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. екон. наук : спец. 08.07.02 “Економіка сільського господарства і АПК” / О. М. Буднік. — Житомир, 2006. — 19 с.
119. Бадрак О. Еколого-економічна ефективність природного відтворення техногенно порушених ландшафтів // Економіка України. — 2003. — № 8. — с. 71–76.
120. Потапенко Н. Особливості формування ринку екологобезпечних товарів, технологій та послуг в Україні // Економіка України. — 2001. — № 8. — с. 28–36.
121. Артиш В.І. Організаційно-економічні передумови формування ринку екологічно чистої продукції в Україні // Економіка АПК. — 2006. — № 2. — с. 117–123.
122. Гуцаденко О.О. Екологічне сільське господарство Польщі // Економіка АПК. — 2008. — № 3. — С. 153–158.
123. Івано-Франківщина. Україна. Світ: статистич. зб. — Івано-Франківськ: Головне управління статистики в Івано-Франківській області, 2006. — 630 с.
124. Гуцуляк М. Екологічні особливості розвитку земельних відносин у Карпатському регіоні відносини та механізм їх удосконалення // Економіка України. — 2006. — № 3. — С. 11–29.
125. Прадун В. Економіко-екологічні проблеми сталого розвитку АПК Криму // Економіка України. — 2001. — № 5. — С. 68–65.
126. Гордієнко В.П. Еколого-економічна оцінка сільськогосподарських земель та проблеми їх використання // Економіка АПК. — 2009. — № 11. — С. 26–34.
127. Щербак В. До концепції розв’язання ресурсо-екологічної проблеми в Україні // Економіка України. — 2000. — № 1. — С. 51–56.
128. Сохнич А.Я. та ін. Розвиток ринку екологічно чистої продукції сільського господарства в Україні // Економіка АПК. — 2008. — № 10. — С. 92–99.
129. Микитенко І.А., Орехівський В.Г. Від колективізації до деколективізації // АгроІнком. — 2006. — № 10. — С. 89–92.
130. Сільське господарство Івано-Франківської області. Економічна доповідь. — Івано-Франківськ: Головне управління статистики в Івано-Франківській області, 2009. — 35 с.
131. Розвиток різноукладності на селі: особливості, проблеми /

За ред. В.В. Юрчишина. – К.: ННЦ ІАЕ, 2004. – 446 с.

132. Звіт про наявність земель, розподіл їх по категоріях, угіддях, землевласниках і землекористувачах та про використання цих земель в Івано-Франківській області (станом на 1 листопада 1990 року). Відділ землекористування, землеустрою і охорони земель. – Івано-Франківськ, 1990. – 120 с.

133. Валова продукція сільського господарства Івано-Франківської області за 2008 рік (у порівнянних цінах 2005 р.). – Івано-Франківськ : Головне управління статистики в Івано-Франківській області, 2009. – 48 с.

134. Валова продукція сільського господарства України (у порівнянних цінах 2005 р.) за 2008 рік. Остаточні дані. Стат. бюлетень. – К. : Держ. ком. стат. України, 2009. – 21 с.

135. Вишиванок М.В. Новий етап розвитку аграрної реформи в області / М.В. Вишиванюк. – Івано-Франківськ : Плай, 2001. – 218 с.

136. Юрчишин В.В. Рясніє Україна цвинтарями своєї історії. Рукопис / В.В. Юрчишин. – К., 2008. – 40 с.

137. Дієснеров В.С. Драма українського села: рукопис / В.С. Дієснеров. – К., 2008. – 19 с.

138. Балашок І.Ф. Розвиток господарств населення та агроформувань у регіоні / І.Ф. Балашок // Регіональні проблеми розвитку агропромислового комплексу : зб. наук. доп. – Львів : Львівська обласна спілка економістів України, Львівський національний аграрний університет, 2009. – С. 43–54.

139. Комплексна програма перспективи агропромислового комплексу та розвитку сільських територій Івано-Франківської області у 2005-2010 роках і на період до 2015 року // Р.В. Ткач, В.Х. Брус, Б.К. Остафійчук та ін. – Івано-Франківськ : Плай, 2005. – 80 с.

140. Онищенко О.М. Господарства населення: продуктивність, ефективність, перспективи / О.М. Онищенко. – К. : Ін-т економіки НАНУ, 2003. – 100 с.

141. Шляхом радикальних економічних реформ: доповідь Президента України Л. Кучми про основні засади економічної та соціальної політики // Урядовий кур'єр. – 1994. – № 158. – 13 жовт.

142. Губені Ю. Е. Стратегічні напрями розвитку сільського господарства України / Ю. Е. Губені // Економіка АПК. – 2006. – № 1. – С. 18–27.

143. Про довгострокову стратегію сталого розвитку агропромислового комплексу / [В. М. Трегобчук, Б. Й. Пасхавер,

А. Е. Юзефович та ін.] // Економіка АПК. – 2005. – № 7. – С. 3–11.

144. Програма земельної реформи Івано-Франківської області до 2010 р. Додаток до рішення обласної ради від 12.03.2004 № 332 – 10/2004. – Івано-Франківськ : Обласна рада, 2004. – 49 с.

145. Лендел М. А. Особливості трансформації і використання земельних ресурсів у регіоні / М. А. Лендел, Р. А. Романович // Науковий вісник УжНУ. Економіка. – Ужгород, 2007. – Вип. 21. – С. 70–80.

146. Дідковська Л.І. Економічний механізм раціонального використання та охорони земельних ресурсів в аграрній сфері: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. екон. наук : спец. 08.07.02 “Економіка сільського господарства і АПК” / Л. І. Дідковська. – К., 2006. – 23 с.

147. Бородіна О. М. Методологічні підходи до визначення шляхів подолання бідності на селі / О. М. Бородіна // Економіка АПК. – 2006. – № 3. – С. 94–101.

148. Економічна енциклопедія : у 3 т. – К. : Академія, 2001. – Т. 2. – 872 с.

149. Данкевич А. Є. Розвиток орендних земельних відносин у сільському господарстві : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. екон. наук : спец. 08.07.02 “Економіка сільського господарства і АПК” / А. Є. Данкевич. – К., 2005. – 22 с.

150. Назаренко О. В. Орендні земельні відносини та механізм їх удосконалення в ринкових умовах : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. екон. наук : спец. 08.07.02 “Економіка сільського господарства і АПК” / О. В. Назаренко. – Харків, 2006. – 21 с.

151. Кошкалда І. В. Удосконалення орендних відносин у системі господарського механізму сільськогосподарських підприємств: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. екон. наук : спец. 08.07.02 “Економіка сільського господарства і АПК” / І. В. Кошкалда. – Харків, 2004. – 20 с.

152. Романова В. А. Соціально-економічна ефективність використання земельних ресурсів регіону: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. екон. наук : спец. 08.07.02 “Економіка сільського господарства і АПК” / В. А. Романова. – Дніпропетровськ, 2005. – 21 с.

153. Покотілова О. Г. Формування внутрігосподарських економічних відносин в процесі реструктуризації аграрних підприємств: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. екон. наук : спец. 08.07.02 “Економіка сільського господарства і АПК” / О. Г. Покотіло-

ва. - К., 2001. - 16 с.

154. Сакун А. Ж. Основні напрями ефективного розвитку реформованих сільськогосподарських підприємств: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. екон. наук : спец. 08.07.02 "Економіка сільського господарства і АПК" / А. Ж. Сакун. - Дніпропетровськ, 2004. - 20 с.

155. Бурачек І. В. Розвиток виробничих кооперативів в сільському господарстві перехідного періоду: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. екон. наук : спец. 08.07.02 "Економіка сільського господарства і АПК" / І. В. Бурачек. - Житомир, 2005. - 22 с.

156. Плеханов Д. О. Становлення і ефективність функціонування сільськогосподарських товариств: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. екон. наук : спец. 08.07.02 "Економіка сільського господарства і АПК" / Д. О. Плеханов. - Дніпропетровськ, 2005. - 23 с.

157. Збарський В. К. Підприємливість як соціалізованість особистості в умовах трансформації суспільства / В. К. Збарський // Економіка АПК. - 2006. - № 5. - С. 45-49.

158. Кривеча Л. Д. Мировоззренческая ориентация личности в условиях ориентации общества / Кривеча Л. Д. - М. : ЗГН, 1998. - С. 95-102.

159. Любович О. А. Становлення і розвиток підприємництва в аграрному виробництві: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. екон. наук : спец. 08.07.02 "Економіка сільського господарства і АПК" / О. А. Любович. - Дніпропетровськ, 2003. - 21 с.

160. Козьміна Я. Ю. Розвиток підприємницької діяльності в сільському господарстві: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. екон. наук : спец. 08.07.02 "Економіка сільського господарства і АПК" / Я. Ю. Козьміна. - Дніпропетровськ, 2004. - 21 с.

161. Яців І. Соціальні аспекти розвитку земельних відносин в аграрному секторі економіки / І. Яців, І. Люта // Науковий вісник університету "Львівський Ставропігон". Серія економічна. - Львів : Вид-во у-ту "Львівський Ставропігон", 2006. - Вип. 1. - С. 32-39.

162. Гловацька В. В. Суть та види сільського зеленого туризму / В. В. Гловацька // АгроІнком. - 2006. - № 5-6. - С. 132-135.

163. Грачев М. Индустриальное развитие и технологические схемы / М. Грачев // Мировая экономика и международные отношения. - 2000. - № 2. - С. 114-121.

164. Витрати і ресурси домогосподарств України у 2006 р. (за даними вибіркового обстеження умов життя домогосподарств Украї-

- ни). Івано-Франківська область. – К. : Держ. ком. стат. України, 2007. – 186 с.
165. Витрати і ресурси домогосподарств України у 2007 р. (за даними вибіркового обстеження умов життя домогосподарств України). Івано-Франківська область. – К. : Держ. ком. стат. України, 2008. – 186 с.
166. Витрати і ресурси домогосподарств України у 2008 р. (за даними вибіркового обстеження умов життя домогосподарств України). Івано-Франківська область. – К. : Держ. ком. стат. України, 2007. – 186 с.
167. Біттер О.А. Грошові та сукупні доходи сільських домогосподарств Карпатського регіону // Економіка України. – 2006. – № 2. – С. 58-64.
168. Витрати і ресурси домогосподарств України у 2003 р. (за даними вибіркового обстеження умов життя домогосподарств України). Івано-Франківська область. – К. : Держ. ком. стат. України, 2004. – 186 с.
169. Витрати і ресурси домогосподарств України у 2004 р. (за даними вибіркового обстеження умов життя домогосподарств України). Івано-Франківська область. – К. : Держ. ком. стат. України, 2005. – 186 с.
170. Витрати і ресурси домогосподарств України у 2005 р. (за даними вибіркового обстеження умов життя домогосподарств України). Івано-Франківська область. – К. : Держ. ком. стат. України, 2006. – 186 с.
171. Ніворожкіна Л.І. Способи декомпозиції коефіцієнта Джині за компонентами загального доходу // Питання економіки. – 1998. – № 5. – С. 61-67.
172. Інформація про невиорані та незасіяні площі в Івано-Франківській області : за станом на 15.06.2007 р. – Івано-Франківськ : Обласне управління земельних ресурсів, 2007. – 6 с.
173. Закон України “Про сільськогосподарську кооперацію” / Використання інформації, розміщеної на сайті www.rada.gov.ua.
174. Статут сільськогосподарського обслуговуючого кооперативу “Донбас-Карпати”. – Івано-Франківськ, 2005. – 12 с.
175. Соціально-економічна характеристика сільських населених пунктів Івано-Франківської області : статистич. зб. / Івано-Франківське обласне управління статистики. – Івано-Франківськ, 2008. – 590 с.

176. Сітник А. М. Модель сільськогосподарського обслуговуючого кооперативу “Донбас-Карпати” : рукопис. – Івано-Франківськ, 2007. – 19 с.

177. Закон України “Про сільськогосподарську дорадчу діяльність” / Використання інформації, розміщеної на сайті www.rada.gov.ua.

178. Закон України “Про кредитні спілки” / Використання інформації, розміщеної на сайті www.rada.gov.ua.

179. Статут кредитної спілки “Галицький господар”. – Івано-Франківськ, 2005. – 17 с.

180. Кредитні спілки в Україні: вплив на рівень та якість життя. – К., 1998. – 72 с.

181. Національна сільськогосподарська палата України // Інформаційний вісник. – 2007. – № 2. – 44 с.

182. Кредитні спілки: створення та діяльність. – К.: Національна сільськогосподарська палата України, 2007. – 68 с.

183. Шмідт Р. Основи сільськогосподарського дорадництва в Україні / Роман Шмідт. – Львів : Українські технології, 2003. – 680 с.

184. Київська обласна аграрна дорадча служба / Використання інформації, розміщеної на сайті www.koras.com.ua.

185. Поплавська Ж. Синергізм в економіці / Ж. Поплавська // Вісник НАН України. – 2001. – № 5. – С. 55–59.

186. Матковський П. Є. Механізм утвердження власника та господаря землі у сільськогосподарському виробництві / П. Є. Матковський, А. М. Сітник // Інноваційна економіка. Всеукраїнський науково-виробничий журнал. Тернопіл. ін-т агропромислового виробництва Української академії аграрних наук. – 2007. – № 6. – С. 57–61.

187. Галанець В. Г. Приватний сектор сільськогосподарського виробництва : стан, проблеми та перспективи / В. Г. Галанець, М. Г. Шульський // Економіка АПК. – 1998. – № 11. – С. 49–55.

188. Біттер О. Рівень життя сільського населення : проблеми і перспективи / Олександр Біттер. – Львів : Укр. технології, 2005. – 288 с.

189. Біттер О. Проблеми міграції населення Львівської області / О. Біттер, Т. Гошко // Вісник Львів. держ. аграрного ун-ту. Економіка АПК. – 2005. – № 12. – С. 415–420.

190. Організація дорадництва – досвід львівського державного аграрного університету / [Снітинський В. В., Черевко Г. В., Лихочвар В. В., Городецький І. М.] тези доп. всеукр. наук.-практ. конф., 26–

27 берез. 2004 р. – Тернопіль: ТАНГ, 2004. – С. 13–18.

191. Черевко Г. Аграрна реформа і проблеми власності / Г. Черевко, П. Гарасим. // Вісник Львів. держ. аграрного ун-ту. Економіка АПК. – 2000. – № 7. – С. 9–16.

192. Березівський П. Зайнятість та самозайнятість як механізм подолання безробіття / П. Березівський // Вісник Львів. держ. аграрного ун-ту. Економіка АПК. – 2005. – № 12. – С. 410–415.

193. Сахацький М. П. Поглиблювати теоретичні дослідження відродження українського села / М. П. Сахацький // Економіка АПК. – 2006. – № 7. – С.60–62.

194. Стельмащук А. М. Стан, проблеми і основні завдання розвитку дорадництва в аграрній сфері : тези доп. Всеукр. наук.-практ. конф., 26–27 берез. 2004 р. – Тернопіль : ТАНГ, 2004. – С. 8–13.

195. Мендель М. Соціальна економіка Квебеку / М. Мендель // Економічний розвиток громади. – 2006. – № 2. – С.43–49.

196. Розкошна О. А. Соціально-психологічні фактори розвитку різних форм господарювання / О. А. Розкошна // Економіка АПК. – 2006. – № 9. – С. 85–87.

197. Крилова І. Г. Економічні засади забезпечення зайнятості сільського населення в регіоні : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. екон. наук : спец. 08.07.02 “Економіка сільського господарства і АПК” / І. Г. Крилова. – Миколаїв, 2006. – 20 с.

198. Вирощування озимого ріпаку – економічні результати справді переконливі (повна версія) // Укראгропортал. – 2003. – № 27. / Використання інформації, розміщеної на сайті www.ukragroportal.com.

199. Про стан використання біодизеля та біоетанолу в світі та Україні // Національне агентство України з питань забезпечення ефективного використання енергетичних ресурсів / Використання інформації, розміщеної на сайті www.naer.gov.ua.

200. Дані проекту аграрного маркетингу 23.09.2005 р. / Використання інформації, розміщеної на сайті www.lol.org.ua.

201. Трансформація земель сільського господарства Карпатського макрорегіону. – Чернівці : Книги – ХХІ, 2005. – 352 с.

202. Державна статистична звітність з кількісного обліку земель форми 2-зем по Івано-Франківській області : за станом на 01.06.2007 р. – Івано-Франківськ : Головне управління земельних ресурсів, 2007. – 20 с.

203. Матковський П. Є. Особистий інтерес та його соціальний

ефект в системі аграрних відносин / П. Є. Матковський // Матеріали
ІІІ Міжнар. наук.-практичн. конф. [“Динаміка наукових досліджень
‘2004”].– Дніпропетровськ : Наука і освіта, 2004. – Т. 50 : Економіка
АПК. – С. 35–36.

СПИСОК ТАБЛИЦЬ

Розділ 2

Таблиця 2.1	Класифікація власників сільськогосподарських угідь за чисельністю, од. (станом на початок року).....	49
Таблиця 2.2	Класифікація власників землі за площею належних їм ділянок (станом на початок року).....	51
Таблиця 2.3	Класифікація власників землі за формами власності на сільськогосподарські угіддя (станом на початок року), тис. га.....	54
Таблиця 2.4	Класифікація господарів землі за чисельністю, од. (станом на початок року)	60
Таблиця 2.5	Класифікація господарів землі за розміром використовуваних ділянок (станом на початок року)	62
Таблиця 2.6	Площі належних та використовуваних власниками й господарями сільськогосподарських угідь, тис. га (на початок року)	65
Таблиця 2.7	Виробництво валової продукції сільського господарства власниками-господарями та господарями в Івано-Франківській області (у порівнянних цінах 2005 р.)	68
Таблиця 2.8	Валові збори та виробництво основних видів продукції сільського господарства власниками-господарями та господарями Івано-Франківської області, тис. т.....	70
Таблиця 2.9	Поголів'я худоби та птиці у власників-господарів та господарів Івано-Франківської області, тис. голів.....	73
Таблиця 2.10	Урожайність сільськогосподарських культур і продуктивність худоби в господарів і власників-господарів Івано-Франківської області.....	74
Таблиця 2.11	Динаміка укладання договорів оренди та виплат орендної плати власникам земельних часток (паїв), (станом та кінець року)	76
Таблиця 2.12	Валова продукція сільського господарства на 100 га сільськогосподарських угідь у власників-	

	господарів і господарів землі в Івано-Франківській області.....	77
Таблиця 2.13	Доходи й витрати сільських домогосподарств Івано-Франківської області, пов'язані з веденням особистого селянського господарства (у середньому за місяць з розрахунку на одне господарство)	78
Таблиця 2.14	Виробництво, споживання й реалізація основних видів продукції середньостатистичним особистим селянським господарством Івано-Франківської області (на одну особу), 2008 р., грн.	79
Таблиця 2.15	Залежність організації використання сільськогосподарських угідь в Івано-Франківській області від їх грошової оцінки, (станом на 01.01.2009 р.)	85
Таблиця 2.16	Залежність плати за оренду угідь від ефективності діяльності сільськогосподарських підприємств Городенківського району, 2008 р.	87
Таблиця 2.17	Динаміка основних показників впливу господарської діяльності на навколишнє середовище в Івано-Франківській області впродовж 1995–2006 рр.	97
Таблиця 2.18	Динаміка поточних витрат на охорону природи Івано-Франківської області за період 2000–2006рр., млн. грн.	98
Таблиця 2.19	Шкала оцінки ландшафту.....	102
Таблиця 2.20	Виробництво валової продукції сільського господарства (у порівнянних цінах 2005 р.).....	105
Таблиця 2.21	Виробництво валової продукції на 100 га сільськогосподарських угідь в Івано-Франківській області, тис. грн.	107
Таблиця 2.22	Частка областей у виробництві валової продукції сільського господарства.....	108
Розділ 3		
Таблиця 3.1	Розподіл сільського населення Івано-Франківської області за середньодушовим загальним доходом у 2007–2008 рр.	128

Таблиця 3.2	Розподіл загального обсягу грошових доходів сільського населення Івано-Франківської області, за період 2003–2004 рр., %.....	129
Таблиця 3.3	Динаміка коефіцієнта концентрації загальних доходів сільського населення Івано-Франківської області у 2003–2008 рр.	132
Таблиця 3.4	Структура сукупних доходів сільського населення Івано-Франківської області у 2006–2008 рр., %.....	133
Таблиця 3.5	Частка вартості натуральних надходжень з ОПГ у валовому доході домогосподарств Івано-Франківської області з 10-відсоткових груп у 2008 р., %.....	135
Таблиця 3.6	Економічний розрахунок витрат на вирощування моркви на крапельному зрошенні (стрічка Т-Таре), 1 га. Запланована врожайність 50 т/га.....	158
Таблиця 3.7	Визначення моделей тренду та коефіцієнтів детермінації.....	165

СПИСОК РИСУНКІВ

Розділ 1

Рис. 1.1.	Рух правомочностей власника при укладанні договорів.....	20
Рис. 1.2.	Розподіл функцій між власником і господарем у сільському господарстві.....	21
Рис. 1.3.	Схема поетапної трансформації відносин власності на землю.....	34
Рис. 1.4.	Модель етапу становлення власників-господарів...	39

Розділ 2

Рис. 2.1.	Класифікація власників сільськогосподарських угідь.....	46
Рис. 2.2.	Класифікація господарів сільськогосподарських угідь.....	58
Рис. 2.3.	Детермінанти впливу на формування власника землі як суб'єкта господарювання.....	81

Розділ 3

Рис. 3.1.	Чинники утвердження власника й господаря землі в сільському господарстві.....	115
Рис. 3.2.	Динаміка розподілу загального доходу населення за 10-ти відсотковими групами населення 2003-2008 рр.....	130
Рис. 3.3.	Крива Лоренца для сукупних доходів домашніх господарств Івано-Франківської області у 2008 р...	131
Рис. 3.4.	Механізм утвердження власника та господаря землі в сільськогосподарському виробництві.....	138
Рис. 3.5.	Організаційна модель сільськогосподарського обслуговуючого кооперативу (ОК).....	143
Рис. 3.6.	Співпраця власників-господарів землі з обслуговуючим кооперативом, кредитною спілкою та дорадчою службою.....	151
Рис. 3.7.	Прогнозування обсягів площ, використовуваних господарствами населення, тис. га.....	163
Рис. 3.8.	Прогнозування обсягів площ, використовуваних власниками-господарями, тис. га.....	163
Рис. 3.9.	Прогнозування обсягів площ сільськогосподарських угідь, використовуваних агроформуваннями,	

	тис. га.....	163
Рис. 3.10.	Прогнозування обсягів площ сільськогосподарських угідь, орендованих господарствами населення, тис. га.....	163
Рис. 3.11.	Прогнозування чисельності господарств населення, які використовують власні сільськогосподарські угіддя, осіб.....	164
Рис. 3.12.	Прогнозування чисельності сільськогосподарських підприємств, які використовують орендовані сільськогосподарські угіддя, од.....	164

ДОДАТКИ

Додаток А

Структура власників землі за площею використовуваних ділянок, (станом на початок року), тис. га

Суб'єкти власності	Роки	Власні землі	з них:			
			особисте господарювання	передано в постійне користування фізичним та юридичним особам	передано в тимчасове користування, у т. ч. на умовах оренди	
					фізичним особам	юридичним особам
Фізичні особи	1999	192,5	192,5	—	—	0,0
	2001	406,1	244,0	—	4,0	158,1
	2002	410,9	255,8	—	4,3	150,8
	2003	412,3	283,4	—	4,2	124,7
	2004	407,8	302,7	—	4,6	100,5
	2005	407,5	308,8	—	4,3	94,4
	2006	407,8	317,5	—	3,5	86,8
	2007	410,3	325,3	—	3,2	86,6
власники ділянок для ведення товарного сільськогосподарського виробництва	1999	1,2	1,2	—	—	0,0
	2001	185,7	23,6	—	4,0	158,1
	2002	187,0	31,9	—	4,3	150,8
	2003	195,0	66,1	—	4,2	124,7
	2004	190,3	85,2	—	4,6	100,5
	2005	189,4	90,7	—	4,3	94,4
	2006	189,2	102,4	—	3,5	86,8
	2007	190,5	105,5	—	3,2	86,6
власники ділянок для ведення особистого підсобного господарства	2008	191,5	98,2	—	2,7	93,8
	1999	143,4	143,4	—	—	—
	2001	171,7	171,7	—	—	—
	2006	170,7	170,7	—	—	—
власники інших ділянок	2007	171,6	171,6	—	—	—
	2008	171,6	171,6	—	—	—
	1999	47,9	47,9	—	—	—
	2001	48,7	48,7	—	—	—
	2002	48,4	48,4	—	—	—
	2003	48,3	48,3	—	—	—
	2004	48,4	48,4	—	—	—
	2005	48,5	48,5	—	—	—
2006	47,9	47,9	—	—	—	
2007	48,2	48,2	—	—	—	
2008	48,4	48,4	—	—	—	

Юридичні особи	1999	443,5	–	152,2	18,6	272,7
	2001	230,2	–	157,9	49,3	23,0
	2002	224,5	–	162,2	45,1	17,2
	2003	222,5	–	163,6	45,6	13,3
	2004	226,2	–	168,6	45,1	12,5
	2005	226,1	–	170,1	43,5	12,5
	2006	225,7	–	171,3	43,5	10,9
	2007	222,9	–	177,2	34,5	11,2
	2008					
сільськогосподарські підприємства	1999	–	–	–
	2001	–	–	–
	2002	–	–	–
	2003	–	–	–
	2004	–	–	–
	2005	–	–	–
	2006	–	–	–
	2007	–	–	–
	2008	–	–	–
фермерські господарства	1999	0,0	0,0	–	–	–
	2001	0,0	0,0	–	–	–
	2002	0,0	0,0	–	–	–
	2003	0,0	0,0	–	–	–
	2004	0,0	0,0	–	–	–
	2005	0,0	0,0	–	–	–
	2006	0,0	0,0	–	–	–
	2007	0,0	0,0	–	–	–
	2008	0,0	0,0	–	–	–
інші юридичні особи приватної форми власності	1999	0,0	0,0	–	–	–
	2001	0,0	0,0	–	–	–
	2005	0,0	0,0	–	–	–
	2006	0,0	0,0	–	–	–
	2007	0,0	0,0	–	–	–
	2008	0,0	0,0	–	–	–
органи державної влади та місцевого самоврядування	1999	443,5	–	152,2	18,6	272,7
	2001	230,2	–	157,9	49,3	23,0
	2002	224,5	–	162,2	45,1	17,2
	2003	222,5	–	163,6	45,6	13,3
	2004	226,2	–	168,6	45,1	12,5
	2005	226,1	–	170,1	43,5	12,5
	2006	225,7	–	171,3	43,5	10,9
	2007	222,9	–	177,2	34,5	11,2
	2008	220,9	–	175,8	33,6	11,5

– явищ не було;

... – відомості відсутні;

0,0 – явища відбувалися, але у вимірах, менших за ті, що можуть бути виражені використаними у таблиці розрядами.

**Розподіл земель між господарями за джерелами
отримання їх у використання, тис. га**

Власники землі землекористувачі, що входять до категорії особистих селянських господарств		Роки	Сільськогосподарські угіддя			
			використовувані	із них		
				власні	отримані на умовах користування	
Фізичні особи	усього	1999	267,5	192,5	75,0	
		2000	276,9	197,0	72,0	
		2001	326,7	244,0	82,7	
		2002	333,9	255,8	78,1	
		2003	360,9	283,4	77,5	
		2007	395,5	325,3	70,2	
		2008	383,5	318,0	65,5	
		1999	3,1	1,2	1,9	
	у тому числі	господарі ділянок для ведення товарного сільськогосподарського виробництва	2000	7,8	2,6	5,2
			2001	28,2	23,6	4,6
			2002	36,7	31,9	4,8
			2003	70,7	66,1	4,6
			2006	102,4	98,9	3,5
			2007	108,7	105,5	3,2
			2008	100,9	98,2	2,7
			господарі ділянок для ведення особистого підсобного господарства	1999	171,4	143,4
		2000		171,2	145,7	25,5
		2001		198,6	171,7	26,9
		2002		202,3	175,5	26,8
		2003		194,8	169,0	25,8
		2005		194,5	169,6	24,9
		2006		195,3	170,7	24,6
		2007		195,1	171,6	23,5
		господарі присадибних ділянок	1999	49,7	46,1	3,6
			2000	49,9	46,7	2,2
			2008	48,9	46,4	2,5
		господарі інших ділянок	1999	43,3	3,4	39,9
			2000	48,0	0,0	48,0
			2001	50,0	1,9	48,1
			2002	45,4	1,9	43,5
			2006	43,9	1,9	42,0
			2007	42,8	2,0	40,8
2008			38,8	1,8	37,1	

продовж. дод. Б

Юридичні особи у тому числі	усього	1999	370,1	1,6	368,5
		2000	359,9	0,0	359,9
		2001	309,6	0,0	309,6
		2002	301,5	0,0	301,5
		2003	273,9	0,0	273,9
		2005	250,9	0,1	250,8
		2006	243,0	0,1	242,9
		2007	237,8	0,1	237,7
		2008	248,9	0,1	235,4
	сільськогосподарські підприємства	1999	258,1	–	258,1
		2000	248,5	–	248,5
		2001	172,8	–	172,8
		2002	159,5	–	159,5
		2003	130,6	–	130,6
		2005	96,7	–	96,7
		2006	88,3	–	88,3
		2007	80,3	–	80,3
		2008	82,8	–	82,8
	фермерські господарства	1999	9,2	1,6	7,6
		2000	10,0	0,0	10,0
		2001	24,9	0,0	24,9
		2002	23,7	0,0	23,7
		2003	21,2	0,0	21,2
		2005	21,7	0,0	21,7
		2006	20,1	0,0	20,1
		2007	21,4	0,0	21,4
		2008	24,2	0,0	24,2
	інші господарі	1999	9,6	–	9,6
		2000	10,0	–	10,0
		2007	10,3	–	10,3
		2008	13,4	–	13,4
	господарі земель за-пасу	1999	93,2	–	93,2
		2000	91,4	–	91,4
		2001	100,8	–	100,8
		2002	107,6	–	107,6
		2003	111,4	–	111,4
2005		122,3	–	122,3	
2007		125,8	–	125,8	
2008		129,1	–	129,1	

– явища не відмічені у статистичній звітності;

0,0 – явища відбувалися, але у вимірах, менших за ті, що можуть бути виражені використаними у таблиці розрядами.

Вихідні дані для прогнозних значень структури власників і господарів сільськогосподарських угідь*

Суб'єкти власності та господарювання	Роки	Господарі					
		Площа сільськогосподарських угідь, тис. га			Чисельність, осіб		
		у використанні	з них		усього	з них	
			власні	орендовані		власники-господарі	орендарі
Фізичні особи	2000	276,9	197,0	79,9	852909	723392	...
	2001	326,7	244,0	82,7	938864	940460	34483
	2002	333,9	255,8	78,1	966387	977144	36485
	2003	360,9	283,4	77,5	969807	986315	40019
	2004	379,3	302,7	76,6	983511	975024	44859
	2005	382,8	308,8	74,0	976466	985868	44903
	2006	390,5	317,5	73,0	987294	989443	43998
	2007	395,5	325,3	70,2	972269	964007	46647
	2008	383,5	318,0	65,2	1011124	982196	42684
Сільськогосподарські підприємства	2000	258,8	0,0	258,8	1299
	2001	197,7	0,0	197,7	1324	...	674
	2002	183,2	0,0	183,2	1324	...	557
	2003	151,8	0,0	151,8	1250	...	523
	2004	125,3	0,0	125,3	1155	...	467
	2005	118,4	0,0	118,4	1205	...	587
	2006	108,4	0,0	108,4	1031	...	448
	2007	101,7	0,0	101,7	993	...	440
	2008	107,0	0,0	107,0	990	...	423

"0,0" явища відбулися, але у вимірах менших за допустимі табличними розрядами;

"..." явища не відмічені в статистичній звітності;

* – дані станом на 01.06.2007 р.

Розрахунок песимістичних прогнозних значень показників структури власників і господарів сільськогосподарських угідь (Y_{\min})*

Суб'єкти власності та господарювання	Роки	Господарі					
		Площі сільськогосподарських угідь, тис. га			Чисельність, осіб		
		у використанні	з них		усього	з них	
			власні	орендовані		власники-господарі	орендарі
Фізичні особи	2009	350,12	295,72	50,21	588056	808278	32655
	2010	324,42	279,78	49,57	569438	1164745	29455
	2011	298,70	263,86	48,92	550820	1521213	26255
	2012	273,00	247,92	48,28	532202	1877680	23055
	2013	247,29	232,00	47,63	513584	2234148	19855
Сільськогосподарські підприємства	2009	109,68	0,0	109,68	769,44	...	173,20
	2010	114,49	0,0	114,49	708,12	...	177,20
	2011	119,32	0,0	119,32	645,96	...	180,80
	2012	124,13	0,0	124,13	584,64	...	184,80
	2013	128,95	0,0	128,95	522,48	...	188,80

0,0 – явища відбулися, але у вимірах, менших за допустимі табличними розрядами;

... – явища, не відмічені в статистичній звітності;

* – розраховано на основі джерел [80–88, 202].

**Розрахунок помірних прогнозних значень показників структури власників і господарів
сільськогосподарських угідь (у_p)**

Суб'єкти власності та господарування	Роки	Господарі					
		Площі сільськогосподарських угідь, тис. га			Чисельність, осіб		
		у використан- ні	з них		усього	з них	
			власні	орендо- вані		власники- господарі	орендарі
Фізичні особи	2009	357,27	301,75	64,37	980094	1757125	38875
	2010	331,04	285,49	63,55	949064	2532055	35065
	2011	304,80	269,24	62,72	918034	3306984	31256
	2012	278,57	252,98	61,90	887004	4081914	27446
	2013	252,34	236,73	61,07	855974	4856843	23637
Сільськогоспо- дарські підпри- ємства	2009	111,92	0,0	111,92	916	...	433
	2010	116,83	0,0	116,83	843	...	443
	2011	121,75	0,0	121,75	769	...	452
	2012	126,66	0,0	126,66	696	...	462
	2013	131,58	0,0	131,58	622	...	472

0,0 – явища відбулися, але у вимірах, менших за допустимі табличними розрядами,

... – явища, не відмічені в статистичній звітності;

* – розраховано на основі джерел [80–88, 202].

Розрахунок оптимістичних прогнозних значень показників структури власників і господарів сільськогосподарських угідь (y_{max})

Суб'єкти власності та господарювання	Роки	Господарі					
		Площа сільськогосподарських угідь, тис. га			Чисельність, осіб		
		у використанні	з них		усього	з них	
			власні	орендовані		власники-господарі	орендарі
Фізичні особи	2009	360,84	304,77	71,45	1176113	2231549	41985
	2010	334,35	288,34	70,54	1138877	3215710	37870
	2011	307,85	271,93	69,62	1101641	4199870	33756
	2012	281,36	255,51	68,71	1064405	5184031	29642
	2013	254,86	239,10	67,79	1027169	6168191	25528
Сільськогосподарські підприємства	2009	113,04	0,0	113,04	989,28	...	562,90
	2010	118,00	0,0	118,00	910,44	...	575,90
	2011	122,97	0,0	122,97	830,52	...	587,60
	2012	127,93	0,0	127,93	751,68	...	600,60
	2013	132,90	0,0	132,90	671,76	...	613,60

0,0 – явища відбулися, але у вимірах, менших за допустимі табличними розрядами;

... – явища не відмічені в статистичній звітності;

* – розраховано на основі джерел [80–88, 202].

Наукове видання

БАЛАНЮК Іван Федорович
МАТКОВСЬКИЙ Петро Єгорович

ФОРМУВАННЯ ВЛАСНИКА ЗЕМЛІ В АГРАРНОМУ СЕКТОРІ ЕКОНОМІКИ

Монографія

Головний редактор *Головчак О. В.*
Літературне редагування *Ленів О. В.*
Комп'ютерна правка та коректура *Матковський П. Є.*
Перекладачі *Баланюк В. С., Кучера А. М.*

НБ ПНУС

761835

Підп. до друку 6.10.2010 р.
Формат 60x84/16. Папір офсет. Гарнітура "Times New Roman".
Друк на ризографії. Ум. друк. арк. 12,1.
Зам. 96. Наклад 300 пр.

ISBN 978-966-640-284-7

Видавць

Видавництво Прикарпатського національного університету
імені Василя Стефаника
76025, м. Івано-Франківськ,
вул. С. Бандери, 1, тел.: 71-56-22
e-mail: vdvcit@pu.if.ua

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 2718 від 12.12.2006